

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطاهرين

ماهها و می‌توان گفت: سالهاست می‌خواهم قلم بردارم و صفحه‌هایی پیرامون زندگانی امیر مؤمنان علی(ع) بنگارم. هر بار که خود را آماده می‌کنم، ندایی از درونم می‌شنوم: «آهسته باش! چه گستاخی! می‌خواهی در این میدان پهناور درآیی و بضاعت اندک خود را بنمایی؟ نمی‌دانی مهتاب به گز پیمودن است و دریا را با مشیت تهی نمودن. در میا! که عرصه سیمرغ نه جولانگه تو است.» از خود پوزش می‌خواهم و قلم را به يك سو می‌نهم. دیری نمی‌گذرد که دیگر بار شوق، عنان می‌گسلاند و بی‌خواست من مرا می‌راند، که آخر از مورچه و ران ملخ و پیشگاه سلیمان یادگیر. مگر نمی‌دانی در آستانه بزرگان از هر کس به اندازه توان او چشم می‌دارند؟ «خدایا! چه باید کرد؟» سرانجام به خود گفتم درست است که پرداختن به چنین کار در توان تو نیست، اما به خود منگر که بضاعت چیست، بنگر که سخن درباره کیست. او دستگیر ناتوانان است و یاور درماندگان. از لطف خدا و سخن شاه اولیا مدد خواه!

شاید آن سان که در نهج البلاغه به گفته خود عنایتش بود و در ترجمه یاریت نمود، لطف از تو دریغ ندارد و موفقیت گرداند، تا هدیه‌ای به دوستانش تقدیم کنی و بکوش تا آنجا که می‌توانی از فرموده‌های او به پارسی برگردانی و علی از زبان علی بشناسانی. این بار آماده گشتم و این صفحه‌ها را نوشتم و کتاب را به شیفتگان علی(ع) تقدیم می‌کنم. در خواندن آن به نارسائی نوشته من ننگرند، عظمت مقام علی را در نظر آورند و به هر حال این ضعیف را از دعای خیر فراموش نکنند.

و السلام علیکم و رحمة الله و برکاته

بخش ۱

امیر مؤمنان علی(ع) فرزند ابو طالب و جد او عبد المطلب پسر هاشم است. نام عبد المطلب عامر بود و شیبۀ الحمد شهرت داشت. گویند چون زاده شد موهایی سپید بر سر او رسته بود، پس او را شیبۀ لقب دادند. و چون مطلب عموی او پس از مرگ هاشم به مدینه رفت و شیبۀ را با خود به مکه آورد، از او پرسیدند: «این کودک کیست؟» گفت: «بنده من است.» و گفته‌اند مردم چنان پنداشتند که مطلب در این سفر بنده‌ای با خود آورده است. از این رو عامر به عبد المطلب مشهور گردید. عبد المطلب فرزند هاشم است و هاشم پسر عبد مناف. خاندان هاشم شاخه‌ای از عبد مناف‌اند و شاخه دیگر آن بنی عبد شمس نیای امویان است. و هر دو خاندان از قریش‌اند. خاندان هاشم در قریش به بزرگواری و گشاده‌دستی شناخته بودند، هر چند مکتبی چون خاندان عبد شمس نداشتند.

مادرش فاطمه، دختر اسد بن هاشم بن عبد مناف است. فاطمه چندی تربیت رسول خدا را عهده‌دار بود و برای او چون مادر می‌نمود. او از جمله مسلمانان صدر اول است که به مدینه هجرت کرد. رسول خدا پیوسته او را گرمی می‌داشت و چون درگذشت او را در پیراهن خود کفن کرد.^(۱)

کنیه مشهور او ابو الحسن و لقب‌هایش فراوان است. از آن لقب‌ها آنچه میان ایرانیان شهرت دارد اسد الله و حیدر است.

لقب اسد الله را رسول خدا(ص) بدو داد^(۲) و مادرش وی را حیدر خواند چنانکه در بیتی که به حضرتش منسوب است آمده:

أنا الذی سمتنی امی حیدره
کلیث غابات کریه المنظره^(۳)

و حیدر در لغت عربی به معنی شیر، است.

ولادت او را روز جمعه سیزدهم رجب، یا بیست و سوم آن ماه و بعضی نیمه شعبان نوشته‌اند. چه سالی؟ سی سال یا بیست و نه سال پس از عام الفیل. عام الفیل چه سالی بوده است؟ سالی که ابرهه سردار حبشی با پیل‌های خود برای ویران کردن مکه آمد. اما آن چه سالی بود؟ در آن روزگار ضبط دقیق روز و ماه و حتی سال را نمی‌توانستند، چرا که بیشترین مردم خواندن و نوشتن نمی‌دانستند. حادثه‌ها در ذهن این و آن بود نه در صفحه کاغذ. و چون حادثه‌ای بزرگ پدید می‌آمد آن را مبدأ تاریخ قرار می‌دادند. آمدن پیلان به مکه و کشته شدن آنها به سنگ‌ریزه‌هایی که پرندگان می‌افکندند، واقعه‌ای بزرگ بود، بدین رو تاریخ را با سال آن واقعه در حافظه نگاه می‌داشتند.

چون رسول خدا در عام الفیل به دنیا آمده است و سن او هنگام رحلت 63 سال بود، ولادت او را بین 569 تا 570 میلادی ضبط کرده‌اند. و چون ولادت علی را در سی سالگی رسول(ص) نوشته‌اند بایستی علی(ع) در 599 یا 600 میلادی تولد یافته باشد.

عالمان شیعه عموماً و گروهی از دانشمندان سنت و جماعت نوشته‌اند علی(ع) در خانه کعبه به دنیا آمد. اما بعضی از سنیان یا این مکرمت را برای او ننوشت‌اند و یا آن را نپذیرفته‌اند. مسعودی نویسد: «در کعبه زاده شد.»⁽⁴⁾ مفید نوشته است: «پیش از او و بعد از او کسی در خانه کعبه به دنیا نیامد.»⁽⁵⁾

مؤلف سيرة الحلبیه نوشته است: «علی(ع) در سن سی سالگی رسول(ص) در کعبه متولد شد.»⁽⁶⁾ در دیوان سید حمیری که با تحقیق شاکر هادی شکر در بیروت چاپ شده قطعه‌ای دیده می‌شود که مطلع آن این است:

ولدتہ فی حرم الالہ و آمنہ
و البیت حیث فناؤه و المسجد⁽⁷⁾

مصحح دیوان این قطعه را از مناقب ابن شهر آشوب و دلائل صدوق آورده است. در مناقب این بیت‌ها و نیز بیت‌های دیگری در این باره از محمد بن منصور سرخسی آمده است.⁽⁸⁾ پس شهرت واقعه در آغاز سده چهارم مسلم بوده است و اگر بیت‌ها از سید حمیری باشد این داستان در آغاز سده دوم هجری نیز شهرت داشته است. در اثبات این فضیلت کتابهایی نوشته‌اند که از متأخران مرحوم شیخ محمد علی اردوبادی را می‌توان نام برد که نگارنده را با او دوستی بود.

در اینجا به مناسبت، داستانی را می‌آورم که پنجاه و چند سال پیش برایم رخ داد.

سالیانی که در نجف اشرف به سر می‌بردم، مبتلا به درد چشم شدم بسیار آزارم می‌داد. دو سه بار به مطب پزشکی به نام دکتر محمد العید رفتم و هر بار يك ربع دینار، یعنی اندکی کمتر از يك چهارم ماهیانه‌ام را به او می‌دادم. قطعه فلزی به پلک چشمم می‌کشید و می‌گفت: «همت جوانان را داری.» چرا چنین می‌گفت؟ نمی‌دانم. اگر درد چشم بیشتر نمی‌شد کمتر نمی‌گردید. پسین روزی در یکی از ایوان‌های صحن مقدس روبروی گنبد مطهر نشسته بودم افسرده و از رنج چشم آزرده، روی به گنبد کردم و گفتم: «یا علی من برای درس خواندن به شهر تو آمده‌ام و تنها وسیلتم چشم است.»

گریه‌ام گرفت، دو رباعی به ذهنم آمد و در آن حال زمزمه کردم:

ای بارگهت قبله‌گه اهل نیاز
وی روضه حضرت تو خلوتگه راز
در خانه کعبه زادی و زادگهت
شد قبله مسلمین بهنگام نماز
ای ذات خدای را تو مرآت جلی
وی نور مبین کاشف سر ازلی در مدح تو این بس که نبودی دوزخ
لو اجتمع الناس علی حب علی

در همین حال بودم که یکی از آشنایان که نامش را فراموش کرده‌ام به صحن درآمد. مرا دید و حالم را پرسید. گفتم: «از چشم درد رنج می‌برم.» گفت: «فردا بیا با هم به کوفه برویم سید احمد ربیعی چشمت را ببیند.»

فردا به همراهی او به کوفه رفتم به خانه سید درآمدیم. پیرمردی بود نورانی در زیر زمین خانه نشسته، تنی چند گرد او. نوبت به من رسید با ذره‌بینی درشت چشمم را نگاه کرد. پاره‌ای کاغذ برداشت و چیزی بر آن نوشت و چون بدستم داد، نوشته بود آرجدل. گفت: «روزی سه بار در چشم بریز.» دو بار ریختم و نمی‌دانم به نوبت سوم نیازی افتاد یا نه، همان روز درد چشم آرام گرفت.

آرجدل چنان تأثیری داشت؟، یا حالت افسرده من و نیاز به درگاه مولای کارساز؟، یا تصادف؟ هر چه اسمش را می‌گذارید بگذارید. بپذیرید یا نه چشمم بهبود یافت. اما سالها بعد که چشمم از نو درد گرفت آرجدل سودی نداد. درباره آنچه سروده‌ام، بر من مگیرید و مرا به غلو و یا ترك ادب شرعی کردن نسبت مدهید. خود می‌دانید که چون بارقه عشق بدرخشد، عقل می‌گدازد. از این گذشته مگر شاعر اهل بیت مرحوم سید جعفر حلی درباره فرزند او سروده است:

و قد انجلی من مكة و هو ابنها
و به تشرفت الحطیم و زمزم

بخش ۲

چنانکه نوشته شد خاندان هاشم از مکنت چندانی برخوردار نبودند. ابوطالب که در کودکی سرپرستی محمد(ص) را بر عهده گرفت، فرزندان و عیال بسیار داشت. قریش را سالی سخت پدید آمد. محمد(ص) عموی خود عباس را گفت: «برادرت ابوطالب نانخور فراوان دارد و چنین که می بینی مردم در سختی به سر می برند، بیا نزد او برویم و از آنان بکاهیم. من از پسران او یکی را برمی دارم تو هم یکی را، و سرپرست آنها می شویم.» عباس پذیرفت. نزد ابوطالب رفتند و داستان را با او در میان نهادند. ابوطالب گفت: «عقیل را برایم بگذارید و هر چه خواهید بکنید.» محمد(ص) علی را و عباس جعفر را گرفت. (9) از این رو علی در خانه محمد(ص) و در دامان او پرورده شد و خود در این باره چنین گوید:

«در پی او بودم چنانکه شتربچه در پی مادر، هر روز برای من از اخلاق خود نشانه ای بر پا می داشت و مرا به پیروی آن می گماشت.» (10)

هر چه بیشتر می بالید رسول خدا بیشتر به او و تربیت او می افزود و او در این باره چنین فرمود:

«آنگاه که کودک بودم مرا در کنار خود نهاد و بر سینه خویشم جا داد. و مرادر بستر خود می خوابانید. چنانکه تنم را به تن خویش می سود و بوی خوش خود را به من می بویانید.» (11)

هنگامی که رسول خدا در کوه حرا به رتبت پیمبری مشرف گردید و به خانه بازگشت در خانه او خدیجه، علی و زید پسر حارثه به سر می بردند. چنانکه در تاریخ تحلیلی نوشته ام او حالت و رسالت خود را بیش از آنکه به دیگران بگوید به این سه تن گفت و هر سه بدو گرویدند. بی هیچ چون و چرا، باور داشتند که علی(ع) نخستین مرد در پذیرفتن دین اسلام باشد. او در این باره چنین می گوید:

«هر سال در حرا خلوت می گزیدم و او را می دیدم و جز من کسی وی را نمی دید. آن هنگام جز خانه ای که رسول خدا و خدیجه در آن بود در هیچ خانه ای مسلمانی راه نیافته بود. من سومین آنان بودم و روشنایی وحی و پیامبری را می دیدم و بوی نبوت را می شنودم.» (12) و در جای دیگر می گوید:

«هیچ کس پیش از من به پذیرفتن دعوت حق نشناخت، و چون من صله رحم و افزودن در بخشش و کرم نیافت.» (13)

ابن هشام از ابن اسحاق آورده است:

«نخستین مرد که به رسول خدا گروید و او را بدانچه از جانب خدا آورده بود گواهی داد، علی بن ابی طالب بود. در آن هنگام ده سال از عمر وی می گذشت و از جمله نعمت های خدا بر علی آن بود که پیش از اسلام در کنار رسول خدا به سر می برد.» (14)

در آغاز اسلام، خواندن مردم به مسلمانی پنهانی بود. این مدت را سه سال نوشته اند و چون آیه و اُنْزِلْ عَشِيرَتِكَ الْأَقْرَبِينَ (15) نازل شد پیغمبر به علی گفت: «خدا مرا فرموده است خویشاوندان نزدیکم را به پرستش او بخوانم. گوسفندی بکش و صاعی نان و قدحی شیر فراهم کن.»

علی چنان کرد. در آن روز چهل تن یا نزدیک به چهل تن از فرزندان عبد المطلب فراهم آمدند، و همگی از آن خوردنی سیر شدند. اما همینکه رسول خدا (ص) خواست سخنان خود را آغاز کند، ابو لهب گفت: «او شما را جادو کرد.» و مجلس بهم خورد. روزی دیگر پیغمبر (ص) آنان را خواند و گفت:

«ای فرزندان عبد المطلب گمان ندارم کسی از عرب برای مردم خود بهتر از آنچه من برای شما آورده‌ام آورده باشد. دنیا و آخرت را برای شما آورده‌ام.»⁽¹⁶⁾

آنگاه رسالت خود را به خویشاوندان رساند و گفت کدام يك از شما مرا در این کار یاری می‌کند تا برادر و وصی من و خلیفه من در میان شما باشد؟ همه خاموش ماندند. علی گفت:

«ای فرستاده خدا آن منم.»

پیغمبر فرمود:

«این وصی من و خلیفه من در میان شماست. سخن او را بشنوید و از او فرمان برید.»⁽¹⁷⁾

از این روز علی به جانشینی و وصایت رسول خدا (ص) گماشته شد و چنانکه خواهیم نوشت در روز هیجدهم ذو الحجه سال دهم هجرت که به واقعه غدیر معروف است خلافت او بر همه مسلمانان اعلام گردید.

علی پیوسته در کنار پیغمبر بود و نگهبانی او می‌نمود ابن ابی الحدید از امالی محمد بن حبيب آورده است:

«ابوطالب بر جان پیغمبر می‌ت رسید. بسا شب هنگام نزد بستر او می‌رفت و او را برمی‌خیزاند و علی را بجای وی می‌خواباند.»

شبی علی گفت: «من کشته خواهم شد.» ابوطالب در چند بیت بدو چنین گفت:

«پسر من! شکیا باش که شکیبایی خردمندانه‌تر است و هر زنده‌ای می‌میرد. بلایی است دشوار اما خدا خواسته است دوستی فدای دوستی شود. دوستی والا گهر، کریم و نجیب. اگر مرگی رسید تنها برای تو نیست، هر زنده‌ای می‌میرد.»

علی چنین پاسخ می‌دهد:

«مرا در یاری احمد شکیبایی می‌فرمایی؟ بخدا آنچه گفتم از بیم نبود. من دوست می‌دارم یاری مرا ببینی و بدانی. من پیوسته فرمان‌بردار تو هستم، من احمد را که در کودکی و جوانی ستوده است برای رضای خدا یاری می‌کنم.»⁽¹⁸⁾

هنگامی که قریش بنی‌هاشم را در شعب ابو طالب در بندان کردند، ابوطالب در جمله آنان بود. او علی را به نگهبانی محمد سفارش می‌نمود. دور نیست داستانی را که ابن ابی الحدید آورده در این روزها رخ داده باشد.

پی‌نوشتها :

1. ارشاد، ج 1، ص 2.
2. ذخائر العقبی، محب الدین طبری ص 92 و بعضی کتابهای دیگر.
3. طبقات، ج 2، بخش 1، ص 81 و در بعض مأخذها نیم بیت دوم چنین است: «ضرغام آجام و لیث قسورة» .
4. مروج الذهب، ج 2، ص 2.
5. ارشاد، ج 1، ص 2.
6. السيرة الحلبیه، ج 1، ص 139.
7. دیوان، ص 155.
8. مناقب، ج 2، ص 175. 174.
9. طبری، ج 3، ص 1164-1163 و نیز اسناد دیگر.
10. خطبه 192 (قاصعه)
11. همان خطبه.
12. همان خطبه.
13. خطبه 139.
14. سیره ابن هشام، ج 1، ص 264.
15. خویشاوندان نزدیک خود را بترسان، شعرا، 214.
16. سیره ابن اسحاق، ص 127.
17. طبری، تاریخ الرسل و الملوك، ج 3، ص 1172. 1171.
18. شرح نهج البلاغه، ج 14، ص 64.

بخش ۳

کسانی که با تاریخ اسلام آشنا نیستند، در روزگاری که از آن سخن می‌گوییم، در مکه نه قانونی بود که امنیت اجتماعی را نگهبان باشد، و نه دینی که مردم را از کار زشت باز دارد. قبیله‌ها به آئین سنتی خود زندگی می‌کردند، و آنان که در مکه می‌زیستند با یکدیگر پیمان‌هایی داشتند. از جمله آنکه هیچ قبیله‌ای با قبیله دیگر درنیفتد. و آنجا که لازم است، باید از یکدیگر حمایت کنند. با گرویدن تدریجی مردم مکه به مسلمانی، پایداری این پیمانها مشکل گشت و قریش خطر را نزدیک دید.

جوانانی از خاندان‌های گوناگون مسلمان می‌شدند، در حالیکه پدرانشان بر شرك بودند، زنی از تیره‌ای مسلمان می‌شد، شوی او که از تیره دیگر بود در کفر به سر می‌برد. برادری در کنار پیغمبر ایستاده بود و برادرش با پیغمبر دشمنی می‌کرد. نتیجه آنکه پیوندها هر روز سست‌تر می‌گردید و بر نگرانی سران قبیله‌ها می‌افزود.

هر چه مسلمانی در خاندان‌ها پیشتر می‌رفت، این شکاف فراخی بیشتری می‌یافت. قریش که پیرامون مکه می‌زیست و قصی (پسر کلاب جد آنان) ایشان را به درون شهر مکه آورد بازرگانی مکه را در اختیار گرفته بود. کاروان آنان سالی دو بار به جنوب و شمال عربستان می‌رفت و سود سرشاری نصیبشان می‌گشت. معروف است که پول جای امن می‌خواهد، اما مکه اندک اندک امنیت خود را از دست می‌داد. هر چه می‌گذشت ثروتمندان بر زوال ثروت خویش بیشتر می‌ترسیدند. چنانکه در دیگر کتابها نوشته‌ام قریش از اینکه محمد (ص) مردم را به خدای یگانه می‌خواند بیمی نداشت، چرا که بتان را از روی اعتقاد ارزشی نمی‌نهاد. اما در میان آنچه پیغمبر از زبان وحی بر مردم می‌خواند آیه‌هایی بود که از آن می‌ترسیدند، و آن را برای ثروت خود تهدیدی می‌دیدند؛ سفارش یتیمان، سخت نگرفتن بر بردگان، پرهیز از اندوختن مال و رعایت حال عیال. ناچار برای زدودن این خطر بتان را وسیلت ساختند، و بگوش مردم در انداختند که محمد (ص) خدایان را دشنام می‌دهد. بدین رو هر روز بر نو مسلمانات سخت گرفتند و بر سخت‌گیری افزودند. رسول خدا به مسلمانات رخصت رفتن به حبشه را داد. سران قریش تنی چند را نزد پادشاه حبشه فرستادند و از او خواستند آنان را به این فرستادگان بسپارد. اما جعفر پسر ابوطالب در مجلس پادشاه وی را از دعوت محمد (ص) آگاه ساخت و او پس از شنیدن آیه‌هایی از قرآن، اسلام را ستود و توطئه قریش به نتیجه نرسید و مهاجران همچنان نزد نجاشی ماندند. در بندان بنی هاشم در شعب ابوطالب هم سودی نداشت. دشوارتر آنکه یثرب پذیره مسلمانی شد. روبرو شدن با این پیش آمد برای مردم مکه آسان نبود. اکنون جنوبیان می‌خواهند سروری را از شمالیان بگیرند و مشتی کشاورز و دسته‌ای خداوندان شتران آبکش بر قریش ریاست کند. چنین کاری پذیرفتنی نیست. چه باید کرد؟ تا محمد کشته نشود این شعله خاموش نخواهد شد. اما اگر او را بکشند بنی‌هاشم خون‌خواه اویند و هر خانواده از آنها با خانواده‌هایی پیوند دارد، درگیری میان قریش پدید می‌آید و آرامش به هم می‌خورد. راهی دیگر باید جست. يك دو تن نمی‌توانند این گره را بگشایند، باید در این باره به مشورت پرداخت. سران خانواده‌ها در (دار الندوه) که مجلس شورای آنان بود گرد آمدند. پس از گفتگوی بسیار که تفصیل آن در کتاب‌های سیره از جمله سیره ابن هشام^(۱) آمده است، همگان بر این اقدام يك سخن شدند که از هر قبیله جوانی چابک بگزینند و هر يك از آنان شمشیری برنده در دست گیرد، شب هنگام بر محمد درآیند و به یکبار شمشیر خود بر او زنند تا تنی خاص کشنده او نباشد. چون چنین کنند بنی‌هاشم نمی‌توانند با همه قبیله‌ها درافتند، ناچار به خون‌بها گردن می‌زنند.

جبرئیل رسول خدا را آگهی داد که باید این شب در بستر خود خوابی. رسول خدا علی را گفت: «در جای من بخواب و به تو آسیبی نخواهد رسید.»

علی پرسید:

«اگر من جای تو بخوابم تو در امان خواهی ماند.»

گفت: «بلی.»

علی لبخندی بر لب آورد و سجده گذارد. آیه و من الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضاة الله⁽²⁾ درباره علی در این حادثه نازل شد. میبیدی نویسد: «و گفته‌اند که این آیت در شأن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب آمد. آنکه که مصطفی هجرت کرد و علی را بر جای خواب خود می‌خوابانید»⁽³⁾ اما بیشتر مفسران سنی نزول آیه را درباره دیگران نوشته‌اند.

ابن هشام نوشته است: «رسول خدا(ص) بیرون آمد و مشتی خاک برداشت و بر سر آن گروه پاشید و آیه‌های نخست تا نه سوره یس را خواند و آنان از بیرون رفتن وی آگاه نشدند. علی(ع) در مکه ماند تا امانت مردمان را که نزد پیغمبر نهاده بودند به خداوندان آن برگرداند، چرا که هر کس را امانتی بود و خواستی ضایع نشود نزد او می‌نهاد.»⁽⁴⁾

رسول خدا(ص) اندکی پس از آنکه به مدینه رسید ابو واقد لیثی را با نامه‌ای به مکه فرستاد و از علی خواست به یثرب آید.

علی با فاطمه دختر پیغمبر و فاطمه مادر خود و فاطمه دختر زبیر بن عبد المطلب که مورخان از آنان به فواطم تعبیر می‌کنند، روانه مکه شد. در میان راه گروهی از مشرکان مکه راه را بر او گرفتند. علی(ع) با آنان درافتاد و یکی از آنان را که جناح مولای حرب بن امیه بود از پا درآورد و مانده آنان پراکنده شدند و علی با همراهان سالم به یثرب درآمد.

چنانکه می‌دانیم رسول خدا(ص) پس از پیمان سوم که در عقبه با نمایندگان یثرب بست بدان شهر رفت و مسلمانان هم رو بدانجا نهادند، مهاجرانی که از مکه به یثرب رفتند از مردم شمال عربستان و از تیره عدنانی بودند و مردم یثرب از جنوب و از قحطانیان. و این دو تیره از دیر زمان با یکدیگر هم چشمی داشتند و هر يك دیگری را تحقیر می‌کرد. خود را عرب اصیل و تیره دیگر را عرب پیوسته می‌خواند. اکنون که همگان مسلمانی پذیرفته‌اند باید با هم یکدل شوند و کدورتی را که از یکدیگر دارند از دل بزدایند. رسول خدا(ص) هر يك از مهاجران را با مردی از انصار برادر ساخت و علی بن ابی طالب(ع) را برادر خود خواند. ابن هشام نوشته است: «رسول الله سید پیغمبران و امام پرهیزگاران و فرستاده پروردگار عالمیان بود. از بندگان خدا همانندی نداشت و علی بن ابی طالب برادر او بود.»⁽⁵⁾

بخش ۴

از این پس علی پیوسته در کنار رسول خدا به سر می‌برد و در جنگ‌هایی که تاریخ نویسان آن را غزوه می‌نامند شرکت داشت. در غزوه بدر که در سال دوم هجرت رخ داد، بزرگان قریش به قصد سرکوبی مردم مدینه هماهنگ شدند و جنگ میان آنان در گرفت. مشرکان مکه سخت شکست خوردند و با آنکه نیروی آنان سه برابر نیروی مدینه بود، بیش از هفتاد تن از آنان کشته شد، و همین اندازه هم اسیر گردید. علی(ع) در این جنگ چند تن از سران مشرکان را از پا درآورد. او در یادآوری این روز چنین می‌گوید:

«من در خردی بزرگان عرب را به خاک انداختم و سرکردگان ربیعه و مضر را هلاک ساختم. شما می‌دانید مرا نزد رسول خدا چه رتبت است و خویشاوندیم با او در چه نسبت است.»⁽⁶⁾

نبرد بدر چنانکه نوشته شد به پیروزی مسلمانان پایان یافت و آرامشی در مدینه پدید آمد. زهرا(س) دختر پیغمبر در خانه پدر به سر می‌برد. ابوبکر و عمر یکی پس از دیگری برای خواستگاری او آمدند اما رسول خدا(ص) نپذیرفت. آن دو و نیز مردمی از انصار علی را گفتند: «فاطمه را خواستگاری کن.» علی به خانه رسول خدا(ص) رفت. پیغمبر پرسید: «پسر ابوطالب برای چه آمده است؟» - «برای خواستگاری فاطمه.»

- «مرحبا و اهلا! مردانی از قریش از من رنجیدند که چرا دخترم را به آنان نداده‌ام. من بدانها گفتم این کار به اذن خدا بوده است.» داستان زناشویی علی(ع) را با فاطمه در کتاب زندگانی فاطمه زهرا نوشته‌ام و در این جا به تکرار آن نمی‌پردازم.

جنگ احد در سال سوم هجرت رخ داد. ابو سفیان می‌خواست شکست جنگ بدر را جبران کند. با سه هزار مرد و دویست اسب و هزار شتر روی به مدینه آورد. رسول(ص) می‌خواست شهر حالت دفاعی به خود بگیرد، اما در شورای جنگی، جوانان پرشور اکثریت داشتند و تصمیم به حمله گرفتند. پیش از آغاز جنگ عبد الله بن ابی که با پیغمبر به حالت نفاق به سر می‌برد با سیصد تن از مردم خود بازگشت. در آغاز نبرد، سپاه مکه عقب نشست و مردم مدینه دست به گردآوری غنیمت گشودند. دسته تیر انداز هم که مأمور نگهبانی دره بود برای بدست آوردن غنیمت موضع خود را ترك گفت. خالد پسر ولید که در پی فرصت بود حمله آورد و سپاه مدینه از دو سو در محاصره ماند. مسلمانان از گرد پیغمبر پراکنده شدند. بعضی بانگ برداشتند محمد(ص) کشته شد. در چنین وقت علی(ع) در کنار پیغمبر بود او را از زمین برداشت و مهاجمان را از او دور ساخت. لشکریان چون از زنده بودن رسول(ص) مطمئن شدند بازگشتند. از آن سو ابو سفیان دست از جنگ کشید و با وعده پیکار سال دیگر از احد بازگشت.

رسول خدا(ص) علی را گفت:

«پی اینان برو و بین اگر شتران خود را سوار شدند و اسب‌ها را یدك کردند به مکه می‌روند، و اگر بر اسب‌ها سوار شدند و شترها را پیش راندند، آهنگ مدینه دارند.» علی(ع) بازگشت و گفت:

«بر شترها سوار شدند و اسب‌ها را یدك کردند و راه مکه را پیش گرفتند.»

ابوسفیان آنچه را می‌خواست در جنگ بدر و احد به دست نیاورد، در نتیجه اهمیتی را که در دیده بزرگان قریش داشت از دست داد. ناچار برای جبران شکست‌ها، سپاهی بزرگ تهیه دید و چون آن سپاه از قبیله‌های گوناگون فراهم شد احزاب نام گرفت.

یهودیان بنی‌نضیر که به خیبر رفته بودند همچنین یهودیان بنی‌قریظه نیز با قریش متحد شدند. شمار سپاهیان مکه را میان هفت تا ده هزار تن نوشته‌اند. در این جنگ مدینه حالت دفاعی به خود گرفت و به پیشنهاد سلمان فارسی گرداگرد شهر را خندق کردند. تا سپاهیان مهاجم نتوانند به شهر درآیند و اگر پیش می‌آمدند تیراندازان آنان را می‌رانند. عمرو بن عبدود که دلیری نامدار بود، به همراهی عکرمه پسر ابوجهل بر آن شدند که از خندق عبور کنند. عمرو از سپاه مدینه هم نبرد خواست، اما هیچ کس جرأت در افتادن با او را نداشت. علی(ع) به جنگ او رفت. چون با وی روبرو شد، او را ضربتی نزد. کسانی که نزد پیغمبر بودند و از دور می‌نگریستند، خرده گرفتند (پنداشتند علی ترسیده است) حذیفه به دفاع از این کسان برخاست، پیغمبر فرمود:

«حذیفه! بس کن علی خود سبب آن را خواهد گفت.»

علی عمرو را از پا درآورد و نزد رسول خدا آمد. پیغمبر(ص) پرسید:

«چرا هنگامی که با او روبرو شدی، او را نکشتی؟» گفت:

«مادرم را دشنام داد و بر چهره‌ام آب دهان انداخت. ترسیدم اگر او را بکشم برای خشم خودم باشد. او را واگذاشتم تا خشمم فرو نشست سپس او را کشتم.»⁽⁷⁾

این داستان را غزالی در کیمیای سعادت⁽⁸⁾ و محقق ترمذی در معارف⁽⁹⁾ و مؤلف تاریخ الفخری⁽¹⁰⁾ آورده است. و مولانا جلال الدین آن را در مثنوی با تعبیرهایی لطیف که خاص اوست به نظم آورده است در یغم آمد آن را در این کتاب نیاورم.

از علی آموز اخلاص عمل

شیر حق را دان مطهر از دغل در غزا بر پهلوانی دست یافت

زود شمشیری برآورد و شتافت او خدو انداخت بر روی علی

افتخار هر نبی و هر ولی آن خدو زد بر رخی که روی ماه

سجده آرد پیش او در سجده‌گاه در زمان انداخت شمشیر آن علی

کرد او اندر غزالش کاهلی گشت حیران آن مبارز زین عمل

وز نمودن عفو و رحمت بی محل گفت بر من تیغ تیز افراشتی

از چه افکندی مرا بگذاشتی آن چه دیدی بهتر از پیکار من

تا شدستی سست در اشکار من آن چه دیدی که چنین خشت نشست

تا چنان برقی نمود و باز جست
آن چه دیدی که مرا در عکس دید
در دل و جان شعله‌ای آمد پدید
آن چه دیدی برتر از کون و مکان
که به از جان بود و بخشیدیم جان
در شجاعت شیر ربانپستی
در مروت خود که داند کیستی...

ای علی که جمله عقل و دیده‌ای
شمه‌ای واگو از آنچه دیده‌ای
تیغ حلمت جان ما را چاک کرد
آب علمت خاک ما را پاک کرد
بازگو دانم که این اسرار هوست
زانکه بی‌شمشیر کشتن کار اوست
صانع بی‌آلت و بی‌جارحه
واهب این هدیه‌های رایحه
صد هزاران می‌چشانند هوش را
که خبر نبود دو چشم و گوش را
بازگو ای باز عرش خوش شکار
تا چه دیدی این زمان از کردگار
چشم تو ادراک غیب آموخته
چشم‌های حاضران بر دوخته...

راز بگشا ای علی مرتضی
ای پس سوء القضا حسن القضاء...
گفت من تیغ از پی حق می‌زنم
بنده حقم نه مأمور تنم شیر حقم نیستم شیر هوا

فعل من بر دین من باشد گوا
ما رمیت اذ رمیتم در حراب
من چو تیغم و آن زنده آفتاب
رخت خود را من زره برداشتم
غیر حق را من عدم انگاشتم
سایه‌ای ام کدخدایم آفتاب
حاجب من نیستم او را حجاب
من چون تیغم پر گهرهای وصال

زنده گردانم نه کشته در قتال
 خون نپوشد گوهر تیغ مرا
 باد از جا کی برد میغ مرا
 که نیم کوهم ز حلم و صبر و داد
 کوه را کی در رباید تندباد
 آنکه از بادی رود از جا خسی است
 زانکه باد ناموافق خود بسی است
 باد خشم و باد شهوت باد آز
 برد او را که نبود اهل نماز
 کوهم و هستی من بنیاد اوست
 ور شوم چون کاه بادم یاد اوست
 جز به باد او نجنبید میل من
 نیست جز عشق احد سر خیل من
 خشم بر شاهان شه و ما را غلام
 خشم را هم بسته‌ام زیر لگام
 تیغ حلمم گردن خشمم زده است
 خشم حق بر من چو رحمت آمده است
 غرق نورم گرچه سقفم شد خراب
 روضه گشتم گرچه هستم بوتراب
 چون درآمد در میان غیر خدا
 تیغ را اندر میان کردن سزا
 تا احب الله آید نام من
 تا که أبغض لله آید کام من
 تا که أعطی لله آید جود من
 تا که امسك لله آید بود من
 بخل من لله عطا لله و بس
 جمله لله‌ام نیم من آن کس
 و آنچه لله می‌کنم تقلید نیست
 نیست تخیل و گمان جز دید نیست
 ز اجتهاد و از تحری رسته‌ام
 آستین بر دامن حق بسته‌ام
 گر همی پرم همی بینم مطار
 ور همی گردم همی بینم مدار
 ور کشم باری بدانم تا کجا
 ماهم و خورشید پیشم پیشوا
 بیش از این با خلق گفتن روی نیست
 بحر را گنجانی اندر جوی نیست⁽¹¹⁾

از علی(ع) چند بیت درباره این جنگ نوشته‌اند. خلاصه ترجمه آن را می‌آورم.

«او از بی‌خردی سنگ را (بت) یاری کرد و من از درست رایی پروردگار محمد را. او را همچون شاخ درخت خرما بر روی خاک‌ها واگذاردم. به جامه‌های او ننگریستم، اما اگر او مرا کشته بود جامه‌های مرا بیرون می‌آورد. ای گروه احزاب می‌پندارید خدا دین خود و پیغمبر خود را خوار می‌کند.»⁽¹²⁾

درباره این روز مؤلف کشف الغمه از مناقب خوارزمی حدیث ذیل را آورده است:

«پیکار علی بن ابی طالب با عمرو پسر عبدود در روز خندق برتر از عمل امت من است تا روز رستاخیز.»⁽¹³⁾

پی‌نوشتها:

1. ج 2، ص 92 به بعد.
2. بقره: 207.
3. کشف الاسرار، ج 1، ص 554.
4. سیره ابن هشام، ج 2، ص 98.
5. سیره ابن هشام، ج 2، ص 124.
6. خطبه 192.
7. مناقب، ج 2، ص 115، بحار، ج 41، ص 51. 50.
8. ج 1، ص 571.
9. ص 2.
10. ص 44.
11. مثنوی دفتر اول: 3810. 3721.
12. سیره ابن هشام، ج 3، ص 242.
13. کشف الغمه، ج 1، ص 150، و این روایت از طریق‌های دیگر نیز آمده است، بحار، ج 41، ص 91.

بخش ۵

در ذو القعدة سال ششم هجرت پس از نبرد احزاب، رسول خدا با یاران خود قصد مکه کرد تا عمره به جای آورد و حشمت اسلام و مسلمانان را به مردم مکه بنمایاند. شمار مردمی را که همراه او بودند هزار و پانصد تن نوشته‌اند. همین که به آغاز سرزمین‌های حرم رسیدند، در جایی که حدیبیه نام دارد، مشرکان مکه سر راه بر او گرفتند. پیغمبر گفت: «ما برای زیارت آمده‌ایم نه برای جنگ.» اما آنان نپذیرفتند. سرانجام توافق کردند و مقرر شد پیمان‌نامه‌ای برای مدت ده سال بنویسند. محمد (ص) از اینجا باز گردد و سال دیگر در همین وقت برای زیارت بیاید و مردم مکه، سه روز شهر را برای آنان خالی کنند.

علی (ع) مأمور نوشتن این پیمان نامه شد. آغاز نامه را بسم الله الرحمن الرحيم نوشت و طرف پیمان را محمد رسول الله. سهیل پسر عمرو گفت: «من رحمان و رحیم نمی‌شناسم بنویس باسمك اللهم. رسول خدا (ص) علی را فرمود:

«چنین بنویس. این آشتی نامه‌ای است میان محمد رسول خدا و سهیل پسر عمرو.»

سهیل گفت: «اگر تو را پیامبر خدا می‌دانستم با تو جنگ نمی‌کردم، نام خود و پدرت را بنویس.» پیغمبر گفت: «چنین کن.» ^(۱) چنانکه خواهیم نوشت، حادثه‌ای مشابه این حادثه برای علی (ع) و معاویه و مردم شام پدید آمد.

جنگ خیبر در سال هفتم هجرت روی داد. یهودیانی که در قلعه خیبر به سر می‌بردند وضع نامعلومی داشتند و چنانکه نوشته شد بعضی از آنان در جنگ خندق ابو سفیان را یاری کردند. احتمال حمله آنان به مدینه می‌رفت. رسول خدا به سر وقتشان رفت، اما یهودیان ایستادگی می‌کردند. قلعه قموص بیست روز در محاصره ماند.

سرانجام پیغمبر فرمود:

«فردا پرچم را بدست کسی می‌دهم که خدا و رسول را دوست می‌دارد و خدا و رسول او را دوست می‌دارند و با پیروزی باز می‌گردد.»

سران مهاجر و انصار خود را نامزد این مأموریت میکردند. روز بعد رسول خدا (ص) پرسید:

«علی کجاست؟»

«درد چشمی سخت دارد!»

«او را بخوانید!»

علی را در حالی که چشم‌های خود را بسته بود پیش پیغمبر آوردند. رسول خدا آب دهان در چشم او انداخت چشم وی خوب شد. حسان بن ثابت در این باره سروده است:

و کان علی ارمده العین بیتغی
دواء فلما لم یحس مداویا

شفاه رسول الله منه بتفلة
فبورك مرقيا و بورك راقيا

این دو بیت و سه بیت پس از آن در ارشاد مفید⁽²⁾ و برخی کتابهای دیگر آمده است. اما متأسفانه این بیت‌ها و بسیاری از بیت‌های دیگر او را که در مدح علی(ع) است از دیوانوی افکنده‌اند. در این جنگ مرحب که دلیرترین رزمندگان یهود بود بدست علی(ع) کشته شد و مسلمانان پیروز گردیدند.

بخش ۶

در سال هشتم از هجرت مکه گشوده شد. علی(ع) بت‌هایی را که در خانه کعبه نهاده بودند، برانداخت و برای افکندن بت‌ها بر دوش پیغمبر(ص) بالا رفت. با فتح مکه قریش خواه و ناخواه تسلیم شدند. پس از نبرد حنین ثقیف نیز دست از مقاومت کشید. با مسلمانی پذیرفتن این دو خاندان بزرگ عرب، دیگر قبیله‌ها ایستادگی را بی‌نتیجه دیدند.

در روزهای پس از فتح مکه که رسول خدا(ص) در آن شهر به سر می‌برد، خالد پسر ولید را با دسته‌ای برای دعوت به اسلام به بیرون مکه فرستاد، اما به آنان رخصت جنگ نداد. خالد با مردم خود به سروقت بنی جذیمه رفت و به آنان گفت: «سلاح‌ها را بیفکنند که مردم تسلیم شده‌اند.» یکی از مردم جذیمه گفت: «اگر ما سلاح را به زمین بگذاریم ما را اسیر خواهند کرد، سپس گردن خواهند زد.» اما کسانی از قبیله او وی را گرفتند و کوشیدند تا سلاح خود را بیفکنند. چون سلاح را نهادند خالد فرمان داد دست‌های آنان را بستند و بسیاری را کشت. چون خبر به رسول خدا رسید، گفت:

«خدایا از آنچه خالد پسر ولید کرد بیزارم.» آنگاه علی را خواند و فرمود:

«به سر وقت آن مردم رو! و در کار آنان بنگر و کارهایی را که به روش جاهلیت رخ داده از میان ببر.»

علی با مقداری مال که رسول خدا در اختیار او نهاده بود نزد آنان رفت. خون‌بهای کشتگان را داد و غرامت مال‌ها را پرداخت و سرانجام از آنان پرسید:

«آیا خونبهای نپرداخته و مالی ادا نشده دارید؟» گفتند: «نه!» علی نزد رسول(ص) بازگشت. فرمود:

«نیکو کردی و کاری به حق کردی.» سپس برخاست و رو به قبله دست‌ها را گشود و سه بار گفت:

«خدایا از آنچه خالد پسر ولید کرد بیزارم.»⁽³⁾

در سال نهم که آن را سنة الوفود⁽⁴⁾ نام نهاده‌اند نمایندگان بسیاری از قبیله‌ها به مدینه آمدند تا نشان دهند پذیرای دعوت پیغمبرند. آمدن این نمایندگان بر پیغمبر جالب توجه است. بعضی می‌گفتند پیش از آنکه کسی را به سر وقت ما بفرستی نزد تو آمده‌ایم و چنانکه می‌بینیم در این گفتار نوعی مفاخرت است. و نوشته‌اند این آیه درباره این مردم نازل شد:

«يَمْنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمْنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنْ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَيْكُمْ لِلْإِيمَانِ»⁽⁵⁾

بعضی با خود خطیب و شاعر آورده بودند تا با خطیبان و شاعران رسول درافتند. اینان از پس حجره‌ها فریاد یا محمد برآوردند. و آیه ذیل در سرزنش این دسته است:

ان الذين ينادونك من وراء الحجرات أكثرهم لا يعقلون.⁽⁶⁾

بهر حال می‌توان گفت با آمدن این نمایندگان سراسر شبه جزیره به فرمان اسلام درآمد، اما پیداست که اسلام همه آن مردم به معنی درست این کلمه نبود. آنان گفتند مسلمانیم یعنی با تو جنگ نمی‌کنیم تا با پذیرفتن اسلام در امان مانند، و خونشان محفوظ باشد. اما احکام اسلام را هم پذیرفتند؟ اگر پذیرفتند به دل بود یا به زبان؟ جای تردید است. قرآن درباره چنین مردم می‌گوید:

«قالت الأعراب آمنا قل لم تؤمنوا و لكن قولوا أسلمنا»⁽⁷⁾

بخصوص که بعضی از نمایندگان می‌گفتند مسلمان می‌شویم بدان شرط که زکات ندهیم. و از این گونه شروط که هیچ کدام پذیرفتنی نبود.

علی(ع) علاوه بر شرکت در غزوه‌ها که رسول خدا(ص) خود در آنها حاضر بود، فرماندهی چند سریه⁽⁸⁾ را به عهده داشت. از آن جمله سریه‌ای است که در سال ششم هجری به سوی بنی سعد به فدک روانه شد. به رسول خدا خبر دادند، بنی سعد می‌خواهند یهودیان خیبر را یاری دهند. پیغمبر علی(ع) را با صد تن به سر وقت آنان فرستاد. علی با مردم خود شبها راه می‌رفت و روز را کمین می‌کرد چون به آبی که «همج» نام داشت و میان خیبر و فدک بود رسید مردی را دید و از او حال بنی سعد را پرسید. گفت: «اگر مرا امان دهید شما را به سر وقت آنان می‌برم.» چون امانش دادند وی آنان را بر سر بنی سعد برد و در این سریه غنیمت قابل ملاحظه‌ای به دست مسلمانان افتاد.⁽⁹⁾

در سال دهم از هجرت رسول خدا(ص)، علی را به یمن فرستاد. پیش از آن خالد پسر ولید را برای مسلمان کردن آنان بدانجا فرستاده بود. اما نپذیرفته بودند. علی(ع) با نامه رسول خدا بدانجا رفت و نامه را بر مردم آن سرزمین خواند. قبيله همدان همگی در يك روز اسلام آوردند. علی داستان را برای رسول خدا(ص) نوشت و پیغمبر سه بار فرمود: «سلام بر مردم همدان باد.» سپس مردم یمن پی در پی رو به اسلام آوردند و علی به پیغمبر نامه نوشت و رسول الله شکر خدای را به جا آورد.⁽¹⁰⁾ در سال دهم رسول خدا به حج رفت و احکام آن را به مردم تعلیم فرمود و در خطبه معروف خود گفت:

«مردم! نمی‌دانم شاید سالی دیگر شما را در اینجا ببینم یا نه. از امروز خون و مال شما بر یکدیگر حرام است تا آنکه خدا را دیدار کنید.»

هنگام بازگشت از مکه در منزل جحفه(آنجا که کاروان‌ها از یکدیگر جدا می‌شوند) به امر خدا مردمان را ایستاداند و در آن مجمع علی را به جانشینی خود به آنان شناساند و فرمود:

«هر کس من مولای اویم علی مولای اوست.»

چنانکه نوشته شد جانشینی علی سالها پیش انجام گرفته بود، اما آن مجمع در مکه و جمع خاندان هاشم بود، و سالها از آن می‌گذشت. در غدیر خم آن مطلب به اطلاع عموم مسلمانان رسید. حدیث غدیر آنچنان شهرت دارد که کمتر مورخی آن را نیاورده است اما چون خود را برابر کاری که در سقیفه انجام شد دیده‌اند. تا آنجا که توانسته‌اند دست به تأویل‌های نادرست زده‌اند.

بخش ۷

آشنایان به تاریخ اسلام می‌دانند رسول خدا دو ماه پس از بازگشت از سفر حج به جوار خدا رفت. می‌توان گفت غم‌انگیزترین روزهای زندگانی علی(ع) دو روز بوده است. روزی که رسول الله رحلت کرد و روزی که زهرا(ع) را به خاک سپرد.

رسول خدا در بستر بیماری افتاد و جان به جان آفرین سپرد. در این هنگام علی(ع) در کنار بستر او بود. او در این باره چنین می‌گوید:

«رسول خدا جان سپرد در حالی که سر او بر سینه من بود و شستن او را عهده‌دار گردیدم، و فرشتگان یاور من بودند و از خانه و پیرامون آن فریاد می‌نمودند. پس چه کسی سزاوارتر است بدو از من چه در زندگی و چه پس از مردن.»⁽¹¹⁾

درباره آن روز هر گروه هر چه خواسته‌اند ساخته‌اند و به دهان مردم افکنده‌اند و سپس از سینه‌ها و دهانها به تاریخ‌ها راه یافته است. از گفته عایشه آورده‌اند پیغمبر بر سینه من جان داد. طبری هم روایتی از ابن عباس آورده است:

«در آن روز که پیغمبر بیمار بود علی از نزد او بیرون آمد. مردم از او پرسیدند:

«رسول خدا چگونه است؟» گفت:

«سپاس خدا را که نیکو حال است.» عباس دست او را گرفت و گفت من با چهره‌فرزندان عبدالمطلب به هنگام مرگ آشنایم، او در این بیماری خواهد مرد. نزد رسول خدا برو و از او بپرس این کار (خلافت) با چه کسی خواهد بود اگر از آن ماست بدانیم و اگر از آن دیگران است نیز. علی گفت: «اگر پرسیدیم و ما را از آن باز داشت مردم آن را به ما نخواهند داد به خدا هرگز از او نمی‌پرسم.»⁽¹²⁾ باید پرسید آیا عباس پزشکی می‌دانست؟ چهره‌فرزندان عبدالمطلب به هنگام مرگ با دیگر چهره‌ها چه تفاوتی داشته است؟ به احتمال قوی این روایت و مانند آن را سالها بعد بنی عباس از زبان جد خود ساخته‌اند تا زمینه حکومت خویش را آماده سازند، و به مردم وانمایند که پیغمبر جانشینی معین نکرده بود و عموی وی خود را برای تصدی این کار سزاوار می‌دید. نهایت آنکه علی را هم از نظر دور نمی‌داشت.

این که نوشته‌اند پیغمبر بر روی سینه عایشه جان سپرد، داستانی است که با دو تعبیر از عروه پسر زبیر از عایشه و از عباد پسر عبد الله زبیر روایت شده است.⁽¹³⁾

آیا آنچه گفته‌اند بر ساخته آن دو تن است؟ یا عایشه خواسته است با این گفته شأن خود را بالا ببرد؟ خدا می‌داند.

در حالی که علی و بنی‌هاشم در خانه پیغمبر گرد آمده بودند و از فراق او اشک می‌ریختند، مردمی از مهاجر و انصار از گوشه و کنار به راه افتادند و در جایی که به سقیفه بنی ساعده معروف بود فراهم آمدند تا تکلیف حکومت را روشن کنند. چنانکه در تاریخ تحلیلی نوشته‌ام و چنانکه هر مسلمان

می‌داند، سنت اسلامی است که در شستن، نماز خواندن، و به خاک سپردن مرده شتاب کنند. این سنت درباره عموم مسلمانان است و انجام چنین مراسم درباره رسول خدا(ص) فضیلتی دیگر دارد. باید پرسید چرا آنان نخست برای درك این فضیلت گرد نیامدند؟ چرا به خانه پیغمبر نرفتند و بازماندگان او را تسلیت نگفتند؟ خطری پیش آمده بود؟ آری! همان خطر که قرآن مسلمانان را از آن بر حذر داشت.

«اگر محمد بمیرد یا کشته شود شما به گذشته خود باز می‌گردید؟»⁽¹⁴⁾

آنروز که رسول این آیه را بر آنان خواند، شاید گفته باشند نه. اما هنوز بدن او را بخاک نسپرده بودند که همچشمی جنوبی و شمالی آغاز شد.

جنوبی‌ها گفتند: «ما پیغمبر را خواندیم. او را پناه دادیم و میان ما زندگی کرد و درگذشت، پس حکومت حق ماست.»

شمالیان گفتند: «ما خویشان پیغمبریم او از قریش است و ما از قریش پس حق او به ما می‌رسد.»

همه در فکر خود بودند و هیچکس بدین نیندیشید که رسول خدا خود در این باره چه گفت. آنچه در آن مجلس گفته شد و بر سر آن جدال کردند حکومت بود نه اجرای سنت. و پس از گذشت چهارده قرن هنوز هم این پرسش در میان است. بهر حال جدال بالا گرفت، ابوبکر با خواندن روایتی که «امامت خاص قریش است.»، انصار را از میدان به در کرد. انصار هم یکدل و يك سخن نبودند. اوس که با خزرج رقابت دیرینه داشت و نمی‌توانست پیروزی قبیله رقیب را ببیند، با قریش هم آواز شد. بعضی مهاجران حاضر هر يك به دیگر تعارف کرد و سرانجام ابوبکر را پیش افکندند. نتیجه آنکه در آن مجلس علی را که دو ماه پیش پیغمبر به جانشینی گمارده بود محروم ساختند.

تیره تیم از میان دیگر تیره‌ها امتیازی یافت و می‌توان گفت نخست سنگ برتری قبیله‌ای پس از اسلام در آن مجلس نهاده شد. تیره‌های دیگر هم خاموشی را دور از گزند دیدند. فرزندان امیه به همین خرسند شدند که عمو زاده‌های آنان از صحنه بیرون شدند. باید به انتظار آینده بنشینند.

پی‌نوشتها :

1. طبری، ج 3، ص. 1546.

2. ص. 114.

3. سیره ابن هشام، ج 4، ص 55. 53.

4. جمع وفد است. وفد به رسولی آمدن نزد کسی است.

5. بر تو منت می‌نهند که مسلمان شدند، بگو به مسلمان شدنتان بر من منت منهد، خدا بر شما منت می‌نهد که شما را به ایمان راه نمود. (حجرات: آیه 17).

6. آنان که تو را از پس حجره‌ها می‌خوانند بیشتر آنان نمی‌دانند. (حجرات: آیه 4)
7. عرب‌های (بیابانی) گفتند ایمان آوردیم، بگو ایمان نیاوردید، بگوئید گردن نهادیم و هنوز ایمان در دل‌های شما در نیامده است. (حجرات: آیه 14).
8. سربیه دسته اعزامی است که از سوی رسول خدا فرستاده می‌شد و خود در آن شرکت نداشت.
9. طبقات، ج 2، بخش 1، ص 65.
10. کامل ابن اثیر، ج 2، ص 300، و نگاه کنید به طبقات ابن سعد، ج 2، بخش 1، ص 122.
11. خطبه 197.
12. سیره ابن هشام، ج 4، ص 334.
13. همان.
14. آل عمران: 144.

بخش ۸

کمتر کسی است که تاریخ صدر اسلام را خوانده باشد و آنچه را در سقیفه گذشت نداند. سران گروه بی‌آنکه توجه کنند دو ماه پیش رسول خدا به آنان چه گفت، هر يك قوم خود را برای رهبری مسلمانان شایسته‌تر از دیگری می‌دانست. اینان چه می‌خواستند؟ غم مسلمانانی داشتند، یا رتبت و جاه را آرزو می‌کردند؟ در پی اجرای سنت بودند یا تأسیس بدعت؟ آنان همگان نزد پروردگار رفته‌اند. بهتر است درباره‌شان سخنی نگوئیم و داوریشان را به خدا واگذاریم. اما چنانکه نوشته‌ام پس از بیست و سه سال کوشش پیغمبر و پس از ده‌ها آیه قرآن که مردم را به پیشه ساختن تقوی و پرهیز از بازگشت به جاهلیت می‌خواند، آن جمع حکومت را بیش از دین ارج نهادند. و گرنه باید نخست به تجهیز رسول خدا پردازند سپس بر طبق گفته او آن کس را که شایسته است به رهبری بگزینند. کار آن روز حاضران در سقیفه نشان داد قبیله‌گرایی همچنان زنده است و اسلام روی پوش موقتی بود که بر روی آن کشیده شد.

آنچه مسلم است اینکه تیره‌ای یا تیره‌هایی از قریش نمی‌خواستند چراغی که در خاندان هاشم روشن شده همچنان افروخته بماند. کردند آنچه کردند و در اینجا به تکرار آن داستان غم‌انگیز نمی‌پردازم. کار تعیین خلیفه پایان یافت و باید خاطر‌ها از جانب علی و خاندان پیغمبر آسوده شود. در آن روز بر علی چه گذشت؟... حقیقت را خدا می‌داند و اندکی از بسیار آن را در کتاب‌های تاریخ، سیره و کلام می‌توان دید. نیز فصلی در این باره در کتاب زندگانی فاطمه زهرا(س) نوشته‌ام. چون در این نوشته کوشش من این است که تا بتوانم از زبان علی(ع) بنویسم، سطری چند از نامه‌ای را که پاسخ او به نامه معاویه است می‌آورم. از نامه معاویه و از پاسخی که علی(ع) بدو داده است می‌توان دانست چگونه از او بیعت گرفته‌اند.

«گفتی مرا چون شتری بینی مهار کرده می‌رانند تا بیعت کنم، به خدا که خواستی نکوهش کنی ستودی، و رسوا سازی و خود را رسوا نمودی. مسلمان را چه نقصان که مظلوم باشد، و در دین خود بی‌گمان یقینش استوار و از دودلی به کنار. این حجت که آوردم برای جز تو خواندم. لیکن از آن آنچه به خاطر رسید بر زبان راندم.»^(۱)

آیا در آن روز دنیاجویان با علی رفتاری گستاخانه کرده‌اند؟ اگر نکرده بودند معاویه در نامه خود نمی‌نوشت و علی(ع) پاسخ او را نمی‌داد. آری «آن روز که آزمایش به میان آید دین‌داران اندك خواهند بود.»^(۲)

گردآمدگان در سقیفه کار خود را پایان دادند. روایات تا حدی ناهماهنگ است. در نامه معاویه آمده که تو را کشان کشان برای بیعت بردند. از سوی دیگر در اسناد دیدیم علی(ع) شستن پیغمبر را بعهده داشت. آیا جنازه پیغمبر همچنان در خانه مانده و علی را به زور به مسجد بردند و از او بیعت گرفتند؟ این شتاب دیگر چرا؟ علی و بنی هاشم آمادگی رزمی نداشتند تا بخواهند با خلیفه تازه درافتند. چرا به آنان فرصت ندادند تا از کار به خاک سپردن پیغمبر فارغ شوند؟ و از آن شگفت‌تر، مسلمانان چرا خاموش ایستادند تا علی را با چنان حالت به مسجد ببرند؟ چرا گرد او را نگرفتند؟ آیا زر و زوری در میان بود؟ آری و اگر زر اندك بود زور نیروی فراوانی داشت، نه زور يك دو تن. چنانکه نوشتیم جز خاندان هاشم و تنی چند، کسی با علی روی موافق نشان نمی‌داد و اگر به زبان موافق بود به رفتار خلاف آن می‌نمود. علی(ع) در این باره چنین می‌گوید :

«نگریستم و دیدم مرا یاری نیست و جز کسانم مددکاری نیست. دریغ آمدم آنان دست به یاریم گشایند، مبادا به کام مرگ درآیند. ناچار خار غم در دیده شکسته، نفس در سینه و گلو بسته از حق خود چشم پوشیدم و شربت تلخ شکیبایی نوشیدم.»⁽³⁾

علی(ع) و چند تن از فرزندان هاشم که گرد جنازه پیغمبر بودند سرانجام کار شستن و کفن کردن او را پایان دادند.

این هشام نوشته است: «علی و عباس و فضل و قثم پسران او و اسامه و شقران خادمان رسول شستن و کفن کردن او را عهده‌دار شدند.»⁽⁴⁾ گویا کار شستن را علی(ع) عهده‌دار بود و آن چند تن وی را یاری می‌کردند. علی(ع) هنگام شستن پیکر پاک رسول خدا(ص) چنین گفت:

«پدر و مادرم فدایت باد، با مرگ تو رشته‌ای برید که در مرگ جز تو کس چنان ندید. پایان یافتن دعوت پیغمبران و بریدن خبرهای آسمان، مرگت مصیبت زدگان را به شکیبایی واداشت، و همگان را در سوگی یکسان گذاشت. و اگر نه این است که به شکیبایی امر فرمودی و از بیتابی نهی نمودی، اشک دیده را با گریستن بر تو به پایان می‌رساندیم و درد همچنان بی‌درمان می‌ماند و رنج و اندوه هم سوگند جان. و این زاری و بیقراری در فقدان تو اندک است، لیکن مرگ را باز نتوان گرداند، و نه کس را از آن توان رهند پدر و مادرم فدایت، ما را در پیشگاه پروردگارت به یاد آر و در خاطر خود نگاهدار.»⁽⁵⁾

ابوبکر به خلافت گزیده شد. دنیا طلبان علی را واگذارند، و از گرد او پراکنده شدند. در آن روز تنها کسی که می‌توانست به دفاع از سنت رسول برخیزد، دختر پیغمبر بود و تنها جایی که دادخواست در آنجا مطرح می‌شد مسجد مسلمانان.

دختر پیغمبر به مسجد آمد خطبه‌ای سراسر موعظت، حق طلبی و ارشاد بر آن مردم خواند. متن و ترجمه این خطبه را از روی اسناد دست اول در کتاب زندگانی آن بانوی بزرگوار آورده‌ام.⁽⁶⁾ در اینجا سطری چند از آن را که مناسب مقام است می‌نویسم:

«چون خدای تعالی همسایگی پیمبران را برای رسول خویش گزید، دورویی آشکار شد و کالای دین بی‌خردار، هر گمراهی دعویدار، و هر گمنامی سالار، و هر یاوه‌گویی در کوی و برزن در پی گرمی بازار، شیطان از کمینگاه خود سر برآورد، و شما را به خود دعوت کرد، و دید چه زود سخنش را شنیدید و سبک در پی او دویدید. و در دام فریبش خزیدید، و به آواز او رقصیدید. هنوز دو روزی از مرگ پیغمبرتان نگذشته و سوز سینه ما خاموش نگشته، آنچه نبایست، کردید و آنچه از آنتان نبود، بردید و بدعتی بزرگ پدید آوردید. به گمان خود خواستید فتنه برنخیزد و خونی نریزد اما در آتش فتنه افتادید و آنچه کشتید به باد دادید.»

در آن مجلس که نیمی مجذوب و نیمی مرعوب بودند، این سخنان آتشین که از دلی داغدار، حق طلب و سنت دوست برمی‌خاست چه اثری نهاد؟ خدا می‌داند.

در سندهای دست اول جز اشارات مبهم نمی‌بینیم. آن اندازه روشن است که اساس گفته او را نادیده گرفته، سخن را به میراث کشاندند. حالی که او آن خطبه را برای گرفتن چند اصله خرما و چند من گندم نخواند. خاندانی که از گلوی خود می‌برند و گرسنگان را سیر می‌کنند، برای شکم فرزندان‌شان اشک

نمی‌ریزند. آنچه او می‌خواست زنده نگاهداشتن سنت بود و بر پا بودن عدالت. می‌ترسید جاهلیت که زیر پوشش مساوات اسلام خفته است سربرآورد و مفاخرت‌های قبیله‌ای از نو زنده گردد. امروز بنی تیم پیش افتاد، فردا نوبت به بنی عدی برسد و از آن پس به خاندان امیه و ابوسفیان که تا نیرو داشتند با اسلام جنگیدند و چون راهی دیگر پیش پای خود ندیدند به دل نه، که به زبان مسلمان شدند.

دختر پیغمبر سخنانی دیگر نیز با زنانی که به بیمارپرسی آمده بودند گفت. سخنانی که از آینده نزدیک خبر می‌داد و از بدعت‌ها که در دین پدید می‌گردد و از اسلام که فراموش می‌شود و از جاهلیت دیرین که روی کار می‌آید:

«وای بر آنان، چرا نگذاشتند حق در مرکز خود قرار یابد و خلافت بر پایه نبوت استوار ماند. آنجا که فرود آمد نگاه جبرئیل امین است و بر عهده علی که عالم بر امور دنیا و دین است؟ به خدا سوگند اگر پای در میان می‌نهادند، و علی را بر کاری که پیغمبر به عهده او نهاد می‌گذاشتند، آسان آسان آنان را به راه راست می‌برد، و حق هر يك را بدو می‌سپرد. چنانکه کسی زبانی نبیند و هر کس میوه آنچه کشته است بچیند، تشنگان عدالت از چشمه معدلت او سیر و زبوان در پناه صولت او دلیر می‌گشتند.»⁽⁷⁾

از رحلت رسول خدا زمانی دراز نگذشت که همسر علی، زهرای اطهر در بستر بیماری افتاد و به جوار حق شتافت. کتاب‌های تاریخ و سیره کوتاهترین مدت را چهل شب و درازترین را هشت ماه نوشته‌اند. مرگ زهرا غمی دیگر بود که بر دل علی نشست. مرگی مظلومانه. اندکی از بسیار این حادثه جان‌سوز را در کتاب زندگانی فاطمه زهرا (س) نوشته‌ام. در اینجا سخنانی را که علی (ع) هنگام به خاک سپردن او گفته است می‌آورم. سخنانی که بیان دارنده میزان رنج و آزرده‌گی اوست:

«درود بر تو ای فرستاده خدا از من و دخترت که در کنارت آرمیده و زودتر از دیگران به تو رسید. ای فرستاده خدا مرگ دختر گرامیت عنان شکیبایی از کفم گسلانده و توان خویشتن داریم نمانده. اما برای من که سختی جدایی تو را دیده و سنگینی مصیبت را کشیده‌ام جای تعزیت است. تو را در آنجا بالین ساختم که قبر تو بود و جان گرامیت میان سینه و گردنم از تن مفارقت نمود. همه ما از خدایم و به خدا باز می‌گردیم. امانت باز گردید و گروگان به صاحبش رسید. کار همیشگی‌ام اندوه است و تیمار خواری، و شب‌هایم شب‌زنده‌داری. تا آنکه خدا خانه‌ای را که تو در آن به سر می‌بری برایم گزیند. زودا دخترت تو را خبر دهد، که چسان امتت فراهم گردیدند، و بر او ستم ورزیدند، از او بپرس چنانکه شاید، و خبر گیر از آنچه باید، که دیری نگذشته و یاد تو فراموش نگشته. درود بر شما! درود آنکه بدرود گوید نه که رنجیده است و راه دوری جوید. اگر باز گردم نه از خسته جانی است و اگر بمانم نه از بدگمانی است، امیدوارم بدانچه خدا شکیبایان را وعده داده است.»⁽⁸⁾

بخش ۹

چون خبر رحلت پیغمبر در سرزمین عربستان پراکنده گردید، بیشتر قبیله‌ها و نو مسلمانان به آئین جاهلیت دیرین بازگشتند. چرا که رها کردن آئین پدران برای آنان دشوار بود و دشوارتر از آن پرداخت زکات که آن را نشانه سرشکستگی می‌شمردند.

خبر مرتد شدن این مردم به مدینه رسید و در شهرها و شهرک‌ها اثر گذاشت. اما تنی چند که آینده‌نگر بودند میدانستند کار حکومت قبیله‌ای پایان یافته و دری که اسلام به روی مردم این سرزمین گشوده بسته نخواهد شد، و به سود آنان خواهد بود که از اسلام پشتیبانی کنند. چنانکه سهیل پسر عمرو بر در خانه کعبه ایستاد و فریاد کرد: «مردم مکه، مبادا شما آخرین مسلمانان و نخستین از دین برگشتگان باشید. به خدا کار اسلام درست خواهد شد.»

این سهیل همانست که در پیمان حدیبیه از نوشتن بسم الله و محمد رسول الله، در آشتی نامه ممانعت کرد. اما ابو سفیان که تا توانست با پیغمبر جنگید و در فتح مکه از بیم کشته شدن به سفارش عباس عموی پیغمبر به زبان مسلمان شد و در دل دشمن اسلام بود، فرصت را غنیمت شمرد و نزد علی آمد و گفت: «چه شده است که کار حکومت را باید پست‌ترین خاندان از قریش عهده‌دار شود. به خدا اگر بخواهی مدینه را پر از سوار و پیاده می‌کنم.» علی(ع) گفت: «ابوسفیان از دیرباز دشمن اسلام بوده‌ای.»⁽⁹⁾

ابوسفیان می‌خواست درون مدینه را هم دچار آشوب سازد. شاید بتواند اسلام را از میان ببرد و ریاست از دست رفته خود را بیابد. علی(ع) از آنچه در دل او بود و از آنچه در بیرون می‌گذشت آگاه بود و دانست برای باقی ماندن نام مسلمانی باید خاموش بنشیند و با در دست گیرندگان حکومت مدارا کند. او در این باره چنین می‌گوید:

«دامن از خلافت درچیدم و پهلوی از آن پیچیدم، و ژرف بیندیشیدم که چه باید کرد؟ و از این دو کدام شاید؟ با دست تنها بستیزم یا صبر پیش گیرم و از ستیز بپرهیزم؟ که جهانی تیره است و بلا بر همگان چیره. بلایی که پیران در آن فرسوده شوند و خردسالان پیر و دیندار تا دیدار پروردگار در چنگال رنج اسیر. چون نیک سنجیدم شکیبایی را خردمندانه‌تر دیدم.»⁽¹⁰⁾

چون دید مردم او را رها کردند و به سوی دنیا رو آوردند، با آنکه می‌توانست با آنان درافتد و حقی را که از آن اوست باز ستاند، لب فرو بست و چیزی نگفت، چنانچه خود گوید:

«به صبر گراییدم حالی که دیده از خار غم خسته بود و آوا در گلو شکسته میراثم ربنده این و آن و من بدان نگران»⁽¹¹⁾

ماه‌ها و شاید سال‌ها بعد مردی از بنی اسد از او پرسید: «چرا مردم شما را از خلافت باز داشتند، حالی که بدان سزاوارتر بودید؟» فرمود:

«برادر اسدی، نا استواری و ناسنجیده گفتار، اما تو را حق خویشاوندی است. ⁽¹²⁾ بدان! خودسرانه خلافت را عهده‌دار شدن و ما را که نسبت برتر است و پیوند با رسول خدا استوارتر، به حساب نیاوردن، خودخواهی بود. گروهی بخیلانه به کرسی خلافت چسبیدند و گروهی سخاوتمندانه از آن چشم پوشیدند. داور خدا است و بازگشتگاه روز جزاست.» ⁽¹³⁾

او اگر خلافت را می‌خواست برای آن بود که سنت رسول خدا را بر پای دارد و عدالت را بگمارد. نه آنکه دل به حکومت خوش کند و مردم را به حال خود واگذارد. وی در نامه‌ای که هنگام خلافت ظاهری خود به عثمان پسر حنیف که از جانب او در بصره حکومت داشت نوشت، و او را سرزنش کرد که چرا به مهمانی رفته که توانگران در آن بوده‌اند نه مستمندان، گوید:

«بدین بسنده کنم که مرا امیر مؤمنان گویند و در ناخوشایندی‌های روزگار شریک مردم نباشم، یا در سختی زندگی برایشان نمونه‌ای نشوم.» ⁽¹⁴⁾

نیز می‌گوید:

«اگر شب را روی اشتر خار بیدار مانم و در طوق‌های آهنین گرفتار، از این سو و آن سویم کشند، خوشتر دارم تا روز رستاخیز بر خدا و رسول درآیم حالی که بر بنده‌ای ستم کرده باشم. بخدا عقیل را دیدم پریشان و سخت درویش، کودکانش از درویشی پریش. موی ژولیده و رنگشان تیره گردیده. از من خواست منی گندم بدو دهم. پی در پی آمد و گفته خود را تکرار کرد. گوش به سخن او نهادم، پنداشت دین خود را بدو دادم. آهنی گداخته را به تنش نزدیک ساختم فریاد برآورد. گفتم نوحه‌گران بر تو بگریند از آهنی که انسانی به بازیچه آن را گرم کرده می‌نالی و می‌خواهی مرا به آتش دوزخ بکشانی.» ⁽¹⁵⁾

علی خلافت را حق خود می‌دانست، اما حرمت دین و وحدت مسلمانان را برتر از آن می‌دید و می‌گفت:

«می‌دانید سزاوارتر از دیگران به خلافت منم به خدا سوگند بدانچه کردید گردن می‌نهم، چند که مرزهای مسلمانان ایمن بود و کسی را جز من ستمی نرسد. من خود این ستم را پذیرفتم و اجر این گذشت و فضیلتش را چشم می‌دارم و به زر و زیوری که بدان چشم دوخته‌اید دیده نمی‌گمارم.» ⁽¹⁶⁾

«به خدایی که دانه را کفید و جان را آفرید، اگر این بیعت‌کنندگان نبودند و یاران حجت بر من تمام نمی‌نمودند و خدا علما را نفرموده بود تا ستمکار شکمباره را برنتابند، و به یاری گرسنگان ستمدیده بشتابند، رشته این کار را از دست می‌گذاشتم و پایانش را چون آغازش می‌انگاشتم، و چون گذشته خود را به کناری می‌داشتم، و می‌دیدید که دنیای شما را به چیزی نمی‌شمارم و حکومت را پیشیزی ارزش نمی‌گذارم.» ⁽¹⁷⁾

با این همه آنجا که لازم بود راهنمایی می‌فرمود. اگر مشکلی پیش می‌آمد می‌گشود، و اگر حکمی به خطا صادر می‌شد، درست را به آنان می‌نمود. اگر بخواهم در این باره مختصری بنگارم کتابها خواهد شد. رسول خدا درباره او فرمود:

«من شهر دانشم و علی در آن شهر است.»

حضرت رسول، علی را در قضاوت از همه صحابیان برتر شمرد و فرمود: «أقضاكم علی».

درباره پاسخ او به پرسش‌هایی که همگان در آن مانده بودند یا حکمی که راه بدان نمی‌بردند کتابها به فارسی و عربی نوشته شده. و خوانندگان این کتاب به یقین همه یا برخی از آن کتابها را خوانده و یا پاره‌ای از مطالب آن را شنیده‌اند. از جمله مجموعه‌ای از داوریه‌ای آن حضرت است که پنجاه و اند سال پیش مرحوم شوشتری رحمه الله آن را در مجموعه‌ای فراهم آورد و قضاء امیر المؤمنین (ع) نام نهاد. و به فارسی هم ترجمه گردید.

از راهنمایی کسانی که پیش از وی مسند خلافت را به خود اختصاص دادند، دریغ نمی‌فرمود. و آنجا که بایست مصلحت را می‌نمود. و آنان هم بارها گفتند که اگر تو نبودی ما تباه می‌شدیم. عمر می‌خواست خود همراه سپاه‌یانی که به ایران می‌رفتند براه افتد. علی بدو گفت:

«تو همانند قطب بر جای بمان و عرب را چون آسیا سنگ گرد خود بگردان و به آنان آتش جنگ را برافروزان که اگر تو از این سرزمین برون شوی عرب از هر سو تو را رها کند و پیمان بسته را بشکند، و چنان شود که نگهداری مرزها که پشت سر می‌گذاری برای تو مهمتر باشد از آنچه پیش روی داری.»⁽¹⁸⁾

و در جنگ با رومیان بدو چنین گفت:

«خدا برای مسلمانان عهده‌دار شده است، حوزه مسلمانی را نیرومند سازد، تا حرمت‌شان مصون ماند، آن که آنان را یاری کرد حالی که اندک بودند، و کسی نبود که یاری‌شان کند، و دشمنان را از آنان بازداشت حالی که شمارشان کم بود و کسی نبود که بازشان دارد، زنده است و نمیرد. هر گاه خود به سوی این دشمن روی، و با آنان روبرو شوی و رنجی یابی، مسلمانان تا دورترین شهرهای خود دیگر پناهگاهی ندارند، و پس از تو کسی نیست تا بدو رو آرند. مردی دلیر را به سوی آنان روانه گردان و جنگ آزمودگان و خیرخواهان مسلمانان را با او برانگیزان، اگر خدا پیروزی داد چنان است که تو دوست داری و اگر کاری دیگر پیش آمد باری تو جای خویش می‌داری.»⁽¹⁹⁾

در سالهای گوشه‌نشینی به گردآوری قرآن، پرداخت و آن را چنانکه بر رسول (ص) نازل شده بود فراهم آورد. علی (ع) در میان یاران پیغمبر بیگمان در شناخت قرآن و گشودن مشکل‌های آن یگانه بود و پیوسته مسلمانان را به خواندن قرآن و دانستن معنی آن ارشاد می‌فرمود. در این باره چنین فرماید:

«قرآن بیاموزید که نیکوترین گفتار است و آن را نیک بفهمید که دلها را بهترین بهار است و به روشنایی آن بهبودی خواهید که شفای سینه‌های بیمار است و آن را نیکو تلاوت کنید که سودمندترین بیان و تذکار است.»⁽²⁰⁾

«بر شما باد به کتاب خدا که ریسمان استوار است و نور آشکار است و درمانی است سود دهنده و تشنگی را فرو نشاننده چنگ در زنده بدان را نگهدارنده، و در آویزنده را نجات بخشنده. نه کج شود تا راستش گردانند، نه به باطل گراید تا آن را برگردانند.»⁽²¹⁾

«از قرآن بخواهید تا سخن گوید و هرگز سخن نگوید، اما من شما را از آن خبر می‌دهم. در قرآن علم آینده است و حدیث گذشته. درد شما را درمان است و راه سازمان دادن کارتان در آن است.»⁽²²⁾

بسا مشکل که پیش آمد و خلفا و صحابه در آن درماندند، سپس علی را خواندند و او آن مشکل‌ها را گشود. ستم‌ها را با شکیبایی تحمل فرمود و گاه مردم را هشدار می‌داد که:

«آنچه را فرا یادتان آوردند به فراموشی سپردید، و از آنچه‌تان ترساندند خود را ایمن دیدید. پس اندیشه درست از سرتان رفته است، و کارها بر شما آشفته.»⁽²³⁾

پی‌نوشتها :

1. نهج البلاغه، نامه 28.
2. حسین بن علی(ع).
3. نهج البلاغه، خطبه 26.
4. سیره ابن هشام، ج 4، ص 342.
5. نهج البلاغه، گفتار 235.
6. زندگانی فاطمه زهرا(س)، ص 135- 126.
7. همان، ص 151.
8. نهج البلاغه، گفتار 202.
9. طبری، ج 4، ص 1827.
10. نهج البلاغه، خطبه 3.
11. همان خطبه.
12. زینب دختر جحش زن رسول خدا از بنی اسد بود.
13. خطبه 162.
14. نامه 45.
15. خطبه 224.
16. خطبه 74.
17. خطبه 3.

146. گفتار. 18

134. خطبه. 19

110. خطبه. 20

156. خطبه. 21

158. خطبه. 22

116. خطبه. 23

بخش ۱۰

خلافت ابو بکر به درازا نکشید. وی در جمادی الاخر سال ۱۳ هجری درگذشت و چنانکه نوشته‌اند در آخرین روز زندگی عمر را به جانشینی خود معین کرد علی(ع) در این باره فرماید:

«شگفتا! کسی که در زندگی می‌خواست خلافت را وا گذارد، چون اجلس رسید کوشید تا آن را به عقد دیگری درآرد.»^(۱)

ابوبکر هنگامی از جهان رفت که سپاهیان مسلمان از سوی شرق به سرزمین ایران و از سوی شمال به متصرفات امپراتوری روم درآمده بودند. این کشورگشائی در دوره عمر ادامه یافت و به دنبال گشودن سرزمین‌ها، مشکل‌ها پدید گردید، چنانکه برخی سنت‌ها هم دگرگون شد.

بیشترین مردمی که در آغاز ظهور اسلام، مسلمانی را پذیرفتند از مال دنیا نه تنها بهره‌ای نداشتند بلکه در تنگدستی به سر می‌بردند، و تنی چند که از اندک مکتبی برخوردار بودند نیم یا همه آن را در راه اسلام هزینه کردند. آنان با رسول خدا و یا به فرمان او با مشرکان جنگیدند و به تعبیر بهتر جهاد کردند. از جهاد خود تبلیغ مسلمانی را می‌خواستند و رضای خدا را می‌جستند. طبیعی است که در میان چنین مردمی ستیزه بر سر مال یا منصب پیش نیاید.

پس از گشوده شدن مکه، مسلمانی در سرزمین عربستان پیش می‌رفت و مردم بدان گردن می‌نهادند اما همه به دل مسلمان نمی‌شدند. میان مسلمان شدگان کسانی بودند که جز پذیرفتن اسلام راهی نداشتند. قرآن از اینان چنین خبر می‌دهند:

«و قالت الأعراب آمنا قل لم تؤمنوا و لكن قولوا أسلمنا.»^(۲)

چنانکه نوشته شد اگر سالیانی چند همچنان سایه رسول خدا بر سر این مردم بود و بیست سال یا ده سال دیگر از تربیت وی برخوردار می‌شدند، همه یا گروه بسیاری از آنان مسلمان راستین می‌گشتند و بسیاری از مشکلات که پس از رحلت پیغمبر حوزه مسلمانی را فرا گرفت پدید نمی‌آمد. اما چنین نشد.

از فتح مکه بیش از دو سال و اندکی نگذشته بود که پیغمبر به جوار پروردگار رفت و ماهی چند نگذشت که سپاهیان اسلام به فتح سرزمین‌های غیر عربی پرداختند. در دوران کوتاه خلافت ابوبکر سربازان و فرماندهان آنان در جبهه‌ها سرگرم بودند، بدین رو دگرگونی چشم‌گیری در وضع اجتماعی مردم پدید نگردید. اما در دوران خلافت عمر از يك سو سیل درآمد به خزانه دولت سرازیر گردید، و از سوی دیگر منصب حکومت شهرها و ایالت‌ها خواهان فراوان یافت و طبیعی است که جمعی به فکر گردآوری مال و یا به دست آوردن جاه بیفتند. دیوان حقوق بگیران دولت نیز که در آغاز کاری حساب شده و آسان می‌نمود، مشکلی بزرگ پدید آورد. در این دفتر پرداخت مقرری بیشتر مردم بر اساس سبقت در مسلمانی تعیین گردید. نتیجه آنکه دسته‌ای، تنها به نام زودتر مسلمان شدن از بیت‌المال بیشتر از دیگران می‌گرفتند.^(۳)

می‌توان گفت در طول دوازده سال پس از رحلت پیغمبر(ص) اندك اندك گروهی از مسلمانان مدینه و مکه که ستون اصلی این دین به حساب می‌آمدند، به دنیا بیشتر از آخرت نگریستند. عدالت و تقوی (که دو رکن اصلی در اسلام است) جای خود را به دست‌اندازی به مال و رسیدن به جاه داد. از سوی دیگر مردمانی از نژاد غیر عرب خود را در اختیار سران فاتح نهادند و سپاهیان اسلام با رسیدن به سرزمین آنان، دنیای تازه‌ای پیش روی خود دیدند. عربی که ساده می‌زیست، تجمل آنان را دید و به زندگانی پر زرق و برق رو آورد و بدان خو گرفت.

عمر در ذو الحجه سال بیست و سوم از هجرت با خنجرى که به پهلوی او زدند، در بستر افتاد و پس از چند روز درگذشت. پیش از مردن، شش تن از یاران پیغمبر، یعنی علی، عثمان، زبیر، سعد پسر ابو وقاص، عبد الرحمان پسر عوف و طلحه را که در آن روز در مدینه نبود نامزد کرد تا به مشورت بپردازند و در مدت سه روز خلیفه مسلمانان را تعیین کنند.

این اثیر نوشته است:

«صهیب را گفت امامت نماز را در این سه روز به عهده گیر و این شش تن را در خانه‌ای درآور تا به مشورت بنشینند. اگر پنج تن آنان طرفدار يك تن بودند و یکی نپذیرفت، او را بکش. و اگر چهار تن طرفدار یکی و دو تن مخالف بودند آن دو را گردن زن، و اگر سه تن با يك نفر بودند عبد الله (بن عمر) را داور قرار دهید. اگر به حکم داور راضی شدند خوب و گرنه آن طرفی را که عبد الرحمان بن عوف در آنست بپذیرند. و هر کس مخالف بود او را بکش.»⁽⁴⁾

در برخی روایتهاست که صهیب را مأمور نماز خواندن کرد و ابو طلحه انصاری را بر هیأت مشاوران گمارد.⁽⁵⁾ با چنین ترکیبی از یاران رسول خدا و چنان سفارشی درباره پذیرفتن رأی آنان، از آغاز معلوم بوده است علی به خلافت نخواهد رسید، زیرا عبد الرحمن به خاطر خویشاوندی، طرف عثمان را رها نمی‌کرد. در پایان سه روز عبد الرحمان نزد علی رفت و گفت: «اگر خلیفه شوی به کتاب خدا و سنت رسول و سیرت دو خلیفه پس از او رفتار خواهی کرد؟» علی(ع) گفت: «امیدوارم در حد توان و علم خود رفتار کنم.» و چون از عثمان پرسید گفت: «آری.»⁽⁶⁾

عبد الرحمن با عثمان بیعت کرد و بدین ترتیب کار انتخاب خلیفه پایان یافت.

نخستین خرده‌ای که بر ترکیب این شورا می‌توان گرفت این است که اگر خلافت پس از رسول خدا خاص علی(ع) نیست و پیغمبر وی را در غدیر خم به جانشینی خویش نگمارد و اگر انتخاب امام امت به عهده شورا است، چرا اعضای این شورا باید همگی از مهاجران باشند؟ چرا انصار نباید در این مجلس راه یابند؟ اگر رسول خدا گفته باشد «الائمة من قریش» معنی آن این است که امام باید از قریش باشد نه آنکه تنها قریش می‌توانند امام را بگزینند.

دوم اینکه چرا تنها شش تن به مشورت نشینند؟ مگر آن روز اصحاب حل و عقد تنها این شش تن بودند؟ سوم اینکه اگر يك تن یا دو تن مخالف بود چرا باید گردن آنان را بزنند؟

چهارم اینکه اگر پس از سه روز نتوانستند کسی را بگزینند چرا همه را بکشند. این همه سختگیری و ترساندن اعضای شورا برای چه بود؟ و چرا باید طرف عبد الرحمن پسر عوف قوی باشد؟ این چراهاست

که در طول 14 قرن بی‌پاسخ مانده یا پاسخی که بدان داده‌اند قانع‌کننده نیست. بهتر است سخن علی(ع) را در این باره بخوانیم:

«چون زندگانی او به سر آمد گروهی را نامزد کرد و مرا در جمله آنان درآورد. خدا را چه شورائی! من از نخستین چه کم داشتم که مرا در پایه او نپنداشتند و در صف اینان گذاشتند؟ ناچار با آنان انباز و با گفتگویشان دمساز گشتم. اما یکی از کینه‌راهی‌گزید و دیگری داماد خود را بهتر دید و این دوخت و آن برید تا سومین به مقصود رسید.»⁽⁷⁾

در این کتاب نمی‌خواهم به داوری بنشینم و به خود اجازه نمی‌دهم در بحثی درآیم که شاید بعضی برادران مرا آزرده کند. اما تنها من نیستم که به تحلیل چنان داستان و آنچه در آن روزها رخ داد می‌پردازم. چنین پرسش‌ها برای هر خواننده پیش خواهد آمد و تا آنجا که ممکن است باید منصفانه بدان پاسخ داد.

بخش ۱۱

چنانکه دیدیم در آن شوری عثمان به خلافت مسلمانان گزیده شد. سالهای عمر عثمان را هنگام مرگ او از هفتاد و نه تا نود سال نوشته‌اند. حتی اگر کمترین آن را بگیریم نشان می‌دهد نیروی جسمانی او در سالهای خلافت رو به کاهش بوده است، حالیکه گشودن مشکل‌های پیش آمده به نیروی جوان نیاز داشت. اگر عثمان مشاوران آگاه و با انصافی می‌گزید، کهنسالی او مشکلی نبود اما چنانکه خواهیم دید چنین نشد.

هنوز نخستین روز انتخاب وی به پایان نرسیده بود که حادثه‌ای بزرگ پدید آمد. عبید الله پسر عمر بر سر هرمزان و دختر ابولؤلؤ و جفینه که مردی ترسا از مردم حیره بود رفت، و آنان را از پا درآورد. هرمزان مسلمان و آن دو تن در پناه اسلام بودند. جرمشان این بود که عبد الرحمان پسر ابو بکر گفته بود، ابولؤلؤ و هرمزان و جفینه را در گوشه‌ای دیده است که با یکدیگر سخن می‌گفتند و خنجرى که عمر بدان کشته شد در دست آنان بود.

عبید الله را دستگیر کردند و به زندان بردند. کسانی از یاران پیغمبر که با فقه اسلام آشنا بودند گفتند: «عبید الله باید به جرم کشتن هرمزان که مسلمان بوده قصاص شود.» علی از جمله آنان بود. اما بعضی گفتند: «دیروز عمر کشته شد، امروز پسر او کشته شود؟» عثمان گفت: «من بر او ولایت دارم و دیه او را می‌پردازم.» آنچه مسلم است اینکه عبید الله پسر عمر قاتل بوده است و قصاص بر او واجب، چرا که علی چون به خلافت رسید خواست او را کیفر دهد وی به شام نزد معاویه گریخت.⁽⁸⁾

مشکل دیگری که پدید آمد و اثر آن تا دهها سال یعنی تا سده سوم هجری باقی ماند از نو زنده شدن همچشمی‌ها بود. دو تیره عرب‌های شمالی و جنوبی از صدها سال پیش یکدیگر را تحقیر می‌کردند و با هم همچشمی‌ها داشتند، بلکه دشمن بودند. با پیمان برادری که پیغمبر در مدینه میان آنان بست آن کینه‌توزی به ظاهر از میان رفت. اما چنانکه نوشته شد در سقیفه اثر آن پدیدار گشت. جنوبیان گفتند از شما امیری و از ما امیری و شمالیان که قریش از آنان هستند پیش افتادند.

عمر در دوره خلافت خود کوشید تا موازنه میان این دو دسته و قبیله‌های قریش را نگاهدارد، اگر یکی از مضریان را به حکومت شهری می‌فرستاد برای شهری دیگر حاکمی از یمانیان می‌گزید. اما عثمان، هنوز يك سال از خلافتش نگذشته بود، عاملان عمر را از کار برکنار کرد. سعد پسر وقاص را از کوفه برداشت و ولید پسر عقبه را که به پیغمبر دروغ گفت و آیه نبأ درباره او نازل گردید به جای او فرستاد و چون فساد کار او بر همگان گران بود، سعید پسر عاص را به حکومت نصب نمود. سعد بن عبد الله بن ابی سرح را که پس از مسلمانی کافر شد و پس از فتح مکه دگر بار مسلمانی گرفت ولایت مصر داد.

طه حسین در کتابی که به نام الفتنة الکبری نوشته و نویسنده چهل سال پیش آن را به فارسی درآورده و انقلاب بزرگ نامیده است، کوشیده است تا کارهایی را که به ولید نسبت داده‌اند افسانه به حساب بیاورد.

از جمله می‌گوید:

«اگر ولید در جماعت بر رکعت‌های نماز افزوده بود، مسلمانان کوفه که اصحاب پیغمبر و قراء و صالحان در میان آنان بودند متابعت نمی‌کردند.» باید گفت اصحاب پیغمبر و قراء نیز در این سالها با زمان پیغمبر فاصله‌ای بسیار گرفته بودند، و بیشتر به فکر آسایش خود بودند تا اجرای حکم دین. آنجا که قدرت به کار افتد بیشتر زبانها خاموش می‌شود. تنها ولید نبود که چنان کاری کرد. تنی چند را در سالهای بعد می‌بینیم، برای دنیا، با کردار و گفتار، حاکم خود را خشنود و خدا را به خشم آورده‌اند.

گروهی از این صالحان و قاریان هنوز زنده بودند و دیدند معاویه بر خلاف فرموده رسول (الولد للفراس) زیاد را برادر خود و فرزند ابوسفیان خواند، و این قاریان و صالحان دم بر نیاوردند و اگر يك دو تن خرده گرفتند پای آن نایستادند. دگرگونی‌هایی از این دست یا شدیدتر در عهد عثمان و معاویه بسیار پدید گردید.

«مردم دین را تا آنجا می‌خواهند که کار دنیای خود را با آن درست کنند و چون پای آزمایش به میان آید دینداران اندك خواهند بود.»⁽⁹⁾

عثمان ابو موسی اشعری را که از یمانیان بود و عمر او را بر بصره حاکم ساخت، چندی نگاه داشت. لیکن قریش و مضریان متوجه شدند سررشته سه ولایت بزرگ را در دست دارند، کوفه در دست ولید، شام در دست معاویه، مصر در دست عمرو پسر عاص است. اما بصره در دست آنان نیست و ابو موسی حکومت آن شهر را عهده‌دار است. و او نه مضر است نه قریش بلکه یمانی است. نوشته‌اند مردی مضر از بنی‌امیه نزد عثمان رفت و گفت: «مگر کودکی میان شما نیست تا او را حکومت کوفه بدهید؟ این پیر تا کی می‌خواهد در این شهر حاکم باشد؟»

عثمان در بذل و بخشش‌ها کار را به اسراف رساند. نوشته‌اند مال فراوانی از بیت المال به یکی از خویشاوندان خود بخشید. اما مسئول بیت المال که این مبلغ را بسیار می‌دانست نپرداخت. عثمان بر او سخت گرفت ولی او نپذیرفت. عثمان بدو گفت:

«به حسابت خواهم رسید. این فضولی‌ها به تو نرسیده، تو خزانه‌دار ما هستی.» وی گفت: «خزانه‌دار تو یکی از خادمان تو است من خزانه‌دار مسلمانانم.» آنگاه کلیدهای بیت المال را آورد و بر منبر پیغمبر آویخت و به خانه شد.⁽¹⁰⁾

اندك اندك کار دشوارتر گردید. نه پیرامونیان عثمان اندازه نگاه می‌داشتند، و نه او از رفتار آنان آگاه بود. چند تن از اصحاب رسول خدا به یکدیگر نامه نوشتند به مدینه بیایید که جهاد اینجا است. سپس به بدگویی از عثمان پرداختند که کار از دست جمع صحابه بیرون رفته و به دست این چند تن افتاده است: زید پسر ثابت، ابو اسید ساعدی، کعب پسر مالک و حسان پسر ثابت. مردم فراهم آمدند و از علی خواستند با عثمان گفتگو کند. علی نزد عثمان رفت و گفت:

«مردم پشت سر من‌اند و مرا میان تو و خودشان میانجی کرده‌اند. به خدا نمی‌دانم به تو چه بگویم. چیزی نمی‌دانم که تو آن را ندانی. تو را به چیزی راه نمی‌نمایم که آن را شناسی. تو می‌دانی آنچه ما می‌دانیم. ما بر تو به چیزی سبقت نجسته‌ایم تا تو را از آن آگاه کنیم. جدا از تو چیزی ننشیده‌ایم تا خبر آن را به تو برسانیم. دیدی چنانکه ما دیدیم. شنیدی چنانکه ما شنیدیم. با رسول خدا بودی چنانکه ما بودیم. پسر ابو قحافه، و پسر خطاب در کار حق از تو سزاوارتر نبودند. تو از آنان به رسول خدا نزدیک‌تری که خویشاوند پیامبری. داماد او شدی و آنان نشدند.

خدا را! خدا را! خویش را بپای، به خدا تو کور نیستی تا بینایت کنند، نادان نیستی تا تعلیمت دهند. راهها هویداست، و نشانه‌های دین برپاست. بدان که فاضلترین بندگان خدا نزد او امامی است دادگر، هدایت شده راهبر، که سنت شناخته را برپا دارد و بدعتی را که ناشناخته است بمیراند. سنت‌ها روشن است و نشانه‌هایش هویداست و بدعتها آشکار است و نشانه‌های برپاست. و بدترین مردم نزد خدا امامی است ستمگر، خود گمراه و موجب گمراهی دیگر که سنت پذیرفته را بمیراند و بدعت واگذارده را زنده گرداند. و من از رسول خدا شنیدم که گفت: روز رستاخیز امام ستمگر را بیاورند و او را نه یاری بود، نه کسی که از سوی او پوزش خواهد پس او را در دوزخ افکنند و در آن چنان گردد که سنگ آسیا گردد. سپس او را در ته دوزخ استوار بندند.

من تو را سوگند می‌دهم امام کشته شده این امت نباشی! چه گفته می‌شد که در این امت امامی کشته گردد، و با کشته شدن او در کشت و کشتار تا روز رستاخیز باز شود و کارهای امت بدانها مشتبّه بماند و فتنه میان آنان بپراکند، چنانکه حق را از باطل شناسند و در آن فتنه با یکدیگر بستیزند و درهم آمیزند.

برای مروان همچون چارپایی به غارت گرفته مباش، که تو را به هر جا خواست براند، آن هم پس از سالیانی که بر تو رفته، و عمری که از تو گذشته.»

عثمان گفت: «با مردم سخن گوی تا مرا مهلت دهند تا از عهده ستمی که بر آنان رفته برآیم.»

«آنچه در مدینه است مهلت نخواهد و مهلت بیرون مدینه، چندانکه فرمان تو بدانجا رسد.»⁽¹¹⁾

«مردم آنچه تو گفتی می‌گویند، اما اگر تو جای من بودی سرزنشت نمی‌کردم، و بر تو عیب نمی‌گرفتم و اگر با خویشاوندت پیوندی داشتی یا بار هزینه را از دوش تنگدستی بر می‌داشتی یا بی‌خانمانی را در پناه جایی می‌گماشتی بر تو خرده نمی‌گرفتم. تو را به خدا می‌دانی عمر، مغیره پسر شعبه را حکومت داد؟»

«آری»

«پس چرا بر من که پسر عامر را به خاطر خویشاوندی و نزدیکی به حکومت گماشته‌ام اعتراض می‌کنی؟»

«اگر عمر کسی را به حکومت می‌گمارد و از او شکایتی می‌شد، سخت به گوش آن حاکم می‌زد. و بدترین کیفرش می‌کرد و تو چنین نمی‌کنی ناتوان‌شده‌ای و بازیچه دست خویشاوندان.»

«آنان خویشاوندان تو هم هستند.»

«بله، من با آنان پیوند نزدیک دارم ولی دیگران برای تصدی کار از آنان سزاوارترند.»

«می‌دانی عمر معاویه را حکومت داد؟ من نیز او را حکومت دادم.»

«تو را به خدا می‌دانی معاویه از یرفا غلام عمر بیشتر می‌ترسید تا یرفا از عمر؟»

«بله!»

«اکنون معاویه بدون رخصت تو هر چه می‌خواهد می‌کند و می‌گوید دستور عثمان است، و تو می‌دانی و بر او اعتراض نمی‌کنی!»

علی پس از این نصیحت‌ها از نزد عثمان بیرون رفت و عثمان در پی او به مسجد شد، بر منبر نشست و گفت:

«هر چیز را آفتی به دنبال است و هر کاری را در پی وبال، وبال این امت و تباهی این نعمت عیب‌گویانند و طعنه زندگان. آنچه دوست دارند به شما می‌نمایانند و آنچه ناخوش می‌دارند از شما می‌پوشانند. می‌گویند و می‌گویند، شما بدانچه پسر خطاب کرد و از او پذیرفتید، عیب می‌گرفتید اما او پایمالتان کرد و با دستتان کوفت و با زبان مقهورتان ساخت تا خواه و ناخواه گردن نهادید. من با شما با نرمی رفتار کردم و خود را رام شما ساختم و دست و زبانم را از شما بازداشتم. شما بر من گستاخ شدید بخدا ما از شما نیرومندترین و یاران ما فراوان‌تر و بیشتر. اگر آنان را بخوانم نزد من می‌آیند. زبان‌هاتان را در کام فرو برید و بر والیان خود عیب مگیرید، من آن را که اگر با شما سخن می‌گفت می‌پذیرفتید (سختگیری و خشونت) از شما بازداشتم. چه حقی داشته‌اید که بدان نرسیده‌اید؟ بخدا من در این باره کوتاهی نکردم.»

مروان برخاست و گفت: «اگر می‌خواهید شمشیر را میانمان به داوری بگماریم.»

عثمان گفت: «خاموش باش مرا با یارانم بگذار! چه جای این سخنان است. به تونگفتم سخن مگو!» مروان خاموش شد و عثمان به خانه رفت.⁽¹²⁾ اما گفته‌های او مردم را بیشتر برانگیخت.

پی‌نوشتها :

1. خطبه 3.

2. حجرات: 14.

3. برای اطلاع بیشتر رجوع شود به تاریخ تحلیلی، ص 126-130، و رجوع شود به پس از پنجاه سال، ص 49.

4. کامل، ج 3، ص 67، طبری، ج 5، ص 80. 2779.

5. طبری، ج 5، ص 2724.

6. طبری، ج 5، ص 2786.

7. نهج البلاغه، خطبه 3.

8. تاريخ ابن اثير، ج 3، ص 76.

9. حسين بن علي (ع).

10. انقلاب بزرگ، ص 98.

11. خطبه 164، کامل، ج 3، ص 151، طبری، ج 6، ص 2937.

12. طبری، ج 6، ص 2939-2940، کامل، ج 3، ص 153. 152.

بخش ۱۲

از جمله کسانی که بر عثمان خرده می‌گرفت ابوذر بود. نام ابوذر جندب است، پسر جناده و از بنی غفار است. مردی صحرانشین بود. چون از بعثت پیغمبر آگاه شد برادر خود را به مکه فرستاد و بدو گفت:

«برو! و بین این مرد که می‌گوید از آسمان بدو خبر می‌رسد کیست. آنگاه مرا آگاه کن.»

برادرش به مکه آمد و پیغمبر را دید و نزد ابوذر بازگشت و گفت: «مردی را دیدم که مردم را به اخلاق نیکو سفارش می‌کند و گفتار او شعر نیست.» ابوذر گفت: «آنچه می‌خواستم نگفتی.» توشه‌ای و ظرف آبی برداشت و روانه مکه شد. چون به مکه رسید خاموش به راه افتاد و به مسجد درآمد. و شب هنگام نزدیک خانه کعبه آماده خواب شد. علی که به خانه می‌رفت او را دید و پرسید: «گریبی؟»

«آری!»

«باهم به خانه برویم!» ابوذر همراه علی رفت. و شب را در خانه او خوابید و بامداد از خانه بیرون رفت. شب دیگر نیز همچنین شب سوم علی از او پرسید: «نمی‌گویی چرا به این شهر آمده‌ای؟»

«اگر راهی پیش پایم بگذاری می‌گویم.» «آسوده باش راز تو را پنهان می‌کنم و اگر بتوانم یاریت می‌کنم.»

«ما شنیده‌ایم در این شهر مردی دعوی پیغمبری می‌کند. مردم را به انجام دادن کارهای خوب و ترک کردن کارهای بد وادار می‌دارد. به برادرم گفتم به این شهر بیاید و مرا از او و کار او آگاه کند. او برای من خبری آورد، اما آنچه می‌خواستم نبود. حالا خودم آمده‌ام تا از کار و دعوی او آگاه شوم.» سپس خود را به علی شناساند و علی گفت:

«به خدای کعبه او پیغمبر است و تو راه را پیدا کرده‌ای.»

علی شب هنگام او را نزد پیغمبر برد و ابوذر آنچه را می‌جست یافت. پس از چندی ابوذر آماده بازگشت به قبیله خود شد و برای وداع نزد پیغمبر آمد. رسول خدا بدو گفت:

«ابوذر نزد خویشاوندانت بازگرد. وقتی دعوت ما آشکار شد بیا. اما از آنچه دیدی و شنیدی چیزی مگو مبادا مردم مکه تو را آسیبی برسانند.»

ابوذر گفت:

«به خدایی که تو را به راستی فرستاد، با بانگ بلند میان آنان فریاد خواهم زد.» چون از خانه پیغمبر بیرون رفت به جمع قریش برخورد و آنان را به اسلام خواند. ولی حاضران بدو حمله بردند و او را سخت زدند. عباس خود را روی وی افکند و گفت: «چه می‌کنید؟ مگر نمی‌دانید این مرد از قبیله غفار است و راه بازرگانی شما به شمال از آن قبیله می‌گذرد.» ابوذر به قبیله خود برگشت و مردم را به ظهور دین تازه

مژده داد، ابوذر پس از جنگ‌های بدر و احد خود را به مدینه رساند و چون تنها بود، همراه اصحاب صفه در مسجد می‌خوابید و چون زن گرفت، خیمه‌ای بر فراز پشته‌ای برپا کرد و در آن به سر می‌برد.

ابوذر پیوسته در کنار پیغمبر بود. در جنگ تبوک که سپاهیان مسلمان در سختی بودند و با نداشتن ساز و برگ درست به راه افتادند، گاه کسی در راه می‌ماند چون به پیغمبر می‌گفتند می‌فرمود:

«اگر در او خیری باشد خدا او را به شما می‌رساند و اگر نه از دست او آسوده می‌شوید.»

ابوذر بر شتری سوار بود. شتر از رفتن بازماند. وی آنچه بر پشت شتر بود بر دوش خود نهاد و به راه افتاد. یکی از آنان که با رسول خدا بود او را دید و گفت: «پیاده‌ای را در راه می‌بینم.»

رسول فرمود: «باید ابوذر باشد.» و چون نزدیک رسید دیدند ابوذر است.

پیغمبر فرمود:

«خدا ابوذر را رحمت کند تنها می‌آید. تنها می‌میرد. روز رستاخیز تنها محشور می‌شود.»

و نیز درباره او فرموده است:

«زمین بر نداشته و آسمان سایه نیکفنده راستگوتری را از ابوذر.»⁽¹⁾

ابوذر از یکسو بذل و بخشش‌های عثمان را می‌دید، و از سوی دیگر تجمل‌گرایی مسلمانان و بعضی از صحابه پیغمبر را و بر او گران می‌آمد. بنابراین خرده‌گیری را آغاز کرد. و طبیعی است که یاران عثمان را خوش نیاید. سفری به شام کرد یا آنکه او را به شام تبعید کردند، در آنجا نیز دگرگونی‌های تازه‌ای دید. حاکمی که از جانب خلیفه رسول خدا بر مردم حکومت می‌کرد، روش قیصرهای روم را پیش گرفته بود. جمعی گرد او را گرفته و از بخشش او برخوردارند و بیشتر مردم تهیدست. ابوذر در مسجد می‌نشست و بر مردم سیرت رسول خدا و دو خلیفه پس از او را می‌خواند.

اندک اندک پیرامونیان معاویه بدو گفتند: «ماندن ابوذر در اینجا به صلاح نیست و بیم آن می‌رود که مردم را بشوراند.» معاویه ماجرا را به عثمان نوشت و عثمان پیام داد ابوذر را روانه مدینه کنید. چون به مدینه رسید بدو تندی کرد و سرانجام وی را به ریزه تبعید نمود. هنگامی که به ریزه می‌رفت علی را دید. و او به وی چنین فرمود:

«ابوذر تو برای خدا به خشم آمدی، پس امید به کسی بند که به خاطر او خشم گرفتی، این مردم بر دنیای خود از تو ترسیدند و تو بر دین خویش از آنان ترسیدی. پس آن را که به خاطرش از تو ترسیدند بدیشان واگذار و با آنچه از آنان بر آن ترسیدی (دین) رو به گریز آر. بدانچه آنان را از آن بازداشتی چه بسیار نیاز دارند و چه بی‌نیازی تو بدانچه از تو باز می‌دارند. بزودی می‌دانی فردا سود برنده کیست و آنکه بیشتر بر او حسد برند چه کسی است.»⁽²⁾

همچنین به دستور عثمان، عمار را چندان زدند که از هوش رفت. او را به دوش گرفتند و به خانه ام سلمه زن پیغمبر بردند. عمار باقی روز را همچنان بیهوش بود و نماز ظهر و عصر او فوت شد. ⁽³⁾

عثمان چنان در بخشش بیت‌المال به خویشاوندان و منع آن از مستحقان اسراف کرد که گویی مال پدر اوست. علی (ع) درباره او چنین می‌گوید:

«خویشاوندانش با او ایستادند و بیت‌المال را خوردند و بر باد دادند. چون شتر که مهار برد و گیاه بهاران چرد. کار به دست و پایش پیچید و پرخوری به خواری و خواری به نگوینساری کشید.» ⁽⁴⁾

در این روزهای پرگیر و دار چند بار علی (ع) میان شورشیان و عثمان میانجی بوده و رفت و آمد داشته است. یکبار مصریان با او گفتگو کردند، چون بازگشتند علی نزد عثمان رفت و گفت:

«سخنی بگو تا مردم بشنوند و خدا و مردم گواه حق طلبی تو باشند، چرا که مردم شهرها به زیان تو برخاسته‌اند، من بیم آن دارم سوارانی از کوفه و بصره برسند و تو بگویی علی نزد آنان برو و اگر نروم گویی حق خویشاوندی را به جا نیاوردی و مرا خوار داشتی.» عثمان به مسجد رفت خطبه‌ای خواند و از خدا آمرزش خواست و گفت:

«من نخست کس هستم که پند می‌گیرم. بخدا توبه می‌کنم و چون من کسی باید توبه کند. چون از منبر فرود آییم بزرگان شما نزد من بیایند تا سخن آنان را بشنوم. به خدا اگر حق چنان اقتضا کند که بنده‌ای شوم روش بنده را پیش می‌گیرم. به خدا شما را خشنود می‌سازم.»

اما چون به خانه رسید و مروان و سعید بن عاص و تنی چند از امویان را دید، آنان گرد وی را گرفتند و او را بر آنچه گفت سرزنش کردند. ⁽⁵⁾

اندك اندك کار بر عثمان دشوار گردید. طبری و به پیروی از او ابن اثیر و به نقل از آنان مورخان دیگر کوشیده‌اند یکی از علت‌ها بلکه علت اساسی شورش و دشوار شدن کار را بر عثمان، ابن سبایا ابن سوداء بشناسانند. نوشته‌اند: «او یهودی بود که در شهرهای مهم اسلامی می‌گردید و مردم را برمی‌انگیخت و کوشید پاره‌ای از عقیدت‌های یهودی را در شریعت اسلام درآورد.»

ابن سبا شخصیت افسانه‌ای باشد یا شخص حقیقی هنوز هم درباره او جای نوشتن باقی است، اما بهیچوجه نمی‌توان شورش علیه عثمان را به او نسبت داد. اگر به حادثه‌های آن سال و سالهای پیش بنگریم و آن را درست تحلیل کنیم خواهیم دید پیرامون عثمان را ابن سوداهای فراوان گرفته بودند. کسانی که نامه کردارشان سراسر سیاه بود. آنان بر بیت‌المال که از آن همه مسلمانان بود دست انداختند. کسانی چون سعید پسر عاص، عبد الله پسر سعد بن ابی‌سرح، مروان، و مانند آنان اینان بودند که مردم را علیه عثمان شوراندند و خود از یاری او دریغ کردند.

ابن اثیر از گفته عمرو عاص نوشته است: «بخدا اگر شبانی را می‌دیدم او را بر ضد عثمان می‌انگیختم.» روزی که در کاخ خود در فلسطین به سر می‌برد و پسرانش محمد و عبد الله و سلامه پسر روح با او بودند سواری را دید از مدینه می‌آید. از او حال عثمان را پرسید. گفت: «در محاصره به سر می‌برد.» عمرو مثلی را گفت: که معنی آن این است: «کار از چاره گذشت. آنچه باید به سرش

آید، آمد.» سپس سواری دیگر رسید و از او پرسید، گفت: «عثمان کشته شد.» عمرو گفت: «مرا ابو عبد الله می‌گویند وقتی کاری را پیش گیرم به آخر می‌رسانم.»⁽⁶⁾

بر فرض با طبری و همفکران او موافق شویم و بگوییم ابن سودا در مصر مردم را علیه عثمان برانگیخت، در عراق چسان؟ آیا ابن سودا از این سو به آن سو می‌رفت و از خلیفه بد می‌گفت و مردم را با او دشمن می‌کرد و کسی از کارگزاران عثمان او را باز نمی‌داشت؟ مگر اینکه بگوییم کارگزاران عثمان هم با او موافق بودند و دست و زبان وی را آزاد می‌گذاشتند. در این صورت کشنده عثمان آن کارگزاران اند نه ابن سودا، آنانکه بر بیت المال دست انداختند و آن را خاص خود و کسان خود کردند. بهره‌سربازانی را که در خط مقدم می‌جنگیدند بدانها نرساندند. یاران مخصوص پیغمبر را که خیرخواه بودند به خود را ندادند بلکه آنان را راندند. مردم تا توانستند تحمل کردند و چون شکیبایی از حد گذشت برخاستند.

توقع‌های اطرافیان عثمان بخصوص امویان، از یکسو وی را فرصت نمی‌داد در کار مردم چنانکه باید بنگرد، و از سوی دیگر آنان از دست‌اندازی به مال مردم باز نمی‌ایستادند. آخرین بار عبد الله پسر عباس را نزد علی فرستاد و از او خواست از مدینه برون شود و به یثرب رود. علی(ع) در این باره چنین می‌فرماید:

«پسر عباس! عثمان جز این نمی‌خواهد که من چون شتری آبکش باشم با دلوئی بزرگ پیش آیم و پس روم به من فرستاد تا برون روم، سپس فرستاد تا بازگردم و اکنون فرستاده است تا بیرون شوم.»⁽⁷⁾

مردم چون از شکایت‌های خود طرفی نبستند در مدینه فراهم آمدند. نوشته‌اند عثمان روزی بر منبر رفت و گفت: «ای مردمی که از گوشه و کنار در این شهر فراهم آمده‌اید، مردم مدینه می‌دانند پیغمبر، شما را ملعون خوانده است. بیاپید خطاهای خود را به صواب از میان ببرید.» در آن مجلس گفتگو در گرفت و یکی از قبیله ابوذر که جهجاه بن سعید نام داشت و در بیعت رضوان حاضر بود برجست و عصائی را که عثمان در دست داشت از او گرفت و آن را بر زانوی عثمان خرد کرد. از این روز شورشیان به عثمان سخت گرفتند. او را از نماز با مردم بازداشتند و مردی را که پیشوای شورشیان مصر بود و او را غافقی می‌گفتند به امامت گماردند سپس آب را از عثمان بازگرفتند.⁽⁸⁾

در سندهای دست اول می‌بینیم علی(ع) تا آخرین لحظات از عثمان حمایت می‌کرد. طبری نوشته است در شب حادثه، عثمان کسی را نزد علی(ع) فرستاد که اینان آب را از ما بازداشته‌اند، اگر توانید آبی به ما برسانید این پیغام را به طلحه و زبیر و عایشه و نیز زنان پیغمبر فرستاد.

نخستین کسی که به یاری او آمد علی(ع) و ام حبیبه بود. علی در تاریکی نزد شورشیان رفت و گفت:

«مردم آنچه می‌کنید نه به کار مؤمنان می‌ماند و نه به کار کافران. آب و نان را از این مرد باز مدارید! رومیان و پارسیان اسیر خود را نان و آب می‌دهند. این مرد با شما درنیفتاده است چگونه دربندان و کشتن او را حلال می‌شمارید؟»

گفتند: «نمی‌گذاریم بخورد و بیاشامد.» علی عمامه خود را در خانه عثمان افکند به نشان آنکه آنچه خواستی کردم و بازگشت.⁽⁹⁾

جز علی(ع) و ام حبیبه که شورشیان بدو اهانت کردند کسی پاسخ عثمان را نداد. روشن است که شورشیان از خواست خود باز نمی‌ایستادند و گوش به سخنان آشستی خواهانه نمی‌دادند. در آن گیر و دار دسته‌ای از جوانان مهاجر که عبد الله پسر عمر و عبد الله پسر زبیر و حسن و حسین و محمد پسر طلحه در میان آنان بودند، به خانه عثمان درآمدند و از شورشیان خواستند دست از ستیزه بدارند. اما هماندم خبری دهان به دهان گشت که سپاهیی از عراق و شام به یاری عثمان می‌آیند. در اینجا بود که کار دشوار گردید، شورشیان به جنبش آمدند و کار خود را کردند.

آیا در آن روزها بزرگانی از مردم مدینه در نهان شورشیان را تحریک نمی‌کردند؟ آیا دست‌هایی پنهانی نبود که می‌خواست کار عثمان به نهایت برسد؟ آیا کسانی دیده به خلافت ندوخته بودند و فرصت نمی‌بردند که کار خلیفه پایان یابد و خود به نوایی برسند؟ در اسناد تاریخی به صراحت چیزی نمی‌بینم، اما از لابلای آن چنانکه خواهیم نوشت معلوم می‌شود یاران پیغمبر که در مدینه بودند می‌توانستند مردم را باز دارند، لیکن نه تنها پا در میان ننهادند، سخنی هم نگفتند. عثمان را کشتند و خویشان او به جای آنکه کشندگان وی را نکوهش کنند، بنی هاشم را عامل این کار شناساندند. ولید پسر عقبه برادر مادری عثمان در سوک او چنین سروده است :

«پسران هاشم از جان ما چه می‌خواهید؟ شمشیر عثمان و دیگر میراث او نزد شماست. پسران هاشم جنگ‌افزار خواهرزاده خود را برگردانید آن را غارت مکنید که به شما روا نیست. پسران هاشم چگونه توانیم با شما نرم‌خو باشیم حالی که زره و اسبهای عثمان نزد علی است. اگر کسی در سراسر زندگی آبی را که نوشید فراموش کند من عثمان و کشته شدن او را فراموش می‌کنم.»

این شعرها را مردی سروده که از سوی عثمان حکومت کوفه را عهده‌دار بود. او در این بیت‌ها نمی‌خواهد کشنده عثمان را بشناساند. او می‌خواهد کینه فرزندان امیه را از فرزندان هاشم بگیرد. و گرنه بایستی نام کسانی را که سبب اصلی کشته شدن عثمان بوده‌اند می‌گفت. بایستی چون مروان حکم می‌گفت: «آنکه عثمان را به کشتن داد طلحه بود.»

پی‌نوشتها :

1. الاصابة فی تمییز الصحابه، نیز ابوذر غفاری ترجمه نگارنده.

2. نهج البلاغه، خطبه 130.

3. رجوع کنید به کتاب انقلاب بزرگ ترجمه نگارنده، ص 177 به بعد.

4. نهج البلاغه، خطبه 3.

5. الکامل، ج 3، ص 164.

6. الکامل، ج 3، ص 163.

7. نهج البلاغه، خطبه 240.

8. الفتنة الكبرى، ص 212. 211.

9. طبري، ج 6، ص 3010.

بخش ۱۳

همین که شورشیان کار عثمان را پایان دادند به فکر اداره حکومت افتادند. بدیهی است مسلمانان را به حاکمی نیاز بود و باید خلیفه‌ای معین گردد. چه کسی جز علی سزاوار خلافت است؟ اما تنی چند از مسلمانان که پیشینه‌ای در اسلام داشتند (طلحه و زبیر و...) چشم به خلافت دوخته بودند. نیز معاویه که در مدت بیست سال قدرتی یافته بود و مردم شام با وی یکدل بودند، سودائی در سر داشت.

باری مردم از هر سو بر علی گرد آمدند که باید خلافت را بپذیری. اما افسوس که زمان مساعد نبود. و در این بیست و پنج سال که از رحلت پیغمبر می‌گذشت هیچ سالی نامناسب‌تر از این سال برای خلافت علی نمی‌نمود. برخی سنت‌ها دگرگون شده و برخی حکم‌ها معطل مانده و درآمد دولت در کیسه کسانی ریخته شده که در این مدت چندان رنجی برای اسلام و مسلمانان بر خود ننهاده بودند. روزی که عمر دفتر حقوق بگیران را تأسیس کرد و مقرری را بر اساس سبقت در اسلام نهاد، شاید نمی‌دانست عاقبت آن به کجا می‌رسد. اما دیری نگذشت که سربازان دیدند، آنان در جبهه‌ها می‌جنگند و غنیمت‌های جنگی را به مدینه می‌فرستند و صدقات به صندوق دولت می‌رسد، و مردمی در خانه نشسته‌اند و تنها بخاطر اینکه سالی چند زودتر از آنان مسلمان شده‌اند، بیشتر از کسانی که در فراهم آوردن این مالها رنج برده‌اند بهره می‌گیرند. از این دشوارتر کار بعضی سران قریش بود. این تیره خودخواه و جاه‌طلب که در سقیفه با روایتی که ابوبکر بر مردم خواند ^(۱) زمامداری مسلمانان را از آن خود ساخته بود، بر دیگر تیره‌ها و بر همه مسلمانان که عرب نبودند بزرگی می‌فروخت. خاندان اموی که تیره‌ای از قریش‌اند از دیر زمان با خاندان هاشم میانه خوبی نداشتند. بخصوص با علی(ع) که در جنگ بدر تنی چند از بزرگان آنان را از پا درآورده بود.

عمر در دوران خلافت خود تا آنجا که می‌توانست اینان را محدود ساخت و رخصت بیرون رفتن از مدینه را به ایشان نمی‌داد. چون به بهانه شرکت در جهاد نزد او می‌آمدند می‌گفت: «جنگی که در روزگار رسول خدا کردی برای تو کافی است. بهتر است نه تو دنیای برون را ببینی و نه دنیای برون تو را.» در حکومت عثمان قریش بدانچه می‌خواست رسید و تا آنجا که می‌توانست بر مال و منال دست‌اندازی کرد. حال علی(ع) در داخل مدینه با چنین مردمی روبروست. مردمی که اگر هم از روی راستی به مسلمانی گرائیدند، دلبستگی به خاندان خود را رها نکردند. مردمی که پیش از اسلام چون مال و مکنتی داشتند به بنی هاشم که تهی دست بودند به دیده حقارت می‌نگریستند. علی(ع) از این مشکلات و دهها مشکل سخت‌تر از آن، آگاه بود و می‌گفت:

«مرا بگذارید و دیگری را به دست آرید که پیشاپیش کاری می‌رویم که آن را رویه‌هاست و گونه‌گون رنگ‌هاست، دلها برابر آن بر جای نمی‌ماند و خردها بر پای. همانا کران تا کران را ابر فتنه پوشیده است و راه راست ناشناسا گردیده و بدانید که اگر من درخواست شما را پذیرفتم با شما چنان کار می‌کنم که خود میدانم و به گفته گوینده و ملامت سرزنش کننده گوش نمی‌دارم. و اگر مرا واگذارید همچون یکی از شمایم و برای کسی که کار خود را بدو می‌سپارند، بهتر از دیگران فرمانبردار و شنوایم. من اگر وزیر شما باشم بهتر است تا امیر شما باشم.» ^(۲) بعضی مورخان نوشته‌اند همان روز که عثمان کشته شد با علی(ع) بیعت کردند ولی بعضی نوشته‌اند گفتگو دو سه روز به درازا کشید و بعضی‌ها هشت روز

نوشته‌اند و باید چنین باشد. حاضران گفتند تو را رها نمی‌کنیم تا با تو بیعت کنیم. گفت: «اگر چنین است بیعت باید در مسجد انجام گیرد.»

نوشته‌اند نخست کس که با او بیعت کرد طلحه بود که با دست شل بیعت کرد. مردی از حاضران که حبیب پسر ذؤیب نام داشت بیعت طلحه را به فال بد گرفت و گفت نخست کس که با او بیعت کرد شل بود. این کار به پایان نخواهد رسید.

بیعت مردم با علی بیعت انبوه مردم بود و او چنین فرماید:

«چنان بر من هجوم آوردند که شتران تشنه به آبشخور روی آرند و چراننده پای‌بند آنها را بردارد و یکدیگر را بفشارند. چندانکه پنداشتم خیال کشتن مرا در سر می‌پرورانند یا در محضر من بعضی خیال کشتن بعضی دیگر را دارند.»⁽³⁾

و در جای دیگر فرماید:

«ناگهان دیدم مردم از هر سوی روی به من نهادند و چون یال کفتار پس و پیش هم ایستادند چندانکه انگشتان شست پایم فشرده گشت و دو پهلویم آزرده. به گرد من فراهم و چون گله گوسفند سر نهاده به هم.»⁽⁴⁾

و در جای دیگر چنین گوید:

«دستم را گشودند بازش داشتم، و آن را کشیدند نگاهش داشتم. سپس بر من هجوم آوردند، همچون شتران تشنه که روز آب خوردن به آبگیرهای خود درآیند، چندانکه بند پای افزار برید و ردا افتاد و ناتوان پایمال گردید. و خشنودی مردم در بیعت من بدانجا رسید که خردسال شادمان شد و سالخورده لرزان و لرزان بدانجا دوان.»⁽⁵⁾ یعقوبی نوشته است در روز بیعت همگان جز سه تن از قریش بیعت کردند. مروان پسر حکم، سعید پسر عاص، ولید پسر عقبه، ولید که سخنگوی آنان بود گفت:

«تو خون ما را به گردن داری، روز بدر پدر من و پدر سعید را کشتی و چون عثمان مروان را در دستگاه خود درآورد، بر او خرده گرفتن و مروان را دشنام دادی. اکنون به شرطی با تو بیعت می‌کنم که بر ما بخشی و آنچه داریم به ما واگذاری و کشندگان عثمان را کیفر دهی.»

علی(ع) در خشم شد و گفت:

«اما خون شما را (حکم) خدا ریخت. اما بخشیدن شما، من نمی‌توانم حق الله را واگذارم. اما آنچه در دست شماست، آنچه از آن خدا و مسلمانان است عدالت شامل آن است. اما کشندگان عثمان اگر امروز کشتن آنان بر من لازم باشد، فردا جنگ با آنان بر من لازم خواهد شد.»⁽⁶⁾

طبری به سند خود از علی بن الحسین آرد که چون مردم با علی بیعت کردند این خطبه را خواند:

«همانا خدای تعالی کتابی راهنما را نازل فرمود، و در آن نیک و بد را آشکار نمود. پس راه خیر را بگیرید تا هدایت شوید و از راه شر برگردید و به راه راست روید. واجب‌ها! واجب‌ها! آن را برای خدا بجا آرید که شما را به بهشت می‌رساند. خدا حرامی را حرام کرده که ناشناخته نیست و حلالی را حلال کرده که از عیب تهی است و حرمت مسلمانان را از دیگر حرمت‌ها برتر نهاد، و حقوق مسلمانان را با اخلاص و یگانه پرستی پیوند داد.

پس مسلمان کسی است که مسلمانان از دست و زبان او آزاری نبینند، جز اینکه برای حق بود، و گزند مسلمان روا نیست جز در آنچه واجب شود. بر چیزی پیشی گیرید که همگانتان را فراگیر است [مرگ] که يك شما از آن ناگزیر است. همانا مردم پیش روی شمایند، و مرگ از پس شما را می‌خواند. سبکبار باشید تا برسید، که پیش رفتگان برپایند و پس ماندگان را می‌پایند. خدا را واپایید در حق شهرهای او و بندگان او که شما مسئولید حتی از سرزمین‌ها و چهارپایان. اگر خیری دیدید آن را دریابید و اگر شری دیدید روی از آن بتابید.»⁽⁷⁾

طبری نوشته است مغیره پسر شعبه بر علی درآمد و گفت: «تو را بر من حق طاعت و نصیحت است. معاویه و عبد الله بن عامر و دیگر عاملان عثمان را بر سر کار بگذار چندانکه از مردم برای تو بیعت گیرند، آنگاه خواهی آنان را بگذار و خواهی بردار.» گفت: «تا در این کار بیندیشم.» فردای آن روز نزد او شد و گفت:

«دیروز با تو رای زدم اما رای درست آن است که آنان را برفور از کار برکنار کنی تا آشکار شود چه کسی فرمانرواست و چه کسی نافرمان.» و چون از نزد علی برون شد در بیرون سرای پسر عباس او را دید و چون نزد علی رفت پرسید:

«مغیره برای چه کار آمده بود؟» «دیروز چنان گفت و امروز چنین.»

«دیروز خیرخواهی تو کرد و امروز خیانت!»

اما آنچه مغیره و پسر عباس می‌دیدند حکومت بود و آنچه علی (ع) می‌خواست اجرای عدالت، و برقراری سنت. علی حکومت را برای رضای خدا می‌خواست و آنان به دیده ریاست بدان می‌نگریستند و میان این دو فاصله‌ای دراز است، چندانکه کمتر کس تواند آن سوی کار را ببیند. و گویا برای همین است که به پسر عباس گفت:

«تو راست که به من نظر دهی و اگر نپذیرفتم از من اطاعت کنی.»⁽⁸⁾

یکی از سخنان او که نشان دهنده سختگیری وی در کار بیت المال و نماینده درجه تقوی و عدالت اوست و شاید در همان روزهای نخست گفته باشد، اعتراض وی به بخشش‌های عثمان از بیت المال است: «به خدا اگر بینم به مهر زنان یا بهای کنیزکان رفته باشد آن را باز می‌گردانم که در عدالت گشایش است و آنکه عدالت را بر نتابد ستم را سخت‌تر یابد.»⁽⁹⁾

پس از این سخنان بود که دنیا دوستان دانستند بدانچه در پی آنند دست نخواهند یافت و علی را از راه حق نتوان برتافت. و نیز آشکار است که عکس العمل این گفتار در خویشاوندان عثمان و خاندان اموی چه

بوده است و بر دیگر کسانی که تا آنروز به ناروا از بیت المال بهره می‌گرفتند چه اثری گذاشت و چگونه آنان را برای رویارویی با وی آماده ساخت.

طبری نوشته است: «چون مردم با علی بیعت کردند گروهی از امویان از مدینه گریختند.»⁽¹⁰⁾ و از آن روز مکه پایگاهی برای مخالفان علی گردید.

به هر حال مردم در حالی با علی(ع) به خلافت بیعت کردند که مشکل‌های سیاسی و اداری فراوانی در حوزه اسلامی پدید آمده بود. او در دشوارترین شرایط زمانی به خلافت رسید. زمانی بسیار نامساعد زیرا مردم عصر وی تنها آنان نبودند که با او بیعت کردند، هر چند میان بیعت‌کنندگان هم کسانی یافت می‌شد که خدا می‌دانست در دلشان چه می‌گذرد. اما بیشتر مردم در مکه، کوفه و بصره و دیگر ایالت‌ها با سنتی پرورده شده بودند که يك ربع قرن با سنت زمان رسول مغایرت داشت. علی می‌خواست آنان را به سنتی که خود او بدان رفته بود و می‌رفت و یاران خاص رسول بدان سنت بودند برگرداند. آیا چنین کار محال و یا لااقل سخت و دشوار نبود؟

حاکمانی ستمکار بر سر کار بودند و او بایست آنان را از کار برکنار کند. این حاکمان هر يك به خانواده‌ای تعلق داشت، و هر خانواده به قبیله‌ای بسته بود آیا آنان آرام می‌نشستند؟

بخش ۱۴

علی(ع) پس از فراغت از کار بیعت، عاملان خود را روانه ایالت‌های اسلامی ساخت. عثمان پسر حنیف را به بصره، عماره پسر شهاب را به کوفه، عبید الله پسر عباس را به یمن، قیس پسر سعد بن عبادۀ را به مصر و سهل پسر حنیف را به شام فرستاد.

این حاکمان در کار خود توفیقی نیافتند چرا که مردم از کسی که بر آنها حاکم بود فرمان می‌بردند. و اگر حاکمی دیگر می‌خواست جای او را بگیرد، باید نیرویی فراوان در اختیار داشته باشد که اگر کار به درگیری رسید از وی حمایت کنند، یا قدرت مرکزی آنچنان باشد که سراسر ایالت‌ها از آن حساب برند، یا حاکمی که معزول شده فرمان بپذیرد و از کار کناره گیرد یا مردم به آن درجه از فرمانبرداری رسیده باشند که اگر حاکم ایستادگی کرد او را برانند. هیچ يك از این شرطها در شهرهایی که این حاکمان به آنجا می‌رفتند موجود نبود.

نه حاکمانی که از جانب علی روانه شدند چنان نیرویی در اختیار داشتند و نه حاکمان معزول را تقوایی بود که دل از حکومت بردارند، نه مردم را چنان بصیرتی که حق را از باطل بشناسند و نه بیمی از جانب خلیفه تازه در دل آنان بود.

سهل پسر حنیف در راه شام به تبوك^(۱۱) رسید. در آنجا سوارانی او را دیدند و از او پرسیدند: «که هستی؟»

«امیر!»

«امیر کجا!»

«شام!»

«اگر عثمان تو را فرستاده است خوش آمدی و اگر به دستور دیگری آمده‌ای بازگرد.»

«نشنیده‌اید در مدینه چه رخ داده است.»

«چرا شنیده‌ایم.» و سهل ناچار نزد علی بازگشت.

قیس پسر سعد چون به اَیله^(۱۲) رسید با مردمی روبرو شد. از او پرسیدند.

«که هستی؟»

«قیس پسر سعد!»

«برو!»

و چون به مصر رسید. مردم سه دسته شدند. دسته‌ای با او شدند و دسته‌ای گفتند اگر کشندگان عثمان را کشته‌اند ما با توایم و گرنه روبروی تو هستیم و دسته‌ای حالت انتظار پیش گرفتند.

قیس آنچه را رخ داده بود به علی نوشت. قیس مردی با تدبیر بود. عثمانیان را دلجویی کرد و از جانب آنان ایمن گردید و با دیگران رفتاری نیکو پیش گرفت. از سوی دیگر کسانی از عثمانیان آن سرزمین، معاویه را از

آمدن قیس به مصر و در دست گرفتن حکومت آگاه کردند و او تدبیری اندیشید که تا بعضی آنان را که نزد علی بودند به قیس بدین کنند.

محمد بن یوسف کندی در کتابی که به نام کتاب الولاة و کتاب القضاة نوشته و در شرح حال والیان و قاضیان مصر است نویسد: «قیس مردی خردمند و دلیر بود و کار مصر را به خوبی می‌گذراند. معاویه و عمرو پسر عاص می‌خواستند او را از آنجا برانند. پس بر آن شدند که او را نزد علی متهم سازند. بدین رو معاویه به شامیان می‌گفت مبادا قیس را دشنام دهید که او از دوستان ماست، نامه‌ها و اندرزهای او به من می‌رسد. می‌خواهم درباره او نامه‌ای به دوستانم که در عراق اند بنویسم. این خبرها را عراقیان به محمد بن ابی بکر رساندند و او به علی گفت و موجب عزل قیس گردید.»⁽¹³⁾

اگر داستان رسیدن قیس به مصر چنین باشد، معلوم می‌شود وی می‌دانست عثمانیانی را که در مصر اقامت کرده‌اند نباید نادیده گرفت. اما بعضی کسان که در کوفه می‌زیستند و گرد علی (ع) را گرفته بودند در تحلیل حادثه‌ها چنان بصیرتی نداشتند. و همین‌ها بودند که خواست خود را پیش بردند، و قیس از حکومت مصر عزل شد چنانکه هم اینان و مانند آنان در صفین فریب معاویه را خوردند و چنانکه خواهیم نوشت ترسیدند معاویه بند فرات را بشکند و علی و یارانش را غرق سازد و امام را مجبور کردند تا از جایی که اردو زده بود برون رفت و معاویه در آنجا اردو زد و بسی خون ریخته شد تا توانستند معاویه را به جای نخستین بازگردانند.

اما عبید الله پسر عباس چون به یمن رسید، یعلی پسر منیه که از جانب عثمان حکومت یمن را داشت هر چه در بیت‌المال بود برداشت و به مکه رفت.

این گزارش‌ها را طبری نوشته و ابن اثیر از او نقل کرده و در کتاب‌های دیگر نیز با اندک اختلاف دیده می‌شود. چرا مردم، حاکمان تازه را نپذیرفتند؟ اکثریت بصره چنانکه خواهیم نوشت عثمانیان بودند. شام در دست معاویه بود و مردم نزدیک بیست سال با او خو گرفته بودند.

عثمان پسر حنیف [چنانکه نوشته خواهد شد] به بصره رفت چندی به کار مشغول بود و چون طلحه و زبیر و عایشه به بصره رسیدند با او درافتادند و او را بیرون راندند. اما عماره پسر شهاب چون به زباله⁽¹⁴⁾ رسید، مردی به نام طلیحه پسر خویلد را دید که برای خونخواهی عثمان به راه افتاده بود. چون به عماره رسید و دانست برای حکومت کوفه آمده است گفت:

«باز گرد. مردم جز امیری که دارند کسی را نمی‌خواهند. اگر نمی‌پذیری گردنت را خواهم زد.» او بازگشت و علی (ع) چندی بعد به سفارش اشتر، ابوموسی را در حکومت کوفه باقی داشت. سرانجام این حاکمان چنین بود و جز تاریخ طبری ابن اثیر در برخی دیگر از تاریخ‌ها نیز آن را به اجمال و به تفصیل می‌توان دید.

در برخی از این ایالت‌ها سخن از رویارویی مردم ایالت‌ها با حاکم تازه است، چرا؟ باید مردم آن ایالت‌ها را شناخت.

شام در دست معاویه بود و او نزدیک بیست سال بر مردم آن منطقه حکومت می‌کرد. سران آنان را در فرمان خود آورده بود و دیگران در فرمان سران بودند. علی (ع) در یکی از سخنان خود می‌گوید:

«معاویه بی‌سر و پاهای پست را می‌خواند و آنان پی او می‌روند.»⁽¹⁵⁾

ابو موسی از یمنیان بود و مردم کوفه بدو مایل بودند. در مصر دو دستگی بود و قیس با درایت خود توانست چندی توازن میان آنان را برقرار دارد. مردم یمن از عثمانیان خوشدل نبودند. از آن گذشته حاکم آن ایالت، از کشته شدن عثمان ترسیده بود و ماندن را صلاح ندید. چنانکه می‌بینیم میان این پنج تن قیس در کار خود اندک توفیقی داشت. زیرا عثمانیان در آنجا اندک بودند و او توانست آنان را به خود جلب کند.

در مدینه نیز کار از هر جهت موافق رأی امام پیش نمی‌رفت. از خاندان اموی و گروه بسیاری از مضریان و هواخواهان عثمان که از آغاز با خلافت او موافق نبودند بگذریم، بعضی بیعت کنندگان نیز زمزمه مخالفت آغاز کردند.

طلحه و زبیر چشم به خلافت دوخته بودند و چون بدان نرسیدند انتظار حکمرانی می‌بردند. اما علی(ع) آنان را در خور تعهد چنین کاری نمی‌دید. چندی پاییدند و چون روی خوش از علی ندیدند از او شکوه کردند که چرا ما را در کار دخالت نمیدهی. و امام در پاسخ آنان می‌فرماید:

«به خدا که مرا به خلافت رغبتی نبود و به حکومت حاجتی نه. شما مرا بدان واداشتید و آن وظیفه را به عهده‌ام گذاشتید.»⁽¹⁶⁾

و چون از پای نشستند گفت:

«بیعت شما با من بی‌اندیشه و تدبیر نبود و کار من و شما یکسان نیست. من شما را برای خدا می‌خواهم و شما مرا برای خود.»⁽¹⁷⁾

و نیز به آنان فرمود:

«به اندک چیزی ناخشنودی نشان دادید و کارهای بسیاری را به عهده تأخیر نهادید. به من نمی‌گویید در چه چیزتان حقی بوده است که از شما بازداشته‌ام؟ و در چه کار خود را بر شما مقدم داشته‌ام؟ یا کدام دعوی را مسلمانی نزد من آورد که گزاردن آن را نتوانستم یا در آن ناتوان بودم یا در حکم آن راه خطا پیمودم؟»⁽¹⁸⁾

سرانجام نزد او آمدند که می‌خواهیم به عمره برویم. و علی رخصتشان داد و گفت:

«آنان به عمره نمی‌روند بلکه قصد خدعه دارند.»

باید پرسید این دو صحابی سابق در اسلام چرا به چنین کاری دست زدند. علی(ع) سخنی گفته و یا کاری کرده بود که از خلیفه نمی‌شایست؟

مگر آنان نمی‌دانستند چون با امامی بیعت کردند، طاعت او برگردن آنان است و از آن نمی‌توانند برون روند؟ می‌دانستند، اما آنجا که آزمایش پیش آید کمتر کسی پایدار می‌ماند. علی(ع) در نامه‌ای که به معاویه نوشته درباره بیعت چنین می‌گوید:

«خلافت یکبار بیعت کردن است و دوباره در آن نتوان نگرست و برای کسی اختیار از سرگرفتن آن نیست. آن که از بیعت جمع مسلمانان بیرون رود، عیبجوئی است و آن که دو دل باشد دوروئی.»⁽¹⁹⁾

اما چنانکه نوشتیم آن دو تن چیز دیگر می‌خواستند و آن سخنان بهانه بود، امام نیز مقصود اصلی ایشان را می‌دانست و فرمود:

«هر يك از دو تن كار را براي خود اميد مي‌دارد، ديده بدان دوخته و رفيقش را به حساب نمي‌آرد. نه پيوندی با خدا دارند، و نه با وسيلتی روی بدو می‌آرند، هر يك کینه دیگری را در دل دارد و زودا که پرده از آن بردارد.»⁽²⁰⁾

اندك اندك آن دو و جمعی از امویان تهمت کشته شدن عثمان را بر او نهادند. و او گفت:

«به خدا که گناهی را به من نسبت دادن نتوانستند و میان من و خود انصاف را کار نیستند و آنان حقی را می‌خواهند که خود رها کردند و خونی را می‌جویند که خود ریختند. اگر در این کار با آنان انباز بودم آنان نیز از آن بهره‌ای دارند و اگر خود به تنهایی بدان پرداختند از من چه می‌خواهند که خود بدان گرفتارند.»⁽²¹⁾

پی‌نوشتها :

1. الائمة من قريش.
2. نهج البلاغه، خطبه 92، طبری، ج 6، ص 3076.
3. نهج البلاغه، خطبه 54.
4. نهج البلاغه، خطبه 3 شقشقیه.
5. خطبه 229.
6. تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 154.
7. طبری، ج 6، ص 3078-3079، نهج البلاغه، خطبه 167.
8. سخنان کوتاه 321.
9. خطبه 15.
10. تاریخ ابن اثیر، ج 3، ص 192.
11. سرزمینی در شمال حجاز سر راه مدینه به دمشق، اکنون شهری است در کشور عربستان سعودی .
12. شهرکی است بر کنار دریای قلزم. بر کرانه صحرای میان مصر و شام.

13. ص 21. 20.

14. منزلی است میان مدینه و کوفه.

15. خطبه 180.

16. خطبه 205.

17. خطبه 136.

18. خطبه 205، المعیار و الموازنه، ص 113.

19. نامه 7.

20. خطبه 148.

21. خطبه 137، و نیز نگاه کنید به خطبه 22.

بخش ۱۵

اکنون جای آنست که طلحه و زبیر، این دو صحابی سابق در اسلام را بهتر بشناسانیم: زبیر، پسر عوام پسر خویلد (پدر خدیجه زن پیغمبر) و مادر او صفیه دختر عبد المطلب و عمه پیغمبر است. زبیر در جنگ بدر همراه رسول خدا بود، او از کسانی است که عثمان مال فراوان بدو بخشید. مبلغ این مال را ابن سعد در طبقات ششصد هزار نوشته است.^(۱)

طلحه، پسر عبید الله از تیم، و با ابوبکر از يك تیره است. پیش از اسلام بازرگانی می‌کرد و با عثمان دوستی داشت. در جنگ احد کنار پیغمبر بود. او را از زمین برداشت تا به مردم بنمایاند کشته نشده است. در آن نبرد دست خود را بر تیری که به سوی پیغمبر افکنده بودند گرفت، انگشتی از وی جدا گردید، سپس دستش شل شد. چنانکه نوشته شد وقتی که عمر او را جزء اصحاب شورا معین کرد، وی بیرون مدینه بود، چون بازگشت، کار بیعت با عثمان پایان یافته بود. طلحه در خانه نشست عبد الرحمان پسر عوف نزد او رفت و او را از مخالفت ترساند. و نوشته‌اند عثمان خود نزد او رفت و او را راضی کرد و طلحه با او بیعت نمود. عثمان در دوره خلافتش مالهای فراوان به طلحه می‌بخشید. چنانکه طلحه وقتی از وی پنجاه هزار وام گرفت، پس از چندی به عثمان گفت: «مال تو حاضر است کسی را بفرست تا تحویل دهم.» عثمان گفت: «آن مبلغ مزد جوانمردی تو است.» جز این مبلغ مالهای دیگری نیز بدو داد. با این همه چنانکه از گفته مروان نوشته‌اند، طلحه از کسانی بود که در کشتن عثمان دست داشت. در جنگ جمل مروان پسر حکم تیری به طلحه افکند و او را کشت و به ابان پسر عثمان گفت: «امروز یکی از کشندگان پدرت را کشتم.» علی (ع) درباره جدائی او و بهانه ساختن خون عثمان گوید:

«به خدا که طلحه بدین کار نپرداخت و خونخواهی عثمان را بهانه نساخت، جز از بیم آنکه خون عثمان را از او خواهند که در این باره متهم می‌نمود و در میان مردم آزمندتر از او به کشتن عثمان نبود.»^(۲)

و درباره تهمتی که بر او نهاده و کشتن عثمان را بدو نسبت داده بودند می‌فرماید:

«اگر کشتن عثمان را فرمان داده بودم قاتل من بودم، و اگر مردمان را از قتل وی باز داشته‌ام، یاری او کرده بودم لیکن جز این نیست: آنکه او را یاری کرد نتواند گفت من از آن که او را خوار گذارد بهترم، و آنکه او را خوار گذارد نتواند گفت آنکه او را یاری کرد از من بهتر است.»^(۳)

گروهی دیگر از بیعت‌کنندگان از او می‌خواستند کشندگان عثمان قصاص شوند. در نهج البلاغه و کتابهای تاریخ، گفتاری را از امام می‌بینیم که در پاسخ خواسته‌های این گروه است. طبری نوشته است چون طلحه و زبیر با علی بیعت کردند مردمی از صحابه نزد علی (ع) رفتند و گفتند:

«شرط ما اقامه حدهاست و این مردم در خون این مرد (عثمان) شریک‌اند.»^(۴) و علی در پاسخ آنان گفت:

«برادران چنین نیست که آنچه را می‌دانید ندانم. لیکن چگونه نیروئی فراهم آوردن توانم. این مردم با ساز و برگ و نیرو به راه افتادند. بر آنان قدرتی ندارم و آنان بر ما مسلط گردیده‌اند. اینهاست که بردگان شما به هواخواهی آنان به پا خاسته‌اند و بادیه‌نشینان شما به آنان پیوسته‌اند.»^(۵)

این درخواست را چه کسی یا کسانی از علی(ع) کرده‌اند و در کجا و چه وقت بوده؟ مسلم است هنگامی که امام در مدینه به سر می‌برد، و از عبارت طبری بر می‌آید که در همان هفته‌های نخست خلافت بوده است. اما خواهندگان که بوده‌اند؟ طبری نوشته است صحابه بودند یعنی از مردم مدینه، نه آنانکه از مصر و دیگر شهرها به راه افتادند. شاید کسانی که از آغاز سودای حکومت در سر داشتند، و چون علی را مرد دنیا ندیدند، بهانه آغاز کردند و سرانجام از او بریدند. هر چه بوده است نشان می‌دهد بر خلاف آنان که بر علی(ع) هجوم آوردند و با او بیعت کردند، مردمی بیشتر نگران خود بودند تا نگران مسلمانان و چنانکه خواهیم دید این نگرانی بی‌جا نبوده است.

طلحه و زبیر جزء کسانی بودند که با علی(ع) بیعت کردند، اما چنانکه نوشته شد پس از روزی چند ناخشنودی نمودند. آنان تنها نمی‌خواستند در کارها با علی به مشورت نشینند، چه هر مسلمانی در کارهای عمومی حق نظر دادن دارد. آنان می‌خواستند در کار حکومت با او شریک باشند و چنین توقعی هیچگاه برآورده نمی‌شد. چرا که کار حکومت بر اساس قرآن و سنت بود و هیچکس در فهم این دو به علی نمی‌رسید. علی(ع) پرورده رسول خدا بود و آشنا به کتاب خدا و سنت رسول و ناسخ و منسوخ، آن چنانکه گوید:

«و از این گونه (حدیث و معنای آن) چیزی بر من نگذشت جز آنکه معنی آنرا از او پرسیدم و به خاطر سپردم.»⁽⁶⁾

بهر حال، این دو تن که بیعت علی(ع) در گردن آنان بود از جمع بریدند و روی به مکه نهادند. از زبیر پرسیده بودند: «تو با علی(ع) خویشاوندی و با او بیعت کردی چرا به مخالفت با وی برخاستی؟» گفته بود: «از من به اکراه بیعت گرفتند راضی نبودم. دستم با علی(ع) بیعت کرد نه دلم.» و علی(ع) در پاسخ او فرماید:

«پندارد با دستش بیعت کرده است نه با دلش، پس بدانچه بدستش کرده اعتراف می‌کند و به آنچه به دلش بوده ادعا. بر آنچه ادعا کند دلیلی روشن باید، یا در آنچه بود و از آن بیرون رفت [جمع مسلمانان] درآید.»⁽⁷⁾

بخش ۱۶

از طلحه و زبیر که در دیده مسلمانان ارجی داشتند و نیز از مال و مکت بر خوردار بودند، می‌گذریم و به سر وقت شخصیت دیگری می‌رویم. شخصیتی که اگر پا در میان نمی‌نهاد و به خونخواهی عثمان بر نمی‌خاست و چنانکه خدا او را فرموده است^(۸) در خانه می‌نشست، آن دو تن نمی‌توانستند نیروئی فراهم آورند و با علی درافتند، و نخستین مسلمان کشی را پس از رحلت پیغمبر در حوزه اسلامی پدید آوردند و آن اندازه کشته از دو لشکر بر جای گذارد. آن شخصیت ام المؤمنین عایشه زن پیغمبر (ص) دختر ابوبکر است.

چنانکه نوشته‌اند عایشه حدود هشت سال پیش از هجرت پیغمبر در مکه متولد شد. در شش یا هفت سالگی با مهریه‌ای که بیشتر رقم آنرا چهارصد درهم نوشته‌اند به عقد پیغمبر درآمد. چون رسول خدا (ص) از مکه به مدینه رفت، در شوال نخستین سال از هجرت، حالی که نه ساله یا ده ساله بود با پیغمبر عروسی کرد و هنگامی که رسول خدا (ص) به جوار حق رفت هیجده یا نوزده سال داشت.

تذکره نویسان در فضل و فضیلت عایشه حدیث‌ها و داستان‌های فراوان نوشته‌اند تا آنجا که ابن عبد البر نویسد: «در فقه و شعر و پزشکی یگانه عصر بود»^(۹) این دانش‌ها و به خصوص پزشکی را در این مدت کوتاه چگونه آموخت؟ خدا می‌داند و مرا نمی‌رسد در این باره مناقشتی کنم.

عمر رضا کحاله در کتابی که به نام اعلام النساء نوشته یکصد و بیست صفحه از کتاب خود را بدو اختصاص داده است.

عایشه هنگامی که به خانه پیغمبر آمد، زهرا را در کنار پدرش دید و از همان روز نخستین از محبت فراوان پیغمبر به دخترش و شوهر آینده او آگاه شد. طبیعی است که گرد رشک بر خاطر او بنشیند. دیری نگذشت که زهرا به خانه علی رفت و خدا او را فرزندی کرامت فرمود، حالیکه عایشه برای رسول خدا فرزندی نژاد. اگر کسی با خواندن زندگینامه عایشه بگوید او با علی (ع) میانه خوبی نداشت، گناهی نکرده است. نه تنها با علی که با زن و فرزندان او نیز. و بخصوص دختر پیغمبر که دوستی رسول با او روز افزون بود. هنگامی که رسول خدا (ص) زنده بود حادثه دیگری نیز پیش آمد که بر ناخشنودی او از علی افزود. روزی که منافقان بر عایشه تهمت نهادند، پیغمبر با اطرافیان، از جمله با علی (ع) مشورت کرد و او گفت:

«زنان بسیاری در این باره از خادمه بپرس، تا آنچه رخ داده به تو بگوید.»^(۱۰) و اگر چنین باشد همین جمله بس است که عایشه از علی دلی خوش نداشته باشد. خود او یکبار این ناخشنودی را بر زبان آورد و آن هنگامی بود که از بصره روانه مدینه گردید. گفت:

«میان من و او از دیر باز گله‌هایی است که میان زن و خویشاوندان شوهرش روی می‌دهد.»^(۱۱)

عایشه پس از رحلت رسول خدا در خانه ماند، چرا که به نص قرآن کسی رخصت نداشت زنان پیغمبر را پس از مرگ وی به عقد خود درآورد.^(۱۲) او تنها و بی‌فرزند به سر می‌برد، در حالیکه فرزندان علی

می‌بالیدند و در دیده صحابه پیغمبر گرامی بودند. همین‌ها برای برانگیختن ناخشنودی کافی است و خدا می‌داند چیزهای دیگری هم در میان بوده؟ یا نه. طبری می‌نویسد چون خبر قتل علی بدو رسید گفت:

فألقت عصاها و استقر بها النوى
كما قر عينا بالاياب المسافر⁽¹³⁾

این بیت را ابن منظور به معقر بن حمار نسبت داده است (لسان العرب، ذیل نوی) و ذیل (عصی) از ابن بری نویسد از عبد ربه سلمی است و گفته‌اند از سلیم بن ثمامه حنفی است، آنرا هنگامی گفت که زن خود را از یمامه به کوفه فرستاد. سپس عایشه از کسی که خبر کشته شدن علی را بدو داده بود پرسید:

- «او را که کشت؟» گفتند:

- «مردی از بنی مراد.» گفت:

فإن يك نائيا فلقد نعاه
غلام ليس في فيه التراب
- «اگر دور است، جوانی خبر مرگ او را داد که خاک در دهانش مباد (دهانش سالم) ماناد.»

زینب دختر ابو سلمه گفت:

- «در باره علی چنین می‌گوئی؟» گفت:

- «من فراموش‌کارم و چون فراموش کنم مرا یاد آرید.»⁽¹⁴⁾

اما عمر رضا در حالی که این داستان را آورده نویسد: «چون خبر کشته شدن علی (ع) رسید، یاران رسول گفتند نزد عایشه برویم و از اندوه او بر پسر عم پیغمبر آگاه شویم. چون به خانه او رفتند، دانستند او از پیش خبر شده و از گریه و ناله باز نمی‌ایستد.»⁽¹⁵⁾ کدام يك از این دو داستان راست است؟ خدا می‌داند. مرا حد آن نیست که بخواهم نسبت به زنی که رسول خدا (ص) بدو علاقه داشته جسارتی بکنم. اما آنچه با علی (ع) کرد، نشان می‌دهد گفته عمر رضا از ابن عبد ربه چندان با حقیقت وفق نمی‌دهد، مگر آنکه بگوئیم چون آدمی را حالت‌هائی است که هر روز و بلکه هر لحظه دگرگونی می‌پذیرد، هر دو حادثه رخ داده است. روزی آن و روزی این.

عایشه از عثمان هم دلی خوشی نداشت و روز دربندان وی چون از او خواستند به یاری او برود نپذیرفت و در حالیکه عثمان در مخاطره بود به مکه رفت.⁽¹⁶⁾

طبری نوشته است: حالی که عثمان در محاصره بود به مکه رفت. و در مکه مردی که او را أخضر می‌گفتند بدو درآمد. عایشه از او پرسید:

- «مردم چه کردند؟» گفت:

- «عثمان مردم مصر را کشت.» عایشه گفت:

- «انا لله، آیا مردمی را که به طلب حق آمده‌اند و منکر ستم‌اند می‌کشند؟ به خدا ما بدین راضی نیستیم.» سپس دیگری بر وی درآمد. عایشه از او پرسید:

- «مردم چه کردند؟» گفت:

- «مصریان عثمان را کشتند.» عایشه گفت:

- «شگفتا که أخضر مقتول را قاتل گمان برد.» و این گفته مثل شد که «أكذب من أخضر»⁽¹⁷⁾

سپس از مکه به راه افتاد. در راه بازگشت مردی از خویشاوندانش او را دید از او پرسید: «چه خبر داری؟» گفت: «عثمان را کشتند و مردم با علی بیعت کردند.» عایشه گفت:

- «مرا به مکه بازگردانید.» چون به مکه رسید عبد الله بن عامر حضرمی که از جانب عثمان حاکم مکه بود پرسید:

- «چرا بازگشتی؟» گفت:

- «چون عثمان به ستم کشته شد و کار بدین‌سان به پایان نمی‌رسد. خون عثمان را بخواهید.» و نخست کسی که با او همراه شد «همین عبد الله بود.»⁽¹⁸⁾

و در روایت دیگر آورده است هنگامی که عایشه از مکه به مدینه باز می‌گشت عبد بن ام کلاب را دید از او پرسید: «چه خبر؟»

- «عثمان را کشتند و هشت روز صبر کردند.»

- «سپس چه کردند؟»

- «بهترین کار را به بهترین صورت به پایان رساندند و بر علی گرد آمدند.» عایشه گفت:

- «کاش آسمان به زمین می‌آمد و این کار بر علی درست نمی‌شد. مرا بازگردانید.»

چون به مکه رسید می‌گفت عثمان را به ستم کشتند به خدا خون او را خواهم خواست. ام کلاب گفت:

- «تو نخستین کسی هستی که سخت را برمی‌گردانی مگر نمی‌گفتی نعث⁽¹⁹⁾ را بکشید که کافر شد؟» گفت:

- «او توبه کرد.» با رسیدن او به مکه امویان سر بلند کردند. سعید پسر عاص، ولید پسر عقبه و دیگر بنی امیه بر او گرد آمدند. عبد الله پسر عامر از بصره و یعلی پسر امیه از یمن و طلحه و زبیر که از مدینه آمده بودند فراهم شدند. عایشه گفت: «مردم کاری بزرگ و حادثه‌ای ناپسند پدید آمد، نزد برادران خود به بصره بروید شامیان برای یاری شما بسند شاید خدا خون عثمان را بخواهد.»

و نوشته‌اند چون به مکه بازگشت به مسجد رفت. مردم نزد او فراهم شدند. بدانها گفت:

«مردم، جمعی آشوبگر از شهرها و بیابانها و بردگان مردم مدینه گرد آمدند و خونی را که حرام بود ریختند و حرمت مدینه را در هم شکستند. مالی را که بدانها حرام بود بردند. به خدا انگشتی از عثمان بهتر است از زمینی که پر از مانند اینان باشد.»⁽²⁰⁾

روایت‌های طبری چنین است و دیگر سندها هم کم و بیش این مطلب را نوشته‌اند. اما راستی چرا مادر مؤمنان چنین کرد؟ او عثمان را در محاصره گذاشت و روانه مکه شد، حالی که می‌توانست با مردم سخن بگوید. او چون ام حبیبه نبود که شورشیان با او گستاخانه رفتار کنند. و اگر هم چنین رفتاری می‌کردند عایشه وظیفه خویش را انجام داده بود. چرا پس از آنکه شنید مردم با علی بیعت کردند گفت مرا به مکه بازگردانید و چرا سخن از شام به میان می‌آورد؟ آیا جز این است که با این گفتار معاویه را آگاه می‌کند که باید برخیزد و با علی (ع) درافتد؟ با فراهم آمدن طلحه، زبیر و عایشه و مهاجرانی که پس از کشته شدن عثمان از مدینه به مکه رفتند، این شهر پایگاه مقاومتی برابر مرکز خلافت گردید و جدائی طلبان در پی فراهم آوردن مال و سلاح افتادند.

پی‌نوشتها :

1. الطبقات الکبری، ج 3، بخش 1، ص 75.

2. خطبه 174.

3. خطبه 30.

4. تاریخ طبری، ج 6، ص 3080.

5. نهج البلاغه، خطبه 168.

6. خطبه 210.

7. خطبه 8.

8. احزاب، آیه 33.

9. الاستیعاب.

10. طبری، ج 3، ص 1523.

1. طبری، ج 6، ص 3231.

12. احزاب، آیه 53.

13. «عصای خود را افکند و در جای خود آرام گرفت چنانکه سفر کرده با بازگشت دیده را روشن کرد.» ابن سعد نوشته است سفیان پسر امیه بن ابوسفیان خبر شهادت علی را به عایشه داد و او این بیت را خواند (طبقات، ج 3، ص 27).

14. طبری، ج 6، ص 3466.

15. اعلام النساء، ج 3، ص 103.

16. طبری، ج 6، ص 3098.

17. همان.

18. همان.

19. نعتل مرد مصری بود که ریشی بلند داشت و عایشه عثمان را بدو تشبیه می کرد.

20. طبری، ج 6، ص 3097، جمهرة خطب العرب، ج 1، ص 126.

بخش ۱۷

پسر امیه یا منیه (یعنی را گاه به پدر و گاه به مادر می خواندند) ششصد شتر و ششصد هزار (درهم یا دینار؟) در اختیار جمع نهاد. سپس به مشورت نشستند که کجا بروند؟ عبد الله عامر گفت: «به بصره می رویم، مرا در آنجا پروردگانی است و طلحه را هواخواهانی.» و سرانجام آهنگ بصره کردند. مردم مکه را گفتند: «ام المؤمنین و طلحه و زبیر به بصره می روند. هر کس عزت اسلام و خون عثمان را می خواهد به راه بیفتد. اگر بارکش و پول می خواهد حاضر است.»

گویا روی این فقره از سخنان علی (ع) با این گروه است.

«چون به کار برخاستم گروهی پیمان بسته را شکستند و گروهی از جمع دینداران بیرون جستند و گروهی دیگر با ستمکاری دلم را خستند. گویا هرگز کلام پروردگار را نشنیدند، و یا شنیدند و به کار نبستند که فرماید: سرای آن جهان از آن کسانی است که برتری نمی جویند و راه تبهکاری نمی پویند و پایان کار ویژه پرهیزکاران است.»^(۱)

جدائی طلبان و هفتصد تن از مردم مدینه با آنان، به راه افتادند و در راه مردمی به آن جمع پیوست و شمار ایشان به سه هزار تن رسید.

چون به ذات عرق که میان نجد و تهامه و احرام جای عراقیان است رسیدند، سعید بن عاص، مروان حکم و یاران او را دید و از آنان پرسید: «کجا می روید؟ خود را به کشتن می دهید. آنان که خون به گردنشان دارید بر پشت شترانند، آنان را بکشید سپس همگی به خانه های خود باز گردید.» (از خون به گردن ها قصدش عایشه و طلحه و زبیر بود که عثمان را در چنگ مهاجمان رها کردند.) گفت:

«می رویم شاید همه کشتندگان عثمان را بکشیم.»

سپس نزد طلحه و زبیر رفت و گفت:

«راست بگوئید اگر پیروز شدید کار حکومت را به که می سپارید؟» گفتند:

«هر کدام از ما که مردم بپذیرند.» گفت:

«نه کار را به فرزندان عثمان بدهید. چه شما برای خونخواهی او بیرون شده اید.»

گفتند: «پیران مهاجر را بگذاریم و کار را به یتیمان بسپاریم؟»

سعید گفت: «نمی بینید. من می کوشم تا خلافت از بنی عبد مناف بیرون رود.» او بازگشت. عبد الله بن خالد بن اسید هم بازگشت. مغیره بن شعبه گفت:

«سعید درست می گوید هر کس از ثقیف اینجاست باز گردد.» ثقیفیان از آنان جدا شدند و بقیه روانه بصره گردیدند.^(۲)

در راه بصره از مردی شتری را خریدند. شتری که یاد آن برای همیشه در تاریخ اسلام پایدار ماند، و این جنگ به خاطر آن شتر جنگ جمل نام گرفت. نام آن مرد را عرنی نوشته‌اند. وی گوید: من بر شتر خود می‌رفتم. سواری به من رسید گفت:

«شترت را می‌فروشی؟»

«آری!»

«چند؟»

«هزار درهم!»

«تو دیوانه‌ای، شتری را به هزار درهم می‌خرند؟» «آری شتر من بدین قیمت می‌ارزد، چون بر او سوار شوم در پی هر کس که باشم بدو می‌رسم و اگر کسی به دنبال من بود به من نمی‌رسد.»

«اگر بدانی آن را برای چه کسی می‌خواهم سخن نمی‌گوئی.»

«برای که می‌خواهید؟»

«ما آن را برای مادر مؤمنان عایشه می‌خواهیم.»

«حال که چنین است آن را بی‌بها به شما می‌دهم.»

«نه! من به تو ماده شتری و مبلغی پول می‌دهم.»

پذیرفتم و با آنها رفتم. ماده شتری را با چهار صد یا ششصد درهم به من داد. سپس پرسیدند: «راه را می‌دانی؟» گفتم: «آری از همه کس بهتر.» گفتند: «پس با ما باش!» با آنان به راه افتادم، به هر جا می‌رسیدند نام آن را می‌پرسیدند، چون به حوئب که نام آبی است رسیدم سگان بانگ برداشتند. پرسیدند:

«نام این آب چیست؟»

«حوئب!» عایشه فریادی بلند برآورد و گفت:

«إنا لله و إنا إليه راجعون.» در جمع زنان رسول خدا بودم. گفت کاش می‌دانستم سگان حوئب بر کدام يك از شما بانگ می‌کنند. مرا باز گردانید.⁽³⁾

روز و شبی همچنان شتر او را خفته نگاه داشتند. عبد الله پسر زبیر رسید و گفت این مرد دروغ می‌گوید. عایشه نمی‌پذیرفت تا آنکه عبد الله گفت: «هم اکنون علی بر سر ما می‌رسد.» پس رو به بصره نهادند. و مرا دشنام دادند. من از آنان جدا شدم. اندکی راه رفتم که علی را با سوارانی در حدود سیصد تن دیدم.⁽⁴⁾

و علی درباره آنان چنین می‌فرماید:

«بیرون شدند و حرم رسول خدا را با خود به این سو و آن سو کشاندند، چنانکه کنیزکی را به هنگام خریدن کشانند. او را با خود به بصره بردند، و زنان خویش را در خانه نشانند. و آن را که رسول خدا در خانه نگاهداشته بود و از آنان و جز آنان باز داشته، نمایانند. با لشکری که يك تن از آنان نبود که در اطاعت من نباشد و به دلخواه در گردنش بیعت من نباشد.»⁽⁵⁾

هنگامی که به بصره رسیدند جوانی از بنی سعد بر طلحه و زبیر خرده گرفت که چرا زنان خود را در خانه نشانده‌اید و زن رسول خدا را همراه آورده‌اید و به آنان نپیوست. مردمی دیگر نیز بر عایشه اعتراض کردند، اما اطرافیان عایشه آنان را از پا درآوردند.

باری، میان آنان و یاران عثمان والی بصره جنگ درگرفت و گروهی از دو سو کشته شدند. سپس به صلح تن دادند و مقرر شد نامه‌ای به مدینه بنویسند و بپرسند آیا طلحه و زبیر به رضا با علی بیعت کردند یا با ناخشنودی. اگر با رضا بیعت کرده‌اند آنان از بصره برون روند و اگر با اکراه بیعت کرده‌اند عثمان بصره را واگذارد.

کعب بن سور از جانب آنان به مدینه رفت و از جمع مردم مدینه پرسش کرد. همه خاموش ماندند. اسامه بن زید گفت: «با ناخشنودی بیعت کردند.» اما حاضران بر او شوریدند. کعب به بصره بازگشت و آنان را از آنچه در مدینه گذشت خبر داد. جدائی طلبان، شبانگاهی بر عثمان حاکم بصره تاختند. او را کوفتند و موی ریشش را کردند. گفته‌اند در کار او از عایشه رای خواستند. نخست گفت:

«او را بکشید.» زنی گفت:

«تو را به خدا او از صحابه رسول است.» گفت:

«پس او را زندانی کنید.» مجاشع بن مسعود گفت:

«او را بزنید و موی ریش و ابروی او را بکنید.» چنین کردند و بیت المال را به تصرف خود درآورد.⁽⁶⁾

علی درباره آنان چنین می‌گوید:

«بر کارگزاران و خزانه‌داران بیت المال مسلمانان که در فرمان من بودند و بر مردم شهر که طاعت و بیعت می‌نمودند درآمدند. آنان را از هم پراکندند و به زیان من میانشان اختلاف افکندند و بر شیعیان من تاختند و گروهی از آنان را طعمه مرگ ساختند.»⁽⁷⁾

نیز نوشته‌اند:

هنگامی که طلحه و زبیر در مسجد بصره بودند عربی نزد آنان آمد و گفت:

«شما را به خدا آیا رسول خدا درباره این سفر به شما دستوری داده؟» طلحه برخاست و او را پاسخ نداد. وی از زبیر همین را پرسید. زبیر گفت:

«نه لیکن شنیدیم شما پول‌هایی دارید آمدیم تا شریك شما باشیم.»⁽⁸⁾

راستی چنین داستان‌هایی رخ داده است؟ یا مخالفان طلحه و زبیر آن را ساخته‌اند؟ خدا می‌داند. آنچه مسلم است اینکه فقه اسلام نه تنها طلحه و زبیر را بدین لشکرکشی فرمان نداده بود بلکه آنان را منع کرده بود. آنان در بیعت خلیفه وقت بودند، و بایستی در مدینه بمانند و او را یاری دهند. همه این نافرمانی‌ها را نمی‌توان به حساب رأی و اجتهاد شخصی گذارد، و گفت آنان مجتهدانی بودند که به خطا رفتند، زیرا که در این صورت جایی برای اجرای احکام فقه نمی‌ماند.

بخش ۱۸

اندك اندك كار آنان بالا گرفت چنانكه حكومت مركزى و نظم عمومى را تهديد مى كردند. سرکوبى سرکشان داخلى نيز همچون جهاد با دشمنان خارجى واجب است و گرنه امنيت از کشور رخت خواهد بست و قدرت حكومت ضعيف خواهد گشت.

قرآن در اين باره مى گوید:

«اگر دو دسته از مؤمنان به جنگ برخاستند ميان آنان آشتى برقرار سازيد و اگر يکى از دو دسته طغيان ورزید با او بجنگيد تا به حکم خدا باز گردد.»⁽⁹⁾

طلحه و زبير در بيعت با على بودند، يعلى پسر اميه و عبد الله پسر خلف هر چند در مجلس بيعت حضور نداشتند، اما شنيدند انبوه مردم با على بيعت کردند. آنان نيز بايد به مدينه بازگردند و اگر گلايه اى از على دارند با او در ميان نهند اما چنين نکردند.

مادر مؤمنان نيز بايد نزد على مى آمد و يا در خانه مى نشست، اما او نيز چنين نکرد. حال على مى تواند آنان را به حال خود رها کند؟ و اگر دست آنان را باز گذارد تا در ميان امت اسلامى تباهى پديد آرند، نزد خدا حجتى خواهد داشت؟

على (ع) ناچار شد از مدينه روانه عراق شود. تنى چند از امام خواستند طلحه و زبير را دنبال نکند و به جنگ آنان برنخيزد و او فرمود:

«به خدا چون گفتار نباشم که به آواز به خوابش کنند، فريش دهند و شکارش کنند. من تا زنده ام به يارى جوينده حق با رويگردان از حق پیکار مى کنم و با فرمانبردار يکدل، نافرمان بد دل را سر جاى مى نشانم.»⁽¹⁰⁾

پيش از بيرون رفتن از مدينه سرشناسان شهر را فراهم آورد و گفت:

«پايان اين کار جز بدانچه آغاز آن بود سازوارى نمى پذيرد خدا را يارى کنيد تا خداتان يارى کند و کار شما را سامان دهد.»⁽¹¹⁾

و دور نيست اين خطبه را در همين روزها خوانده باشد:

«آنچه مى گويم در عهده خويش مى دانم و خود، آن را پاياندم.⁽¹²⁾ آنکه عبرت ها او را آشکار شود و از آن پند گيرد و از کيفرها عبرت پذيرد، تقوى وى را نگهدارد و به سرنگون شدنش در شبهات نگذارد. بدانيد دگر باره روزگار شما را در بوته آزمائش ريخت، مانند روزى که خدا پيغمبرتان را برانگيخت. به خدائى که او را به راستى مبعوث فرمود به هم خواهيد درآميخت، و چون دانه که در غربال بيزند، يا ديگ افزار که در ديگ ريزند، روى هم خواهيد ريخت. تا آنکه در زير است زير شود و آنکه بر زير است به زير در شود. و آنان که واپس مانده اند پيش برانند و آنان که پيش افتاده اند واپس مانند. به خدا سوگند کلمه اى از حق را نپوشاندم و دروغى بر زبان نراندم، از چنين حال و چنين روزگار آگاهم کرده اند.»⁽¹³⁾

حاضران از خود گرانی نشان دادند. زیاد پسر حنظله چون چنان دید گفت: «اگر اینان آماده یاری تو نیستند. من هستم و در رکاب تو می‌جنگم.» دو تن از انصار نیز همچون زیاد سخنانی گفتند و علی به امید آنکه پیش از رسیدن طلحه و زبیر به بصره به آنان برسد، با جمعی که شمارشان را نهصد تن نوشته‌اند، روز آخر ماه ربیع الآخر سال سی و ششم هجری از مدینه بیرون رفت. ⁽¹⁴⁾

در راه مردی که نام او عبد الله بن سلام بود نزد وی آمد و گفت: «ای امیر مؤمنان از مدینه بیرون مرو! که اگر بیرون شدی قدرت مسلمانان بدین شهر باز نخواهد گشت.» حاضران او را دشنام دادند، امام فرمود بگذاریدش که او از یاران رسول خداست. در راه رفتن به عراق، نامه‌ای به مردم کوفه نوشت:

«من شما را از کار عثمان آگاه می‌کنم چنانکه شنیدن او همچون دیدن بود. مردم بر عثمان خرده گرفتند. من یکی از مهاجران بودم بیشتر خشنودی وی را می‌خواستم و کمتر سرزنش می‌نمودم. و طلحه و زبیر آسانترین کارشان آن بود که بر او بتازند، و برنجاندش و ناتوانش سازند. عایشه نیز سر برآورد و خشمی را که از او داشت آشکار کرد و مردمی فرصت یافتند و کار او را ساختند. پس مردم با من بیعت کردند به دلخواه، نه از روی اجبار، بلکه فرمانبردارانه و به اختیار، و بدانید! مدینه مردمش را از خود راند، و مردم آن در شهر نماند. دیگ آشوب جوشان گشت و فتنه بر پای و خروشان. پس به سوی امیر خود شتابان بپوید و در جهاد با دشمنان بر یکدیگر پیشی جوید. ان شاء الله.» ⁽¹⁵⁾

در ربه‌ه مردمی از قبیله طی نزد وی آمدند. به امام گفته شد بعضی این مردم آمده‌اند تا همراه تو باشند و بعضی هم آمده‌اند تا نشان دهند تسلیم تواند گفت: «خدا همه را پاداش نیک دهد. فضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا عظیمًا.»

چون بر او در آمدند سعید پسر عبید طائی که یکی از آنان بود برخاست و گفت: «دل من با زبانم یکی است من در هر جا با دشمن تو می‌جنگم. تو از همه مردم زمان برتری.» امام فرمود: «خدایت بیامرزد زبانت از دلت خبر داد.» ⁽¹⁶⁾

همچنین از آنجا محمد پسر ابوبکر و محمد پسر جعفر را با نامه‌ای به کوفه فرستاد که من شما را بر دیگر شهرها بگزیدم و در حادثه‌ای که رخ داده است به شما روی آوردم. یاران دین خدا باشید و ما را یاری دهید و به سوی ما بیایید که ما می‌خواهیم امت مسلمان به برادری باز گردند. کسی که این کار را دوست دارد خدا را دوست داشته است. ⁽¹⁷⁾

طبری نوشته است چون محمد پسر ابوبکر و محمد پسر جعفر را از ربه‌ه به کوفه فرستاد کسی را روانه مدینه کرد تا چهارپا و سلاحی را که بایست آماده کند و چون آنچه می‌خواست رسید، این خطبه را بر مردم خواند:

«خدای عز و جل ما را به اسلام گرامی داشت و بدان سربلندمان فرمود. و از پس خواری و با یکدیگر کینه ورزیدن و از هم دور بودن و بی‌مقداری، با هم برادرمان نمود. چندانکه خدا خواست مردم بر دین اسلام بودند و حق در میان آنان بود، و کتاب خدا را پیشوای خویش نمودند. تا آنکه این مرد (عثمان) به دست این مردم کشته شد. شیطان آنان را به نافرمانی برانگیخت و امت را به یکدیگر درآویخت. بدانید که این امت همچون امت‌های گذشته فرقه فرقه خواهد گردید. از شری که می‌خواهد پدید آید به خدا پناه می‌برم. (و این جمله را بار دیگر گفت) آنچه پدید آمدنی است خواهد آمد. و این امت به هفتاد و سه فرقه خواهد

درآمد. بدترین آنان فرقه‌ای است که خود را به من ببندد و چون من رفتار نکند، شنیدید و دیدید. پس بر دین خود پایدار مانید و راه پیمیرتان را پیش گیرید و به سنت او بروید و آنچه بر شما دشوار بود به قرآن عرضه کنید. آنچه قرآن شناسد بگیرید و آنچه انکار کند به یکسو زنید. خدا را پروردگار، و اسلام را دین، محمد را پیمبر و قرآن را امام و داور دانید.»⁽¹⁸⁾ از ریزه به فید که شهرکی میان راه کوفه به مکه است روانه شد و چون بدانجا رسید مردم اسد و طی نزد او آمدند و خواستند در رکاب او باشند. نپذیرفت و گفت بر جای خود باشید. سپس مردی از کوفه رسید و علی از او از ابوموسی پرسید، گفت:

«اگر آشتی می‌جویی ابوموسی مرد آنست و اگر جنگ می‌خواهی نه.» علی گفت:

«من جز آشتی نمی‌خواهم مگر آنکه نپذیرند.» سپس از ریزه روانه ذوقار شد. اسکافی نوشته است علی(ع) نامه‌ای بدین مضمون به عثمان پسر حنیف والی بصره نوشت:

«آنان که بیعت کردند، سپس سر باز زدند به سوی تو می‌آیند. شیطان آنان را برانگیخته است و چیزی را می‌خواهند که خدا را خوشایند نیست و خدا سخت‌تر کیفر دهنده است و سخت‌تر عقوبت کننده. اگر به شهر تو درآمدند آنان را به حق و وفای به عهد و پیمانی که بسته‌اند بخوان. اگر پذیرفتند با آنان رفتاری نیکو داشته باش و بفرمای تا به جایی که از آن آمده‌اند بازگردند. و اگر سرباز زدند و بر جدائی طلبی پایدار ماندند با آنان بجنگ تا خدا میان تو و ایشان دآوری کند.»⁽¹⁹⁾

چون به ذوقار رسید عثمان پسر حنیف که از جانب او حکومت بصره را داشت نزد وی آمد و موی بر چهره نداشت (چنانکه نوشته شد موی ریش و ابروی او را در بصره کردند). علی را گفت:

«مرا با ریش فرستادی و بی‌مو نزد تو می‌آیم.» فرمود:

«خدا تو را مزد دهد. طلحه و زبیر با من بیعت کردند و بیعت را شکستند. به خدا آنان می‌دانند من از کسانی که پیش از من خلافت را عهده‌دار شدند کمتر نیستم. خدایا آنچه محکم ساختند بگشا و زشتی کار آنان را به ایشان به نما.»⁽²⁰⁾

ذوقار جایی است میان کوفه و واسط و «یوم ذی قار» یکی از روزهای جنگ عرب در جاهلیت است. در آن روز میان بنی‌شیبان و فرستادگان خسرو پرویز جنگی درگرفت و شیبانیان پیروز شدند. این پیروزی برای آنان بی‌سابقه بود و از آن حماسه‌ها ساخته‌اند، که برخی از آن را در کتابهای تاریخ می‌توان دید.

علی در ذوقار خطبه‌ای خوانده است و در آن قصد خود را از تصدی خلافت آشکار فرموده است. عبد الله پسر عباس می‌گوید در ذوقار بر امیر مؤمنان درآمد حالی که نعلین خود را پینه می‌زد. پرسید:

«بهای این نعلین چند است؟» گفتم:

«بهائی ندارد.» گفت:

«به خدا این را از حکومت شما دوست‌تر می‌دارم مگر آنکه حقی را بر پا سازم یا باطلی را براندازم.»⁽²¹⁾

پی نوشتها :

1. قصص، 83، نهج البلاغه، خطبه 3.
2. طبری، ج 6، ص 3104-3103، الكامل، ج 3، ص 209.
3. المعیار و الموازنه، ص 55.
4. طبری، ج 6، ص 3109-3108، الكامل، ج 3، ص 210.
5. خطبه 172.
6. الكامل، ج 3، ص 213.
7. خطبه 218.
8. طبری، ج 6، ص 3136.
9. حجرات، آیه 9.
10. نهج البلاغه، گفتار 6، و رجوع شود به طبری، ج 6، ص 3108.
11. کامل، ج 3، ص 211.
12. ضامن.
13. خطبه 16.
14. کامل، ج 3، ص 222-221.
15. نهج البلاغه، نامه 1.
16. طبری، ج 6، ص 3140، کامل، ج 3، ص 225.
17. طبری، ج 6، ص 3141-3140.
18. طبری، ج 6، ص 3141.
19. المعیار و الموازنه، ص 60.
20. طبری، ج 6، ص 3144-3143.
21. خطبه 33.

بخش ۱۹

چون فرستادگان علی به کوفه رسیدند و نامه امام را به ابوموسی اشعری که از سوی عثمان حکومت کوفه را داشت نشان دادند، ابو موسی مردم را از یاری علی بازداشت و گفت: «مردم! اصحاب پیغمبر که با او بودند از آنان که با او نبودند، داناترند، شما را بر ما حقی است و من شما را نصیحتی می‌کنم، حق این است که حکم خدا را خوار نشمارید و بر خدا گستاخی نکنید و آنرا که از مدینه نزد شما آمده بدان شهر باز گردانید، تا یاران محمد يك کلمه شوند. چه آنان بهتر می‌دانند چه کسی شایسته امامت است آنچه پیش آمده فتنه‌ای سر در گم است که خفته در آن به از بیدار است و نشسته به از ایستاده و ایستاده به از راه رونده.»

چون خبر نافرمانی ابوموسی به علی رسید اشتر را طلبید و بدو گفت:

«من به سفارش تو ابوموسی را در حکومت کوفه نگهداشتم. بر تو است که این کار را سامان دهی.»

اشتر و حسن بن علی (ع) روانه کوفه شدند. با رسیدن مالك اشتر و امام حسن به کوفه و خواندن مردم به یاری علی (ع)، سرانجام کوفیان از گرد ابوموسی پراکنده شدند و او را از قصر حکومتی راندند و چنانکه نوشته‌اند اساس او را به غارت بردند. نوشته‌اند عمار در جمع رو به ابوموسی کرد و گفت:

«تو از پیغمبر شنیدی که پس از من فتنه خواهد بود؟» - «آری، من به گردن می‌گیرم که از رسول خدا چنین شنیدم.»

«اگر راست می‌گوئی روی سخن رسول با تو تنها بوده است و او از تو تنها پیمان گرفته که در خانه بنشینی و به کاری در نیائی.»^(۱)

بدین ترتیب مردم کوفه خود را در اختیار خلیفه نهادند و بدو وعده یاری دادند. اکنون باید دید اینان که در کوفه گرد آمده بودند چه مردمی بودند:

کوفه به سال ۱۷ هجری قمری به دستور عمر ساخته شد. نوشته‌اند سعد ابی وقاص به فرمان عمر آن را بنا کرد، تا جایگاهی برای سپاهیان باشد که از جزيرة العرب به سرزمین ایران می‌روند. بیشترین دسته‌ای که در آن شهر جای گرفتند عرب‌های جنوب یا قحطانیان بودند و بیشترین مردم بصره عرب‌های شمالی یا مضریان. اما کوفه نیز مانند بصره بلکه بیشتر از بصره گسترش یافت. مردمانی از هر سو و هر پیشه در آن شهر گرد آمدند و هر يك هوایی در سر داشتند. می‌توان گفت در سالهائی که از آن گفتگو می‌کنیم کوفه بازاری را می‌مانست که بازرگانان و کاسبکاران در آن گرد آمده بودند تا کالای خود را عرضه کنند و مشتریانی به دست آرند و سود بگیرند. در چنین بازار آشفته هر کس تا آنجا با دیگری هم آهنگ است که هر چه را خواهان اوست بدست آرد و زیانی نبیند و چون بوی زیان بشنود از جمع می‌برد.

از اختلاف سلیقه‌های قومی که میان مهاجران و انصار بود بگذریم، عراق از صدها سال پیش از اسلام با شام هم‌چشمی داشت. لخمیان یا آل منذر، که در حیره حکومت می‌کردند، در کنار شاهنشاهان ایرانی

بودند و غسانیان که در شمال شبه جزیره (شام) به سر می بردند از امپراتوران روم شرقی حمایت می کردند.

پس از اسلام شعله این رقابت فرو خوابید، اما با گسترش دستگاه حکومت معاویه در شام، فروغ آن از زیر خاکستر پدید گردید و عراقیان بر خود هموار نمی کردند از شامیان کمتر باشند. از این رقابت که بگذریم و آن را نادیده بگیریم به موالیان می رسیم. موالیان مردمی غیر عرب که هر يك خود را به قبیله ای بسته بود، و در حمایت آن به سر می برد. موالی هم در این شهر بیکار ننشسته بودند و اگر بظاهر قدرتی متشکل نبودند، در نهان دست به کار می شدند. بیشتر موالی مردمانی بودند که در اثر فرو ریختن شاهنشاهی ساسانی در ایران کار و پیشه خود را از دست داده به امید مال یا جاه در کوفه گرد آمده بودند. مردمانی باصطلاح امروز روشنفکر و جاه طلب. در برخی کتاب ها می بینیم، در آن روزگار گاه گفتگوهای میان مردم می رفته است که حجازیان از چنان بحث ها بی بهره بودند، یا بهتر بگوئیم تفکر آنان بدان پایه نبود که این سخنان را دریابند. بحث هایی عقلانی که سالها بعد علم کلام نام گرفت. این سوغات را آشنایان به کلام مسیحی و زرتشتی و مانوی بدان سرزمین درآوردند و اگر بر این مردم، بومیان عراق را نیز بیفزائیم بدین نتیجه می رسیم که این پراکندگی ها اجازت نمی داد مردمی متحد و یکدل در عراق فراهم آید.

سخنی که ابن کوا درباره عراقیان آن روز به معاویه گفته درست است. «آنان با هم در کاری متفق می شوند سپس دسته دسته خود را از آن بیرون می کشند.»⁽²⁾ برای همین است که عراقیان تا حاکمی با قدرت و ستمکار را بر سر خود می دیدند فرمان می بردند و چون این حاکم در میان آنان نبود، دسته بندی ها آغاز کرده نافرمانی می کردند سپس دست به شورش می زدند. می بینیم مردم کوفه در حکومت زیاد، عبید الله و حجاج پسر یوسف ثقفی دست از پا خطا نمی کنند یعنی نیروی خطا کردن را در خود نمی بینند و چون حاکمانی معتدل بر سر آنان می آید، یا فرمان او را نمی برند یا به توطئه گری می پردازند.

چنانکه نوشته شد فرستادگان علی (ع) که به کوفه رفته بودند، پس از گفتگوهای فراوان بر ابو موسی، پیروز شدند و او را از قصر امارت کوفه راندند. با خاموش شدن فتنه ابو موسی، لشکری که شمار آنان را دوازده هزار تن نوشته اند به راه افتادند و در ذوقار به امیر مؤمنان رسیدند. امام با جمعی که ابن عباس در میان آنان بود به دیدنشان رفت و به آنان خوشامد گفت و فرمود:

«من شما را خواندم تا با ما نزد برادران خود که در بصره اند برویم. اگر از آنچه در سر دارند باز گردند، همان است که ما می خواهیم و اگر پایدار ماندند با مدارا با آنها کار می کنیم تا آنگاه که دست ستم بکشایند. ما هر چه در آن صلاح باشد بر آنچه در آن فساد است مقدم می داریم.»

امام مردی از مهتران کوفه را که قعقاع بن عمرو نام داشت خواست. قعقاع از آنان بود که صحبت رسول (ص) را دریافته بود. امام به او گفت:

«به بصره رو و آن دو تن را (طلحه و زبیر) ببین و آنان را به بازگشت به جمع مردم بخوان و از جدائی طلبی پرهیزان. اگر آنان چیزی از تو خواستند که درباره آن دستوری از من نداشته باشی چه می کنی؟» - «بدانچه

تو فرموده‌ای با آنان رفتار می‌کنم. و اگر چیزی خواهند که دستوری نداشته باشم به رأی خود آنچه مقتضی و شایسته است خواهم کرد.»

قعقاع چون به بصره رسید، نزد عایشه رفت و بر او سلام کرد و گفت:

«مادر چرا بدین شهر آمده‌ای؟»

«اصلاح میان مردم!» - «بفرست طلحه و زبیر بیایند تا با هم گفتگو کنیم.» چون آن دو آمدند قعقاع گفت:

«من از ام المؤمنین پرسیدم برای چه به بصره آمده‌ای گفت برای اصلاح میان مردم شما چه گوئید موافقید یا مخالف؟»

«موافقم!»

«بگوئید راه اصلاح چیست؟ بخدا اگر درست باشد می‌پذیریم.»

«کشندگان عثمان، اگر آنان را واگذارند، قرآن را واگذارده‌اند.»

«شما ششصد تن از مردم بصره را کشته‌اید و شش هزار تن را خشمگین کرده‌اید اکنون مردمی بسیار با شما سر جنگ دارند و درگیری بیشتر خواهد شد.» عایشه پرسید:

«پس چه باید کرد؟»

«درمان این درد آرامش است. اگر بیعت کنید و این آشوبی که برخاسته آرام گیرد می‌توانید آنچه را خواهان آنید در میان نهید و اگر بخواهید ایستادگی کنید کار به کشتار می‌کشد و همه قبیله‌ها را فرا خواهد گرفت.» گفتند:

«راست گفتی. نزد علی برو. و اگر او هم نظر تو را داشت کار درست خواهد شد.»

چون قعقاع نزد علی بازگشت و آنچه رفته بود گفت علی آن را پسندید و روانه بصره گردید .

با بررسی آنچه در تاریخ‌ها آمده معلوم می‌شود در سپاه امام دسته‌ای بوده‌اند که نمی‌خواستند کار با سازش پایان یابد. و همین دسته بودند که آتش جنگ را افروختند.

روایتی که طبری و ابن اثیر آورده‌اند چنین است:

«در شبی که بامداد آن جنگ درگرفت هر دو دسته از اینکه به صلح نزدیک شده‌اند، شادمان بودند. اما آنان که بر عثمان هجوم آوردند و او را کشتند شب را در اندیشه گذراندند و بامدادان و در تاریکی و روشن صبح در جنگ را گشودند و دو سپاه در مقابل کاری قرار گرفت که نمی‌خواست⁽³⁾»

اما از نوشته ابن اعثم میتوان پی برد که در سپاه بصره نیز کسانی بوده‌اند که می‌خواستند کار به جنگ کشد. وی می‌نویسد: عبد الله زبیر بر پا خاست و گفت:

«ای مردمان، علی، عثمان را که خلیفه بر حق بود کشته است و این ساعت لشکر جمع کرده و بر سر شما آورده تا کار را از دست شما بریاید و شهر و ولایت شما را فرا گیرد. مردانه باشید و خون خلیفه را باز خواهید.»⁽⁴⁾

کدام يك از این روایت‌ها به حقیقت نزدیک‌تر است؟ خدا می‌داند. اما دور نیست که از هر دو سپاه گروهی نمی‌خواسته‌اند کار با آشتی به پایان برسد؛ از سوئی جدائی طلبان، آنانکه در پی خلافت و یا لااقل حکومت بودند و می‌دانستند اگر کار به آشتی کشد، علی کسی نیست که آنان را بر سر کاری گمارد، و از سوئی در سپاه کوفه مردمی بودند که بیم داشتند کشنده عثمان شناخته شود هر چه بود سپاه بصره آماده نبرد شد.

و شاید علی(ع) این سخنان را در این روزها گفته باشد:

«بار خدایا، از تو بر قریش یاری می‌خواهم که پیوند خویشاوندیم را بریدند و کار را بر من واژگون گردانیدند و برای ستیز با من فراهم گردیدند در حقی که بدان سزاوارتر بودم از دیگران و گفتند حق را توانی بدست آور و توانند تو را از آن منع کرد.»⁽⁵⁾

چنانکه نوشته‌اند سه روز بی‌آنکه میان آنان جنگی رخ دهد پاییدند. تنی چند از لشکریان علی می‌خواستند جنگ را آغاز کنند. اما او در خطبه‌ای فرمود:

«دست و زبان خود را از این مردم باز دارید و در جنگ با آنان پیشی مگیرید چه آنکه امروز جنگ آغازد، فردا(قیامت) باید غرامت پردازد.»⁽⁶⁾

عایشه را بر شتری نشانند که وصف خریدن آن را نوشتیم. این شتر را عسگر نامیدند. شتری منحوس و بد قدم. هزاران تن جان خود را در پای آن ریختند و شتر هم چنانکه نوشته‌اند، نخست دست و پا و سپس جان را باخت.

پیش از آنکه جنگ درگیرد علی، ابن عباس را نزد سران جدائی طلب فرستاد و بدو فرمود:

«با طلحه دیدار مکن که گاوی را ماند شاخ‌ها راست کرده، به کار دشوار پا گذارد و آن را آسان پندارد. به سر وقت زبیر برو که خوئی نرمتر دارد و بدو بگو خاله‌زاده‌ات گوید در حجاز مرا شناختی و در عراق نزد بیگانگی باختی. چه شد که بر من تاختی؟»⁽⁷⁾

چون دو لشکر آماده رزم شدند، علی پیشاپیش لشکر رفت و زبیر را خواست. زبیر پیش او آمد و علی داستانی را به یاد او آورد. خلاصه داستان اینکه رسول(ص) روزی زبیر را دید دست در دست علی دارد. پرسید: «او را دوست داری؟»

«چگونه دوست نداشته باشم.»

- «زودا که به جنگ او برخیزی.»

زبیر گفت: «اگر این داستان را پیش از این یاد من می‌آوردی با این سپاه نمی‌بودم اکنون با تو جنگ نمی‌کنم.» و از لشکر کناره گرفت و در بیرون بصره در جایی که امروز قبر او در آنجاست و به نام «زبیر» شناخته و جزء ایالت بصره است بدست عمرو پسر جرموز کشته شد.

سپس علی(ع) قرآنی را برداشت و یاران خود را گفت:

«چه کسی این قرآن را می‌برد و لشکریان بصره را بدان سوگند می‌دهد؟ کسی که آنرا ببرد کشته خواهد شد.»

از مردم کوفه، جوانی که قبائی سفید پوشیده بود و از بنی مجاشع بود برخاست و گفت: «من می‌برم.» علی نپذیرفت و تا سه بار پرسش خود را تکرار کرد هر سه بار جوان پاسخ داد. و سرانجام قرآن را گرفت و پیشاپیش لشکر رفت و چنانکه علی(ع) گفته بود او را کشتند.

اینجا بود که علی(ع) گفت: «اکنون جنگ با آنان بر ما رواست.»⁽⁸⁾ علی(ع) پرچم را به محمد حنفیه فرزند خود سپرد و گفت:

«اگر کوهها از جای کنده شود جای خویش بدار! دندانها را بر هم فشار و کاسه سر را به خدا عاریت سپار! پای در زمین کوب و چشم خویش بر کرانه سپاه نه و بیم بر خود راه مده و بدان پیروزی از سوی خداست.»⁽⁹⁾

کسی که جزئیات تاریخ این جنگ مخصوصا رجزهای رزمندگان لشکر عایشه را بخواند، بدین نتیجه می‌رسد که جنگ جمل با جنگ‌های دوره سی و چند ساله اسلامی هیچ‌گونه شباهتی ندارد، بلکه به جنگ‌های قبیله‌ای پیش از اسلام همانند است. رزمندگانی از سپاه علی می‌خواند ما بر دین علی هستیم. مردی از بنی لیث او را پاسخ می‌دهد:

- «از روزی که ما با قبیله ازد دیدار کردیم بپرس! روزی که اسب‌های رنگارنگ ما می‌تاخت، روزی که جگر و مچ دست آنانرا بریدیم. مرگ بر آنان.» مردی می‌گوید:

- «شمشیر خود را در مردان آزمودم. جوانان و پسران آنان را کشتم.» و مردی برای آنکه دلاوری و کینه‌توزی خود را بنمایاند به عایشه چنین می‌گوید:

- «بنگر چند دلاور از پا درآمده. سر آنان شکافته و دستهایشان افکنده است.»

از روزی که رسول خدا(ص) در حجة الوداع فرمود کینه‌های جاهلیت را زیر پا گذاشتم، بیش از ربع قرن نگذشته است که می‌بینیم شعارهای جاهلیت زنده گردیده. چرا چنین دگرگونی در جامعه اسلامی پدید آمد، اندکی از آنرا در کتاب «پس از پنجاه سال» نوشته‌ام دیگران نیز نوشته‌اند. جامعه سال سی و پنج هجری با جامعه سال دهم هجری که رسول خدا آنرا واگذارد و به جوار حق رفت، در زمینه‌های

اقتصادی، فرهنگی، علمی و حتی دینی تفاوت بسیار داشت. بیشترین عامل این دگرگونی را میتوان در آمیزش مردم شبه جزیره با مردم کشورهای اطراف آن که بدان رو آوردند، جستجو کرد.

سپاهان علی در این نبرد پیروز شدند. طلحه و تنی چند از قریش و خاندان اموی به خاك و خون غلطیدند. دست و پای شتر بریده شد و کجاوه عایشه بر زمین افتاد. اما کسی بدو بی حرمتی نکرد. با افتادن شتر که همچون پرچم جنگ می نمود، درگیری پایان یافت و جدائی طلبان شکست خوردند. اما پی آمدهای آن چندان خوشایند نبود. آشنایان به تاریخ اسلام می دانند تا پیش از فتح مکه عرب مسلمان با عرب بت پرست می جنگید، و می خواست خداپرستی را بر مشرکان بقبولاند. و چون سراسر عربستان مسلمانی را پذیرفت، همه با یکدیگر برادر شدند و درگیری از میان آنان برخاست و از آن پس با نامسلمانان غیر عرب می جنگیدند. اما در جنگ جمل مسلمان با مسلمان درگیر شد.

رزمندگان امید داشتند پس از فرو نشستن آتش جنگ همچون جنگ هایی که در آن شرکت کرده و یا توصیف آن را شنیده بودند از غنیمت های آن بهره برند. اما علی (ع) فرمود از مالهای کشتگان چیزی برندارید. اینجا بود که دسته ای گفتند: «چگونه خون اینان بر ما حلال است و مالشان حرام؟»

آنان نمی دانستند و یا نمی خواستند بدانند اینان مسلمان طاعی بودند نه کافر حربی. و چنانکه نوشته اند پایه عقیده خوارج در این جنگ نهاده شد پس از پایان جنگ امام از مردم بصره بیعت گرفت.

مروان پسر حکم را نزد وی آوردند. او حسن و حسین (ع) را میانجی خود کرده بود. آنان به علی (ع) گفتند: «مروان می خواهد با تو بیعت کند.» علی (ع) گفت:

«مگر پس از کشته شدن عثمان با من بیعت نکرد مرا به بیعت او نیازی نیست چه او بیعت شکن است و غدار با دستی چون دست جهود مکار اگر آشکارا با دست خود بیعت کند، رو گرداند و در نهان آن را بشکند.»⁽¹⁰⁾ شمار کشتگان دو طرف را بین شش هزار تا پانزده هزار نوشته اند. و تنها از شیوخ بنی عدی هفتاد تن کشته شده بود که قرآن خوانده بودند. جوانان و قرآن ناخواندگان این قبیله را هم باید بر آنان افزود.⁽¹¹⁾

چون علی (ع) به کشته طلحه رسید فرمود:

«ابو محمد در این جا غریب مانده است، به خدا خوش نداشتم قریش زیر تابش ستارگان افتاده باشند. کین خود را از بنی عبد مناف گرفتم و سرکردگان بنی جمح از دستم گریختند. آنان برای کاری که در خور آن نبودند گردن افراشتند. ناچار گردنهایشان شکسته دست باز داشتند.»⁽¹²⁾

مالك اشتر شتری را به هفتصد درهم خرید و آنرا نزد عایشه فرستاد و بدو پیام داد این شتر را به جای شترت که در جنگ کشته شد فرستادم. عایشه در پاسخ گفت: «درود خدا بر وی مبادا، بزرگ عرب (پسر طلحه) را کشت و با خواهر زاده ام آنچه خواست کرد. چون این پیام به اشتر رسید آستین بالا زد و گفت خواستند مرا بکشند جز آنچه کردم چاره نداشتم.»⁽¹³⁾

علی برای دیدن عایشه به خانه عبد الله پسر خلف رفت. چون بدانجا رسید، زنان را دید که بر دو پسر عبد الله می‌گریند. زن عبد الله پیش روی او آمد و گفت: «ای علی! ای کشنده دوستان و بر هم زننده جمعیت مردمان، خدا فرزندان را یتیم کند، چنانکه فرزندان عبد الله را یتیم کردی.»

علی به او سخنی نگفت و به خانه درآمد و نزد عایشه نشست و چون بیرون شد دیگر بار زن عبد الله راه بر او گرفت و آن سخنان را بر زبان آورد. علی استر خود را نگاه داشت و گفت:

«اگر خویشاوند کش بودم می‌گفتم در این خانه و آن خانه را بگشایند و هر کس را در آن بود می‌کشتم»

و در آن خانه‌ها زخمی‌های جنگ بود که به عایشه پناهنده شده بودند.⁽¹⁴⁾ علی(ع) می‌خواست بدان زن بفهماند پسران عبد الله و دیگر جدائی طلبان بودند که جنگ را آغاز کردند و امنیت را بهم زدند و باید سر جایشان نشانند، اما با اینان که دست از جنگ کشیده‌اند کسی را کاری نیست. چون روز حرکت رسید، علی(ع) نزد عایشه رفت. جمعی دیگر نیز فراهم شدند. عایشه آنان را وداع کرد و گفت: «فرزندانم، یکدیگر را ملامت نکنیم. میان من و علی از دیر زمان گله‌هایی بود که میان زن و خویشاوندان شوهرش هست.»

و بدین‌سان کار جنگ و کشته شدن شش هزار یا ده هزار مسلمان به پایان رسید. چون علی از نزد عایشه بیرون آمد مردی از قبیله ازد گفت: «به خدا نباید این زن از چنگ ما خلاص شود.» علی در خشم شد و گفت:

«خاموش. پرده‌ای را مدیریت و به خانه‌ای در نیائید و زنی را هر چند شما را دشنام گوید و امیرانتان را بی‌خرد خواند بر میانگیزید که آنان طاقت خودداری ندارند. ما در جاهلیت مأمور بودیم بروی زنان دست نگشاییم.»⁽¹⁵⁾

علی(ع) عایشه را از بصره روانه مدینه کرد و آنچه لازم سفر بود بدو داد و چهل زن از زنان بصره را که شخصیتی والا داشتند همراه او کرد.⁽¹⁶⁾

و در بعض سندهاست که آن زنان را فرمود لباس مردانه بپوشند. چون از بصره دور شدند عایشه گله کرد که علی مردان را همراه من فرستاده است. یکی از زنان روی خود را گشود و گفت:

«ما زنانیم در پوشش مردان. علی(ع) خواست در این سفر کسی به چشم بد به ما ننگرد.»⁽¹⁷⁾

عایشه به سوی مدینه به راه افتاد. علی درباره او فرمود:

«اما آن زن. اندیشه زنانه بر او دست یافت و کینه در سینه‌اش چون کوه آهنگری بتافت. اگر از او می‌خواستند آنچه به من کرد به دیگری بکند، نمی‌کرد و چنین نمی‌شتافت. بهر حال حرمتی را که داشت برجاست و حساب او با خداست.»⁽¹⁸⁾ طبری نوشته است: «عایشه روز شنبه اول رجب سال 36 از بصره بیرون شد. علی(ع) چند میل او را مشایعت کرد و پسران خود را فرمود مقدار يك روز راه با او باشند.»

سپس به بیت المال رفت و در آن ششصد هزار یا بیشتر بود. آن مال را در حال به کسانی که در رکاب او بودند قسمت کرد. و به هر يك پانصد رسید. و گویا در این تقسیم بود که بدو خرده گرفتند چرا همگان را در عطا یکسان داشته است. گفت:

«به من فرمان میدهند پیروزی را با ستم کردن بجویم. آن هم درباره کسی که والی اویم. اگر مال از آن من بود همگان را برابر میداشتم تا چه رسد که مال، مال خداست. بدانید بخشیدن مال به کسی که مستحق آن نیست با تبذیر و اسراف یکی است. قدر بخشنده را در دنیا بالا برد و در آخرت فرود آرد او را در دیده مردمان گرامی کند و نزد خدا خوار گرداند. هیچکس مال خود را آنجا که نباید نداد و به نامستحق نبخشود جز آنکه خدا او را از سپاس آنان محروم فرمود.»⁽¹⁹⁾

پس از پایان جنگ مردی که به ابو برده مشهور بود و در جنگ جمل شرکت نکرد برخاست و گفت :

«امیر مؤمنان! کشتگان پیرامون عایشه و طلحه و زبیر را دیدی، چرا آنان را کشتند؟» علی فرمود :

«چون شیعیان و کارکنان مرا و جمعی از مسلمانان را کشتند. گناه آنان این بود که گفتند ما از بیعت علی باز نمی‌گردیم و مانند شما خیانت نمی‌ورزیم. از آنان خواستم کشتگان برادران ما را به من بدهند تا قصاص کنم و خواستم قرآن میان من و آنان داور باشد نپذیرفتند و حالی که بیعت من در گردنشان بود با من به جنگ برخاستند و خون هزار کس از مسلمانان و شیعه مرا ریختند. بدین رو با آنان جنگ کردم. آیا در آنچه گفتم شك داری؟» «شك داشتم. اما اکنون دانستم آنان به خطا کار کردند و تو بر راه راست بودی.»⁽²⁰⁾

و این نامه را امام هنگام بازگشت از بصره به مردم آن شهر نوشت:

«چنین نیست که ندانید چگونه رشته طاعت را باز و دشمنی را آغاز کردید. من گناهان شما را بخشودم و از آنکه رو برگردانده شمشیر برداشتم و آن را که رو به من آورده قبول نمودم. لیکن اگر اندیشه‌های نابخردانه شما را وا دارد که راه جدائی پیش گیرید و طاعت مرا نپذیرید، به سر وقت شما می‌آیم و چنان جنگی کنم که جنگ جمل برابر آن بازیچه بود. من فرمانبرداران شما را ارج می‌گذارم و پاس حرمت خیر خواهانتان را دارم.»⁽²¹⁾

پی‌نوشتها:

1. المعیار و الموازنه، ص. 114.

2. تاریخ تمدن اسلامی، جرجی زیدان، ج 4، ص. 64.

3. طبری، ج 6، ص 3183، کامل، ج 3، ص. 242.

4. ترجمه الفتوح، ص. 422.

- 5.خطبه. 217
- 6.کامل، ج 3، ص. 238.
- 7.نهج البلاغه، خطبه. 31.
- 8.طبری، ج 6، ص. 3189.
- 9.نهج البلاغه، گفتار. 11.
- 10.خطبه. 73.
- 11.طبری، ج 6، ص. 3224.
- 12.خطبه. 219.
- 13.طبری، ج 6، ص 28. 3227.
- 3.طبری، ج 6، ص. 3225.
- 14.طبری، ج 6، ص. 3224.
- 15.طبری، ج 6، ص 3231، عقد الفريد، ج 3، ص 36، کامل، ج 3، ص. 258.
- 16.ترجمه الفتوح، ص. 440.
- 17.نهج البلاغه، گفتار. 156.
- 18.تاريخ طبری، ج 6، ص. 3231.
- 19.خطبه. 126.
- 20.المعيار و الموازنة، ص. 102.
- 21.از نامه 29 به مردم بصره.

بخش ۲۰

جنگ بصره به سود مرکز خلافت به پایان رسید و می‌بایست خاطرها از جانب شام آسوده گردد. در میان نامه‌های امیر مؤمنان به معاویه که شریف رضی آن را در نهج البلاغه گرد آورده، نامه‌ای است که از کتاب جمل واقدی آورده است. از مضمون این نامه می‌توان دانست بر دیگر نامه‌های امام مقدم است. و شاید پس از انجام بیعت در مدینه نوشته شده باشد:

«می‌دانی من درباره شما معذورم و از آنچه رخ داد رویگردان و به دور. تا شد آنچه باید بود و باز داشتن آن ممکن نمی‌نمود. داستان دراز است و سخن بسیار. آنچه گذشت، گذشت و آنچه روی نمود، آمد به ناچار. پس از آنان که نزد تواند بیعت بگیر و با مردمی از یارانت نزد من بیا.»^(۱)

روشن است که عکس العمل معاویه برابر این نامه چیست. او با علی (ع) بیعت نمی‌کرد و پیروی از بیعت مدینه را بر خود لازم نمی‌شمرد. برای آنکه بدانیم! او چه می‌خواست باید به اختصار او را بشناسانیم:

معاویه پسر ابوسفیان (نام او صخر بود)، پسر حرب، پسر امیه، پسر عبد شمس، پسر عبد مناف است و در عبد مناف نسب او با نسب بنی‌هاشم پیوند می‌یابد. از زندگانی او پیش از اسلام اطلاع چندانی در دست نیست. نوشته‌اند در فتح مکه مسلمان شد و نیز او را در شمار کاتبان رسول خدا آورده‌اند. مادر او هند دختر عتبه بن ربیع بن عبد شمس است. دقت در آنچه تذکره نویسان و مؤرخان درباره وی و پدرش ابوسفیان نوشته‌اند نشان می‌دهد، پدر و پسر هنگامی مسلمان شدند که جز آن راهی پیش پای نداشتند.

عمر به ابوسفیان و پسران او عنایتی داشت. یکی از پسران او یزید را برای گرفتن قیساریه که از اعمال طبری و بر کنار دریای شام است فرستاد و چون یزید آن شهر را گشود، خود به دمشق رفت و برادرش معاویه را به جای خویش گمارد. چون یزید مرد عمر حکومت شام را به معاویه سپرد.

نوشته‌اند مادرش بدو گفت: «این مرد [عمر] تو را کاری داده است. بکوش تا آن کنی که او می‌خواهد نه آنکه خود می‌خواهی»، و چون نزد ابوسفیان رفت به او گفت:

«مهاجران پیش از ما مسلمان شدند و ما پس از آنان به این دین درآمدیم و پس ماندیم، آنان حالا مزد خود را می‌گیرند. آنان رئیس‌اند و ما تابع. به تو کار مهمی داده‌اند، مواظب باش کاری مخالف آنان نکنی چه پایان کار را نمی‌دانی.»^(۲)

از این گفتگو نظر پدر و پسر را درباره مسلمانی و حکومت اسلامی می‌توان دریافت. معاویه در حکومت خود به تقلید از حکومت‌های امپراتوری روم شرقی دستگاهی مفصل فراهم کرد و خدم و حشم انبوهی به کار گرفت. هنگامی که عمر به شام رفت با عبد الرحمان پسر عوف بر خر سوار بودند. معاویه با کوبه‌ای مجلل بدو برخورد و از او گذشت و عمر را نشناخت. چون بدو گفتند این خر سوار خلیفه بود برگشت و پیاده شد. عمر به او ننگریست و معاویه پیاده در رکاب وی به راه افتاد. عبد الرحمن عمر را گفت:

-«معاویه را خسته کردی.» عمر رو به معاویه کرد و گفت:

-«معاویه! با این خدم و حشم راه میروی! شنیده‌ام مردم در خانه تو می‌مانند تا به آنهارخصت درآمدن بدهی؟»

-«آری امیر المؤمنین چنین است!»

-«چرا؟»

-«ما در سرزمینی هستیم که جاسوس‌های دشمن در آن زندگی می‌کنند. باید چنان رفتار کنیم که از ما بترسند. اگر می‌گوئی این روش را ترك می‌کنم.»

-«اگر سخت راست است خردمندانه پاسخی است و اگر دروغ است خردمندانه خدعه‌ای است.»⁽³⁾

چون عثمان به خلافت رسید معاویه به مقصود خود نزدیک‌تر شد. او هنگام دربندان عثمان با آنکه می‌توانست وی را یاری کند، کاری انجام نداد و می‌خواست او را به دمشق ببرد، تا در آنجا خود کارها را به دست گیرد.

پس از کشته شدن عثمان، کوشید تا در دیده شامیان (علی) را کشنده عثمان بشناساند. چنانکه نوشته شد علی (ع) در آغاز کار بدو نامه نوشت و از وی بیعت خواست. اما او بهانه آورد که نخست باید کشندگان عثمان را که نزد تو به سر می‌برند به من بسپاری تا آنان را قصاص کنم، و اگر چنین کنی با تو بیعت خواهم کرد. علی (ع) می‌خواست کار او را یکسره کند لیکن جنگ بصره پیش آمد.

علی (ع) مصلحت دید کسی را نزد وی بفرستد و از او بیعت بخواهد و اگر نپذیرفت به سر وقت او برود. پس به جریر پسر عبد الله که از بخیله بود و از جانب عثمان بر همدان حکومت می‌کرد و به اشعث پسر قیس که والی آذربایجان بود نوشت، تا از مردم بیعت گیرند، سپس نزد او آیند. آنان پس از گرفتن بیعت از مردم خود نزد او آمدند.

علی (ع) به مشورت پرداخت که چه کسی را نزد معاویه بفرستد. جریر گفت: «مرا بفرست که میان من و معاویه دوستی است.»

اشتر گفت: «او را مفرست که دل وی با معاویه است.» امام فرمود: «او را می‌فرستم تا چه کند.» امام جریر را با نامه‌ای بدین مضمون نزد معاویه فرستاد:

«مردمی که با ابوبکر و عمر و عثمان بیعت کردند، با من هم بیعت کردند. کسی که حاضر بود نتواند شخص دیگری را گزیند، و آنکه غایب بوده نتواند کرده حاضران را نپذیرد، چه شورا از آن مهاجران و انصار است اگر مردی را به امامت گزیند خشنودی خدا در آن است و اگر کسی بر کار آنان عیب نهد یا بدعتی پدید آرد باید او را به جمعی که از آن برون شده باز گردانند و اگر سرباز زد با وی پیکار رانند. معاویه به جانم سوگند اگر به دیده خرد بنگری و هوا را از سر به در بری بینی که من از دیگر مردمان از خون عثمان بیزارتر بودم و میدانی که گوشه‌گیری نمودم، جز آنکه مرا متهم گردانی و چیزی را که برایت آشکار است بیوشانی. و السلام.»⁽⁴⁾

جریر روانه شام شد. معاویه به بهانه‌های گوناگون جریر را در دمشق نگاه داشت و در نهان مردم را برای جنگ آماده می‌کرد.

آنان که پس از کشته شدن عثمان به شام رفتند پیراهن خون آلود عثمان را با انگشتان بریده زن او، نائله، با خود بردند. معاویه گفت: «پیراهن و انگشتان را بر منبر دمشق بیاویزند.» شامیان گرد آن فراهم می‌شدند و اشک می‌ریختند و بزرگان شام سوگند خوردند تا کشندگان عثمان را نکشند نزد زنان خود نروند و تن خود را نشویند.⁽⁵⁾

پیش از درگیری صفین، عمرو پسر عاص نزد معاویه رفت و بدو پیوست. عمرو چنانکه نوشته شد هنگام کشته شدن عثمان در فلسطین بود. چون شنید معاویه از بیعت با علی (ع) خودداری کرده است دو دل ماند که نزد علی یا معاویه برود. پس از مشورت با پسران خود همراهی معاویه را گزید و به شام روانه شد. اکنون باید دید عمرو پسر عاص کیست؟ عمرو پسر عاص بن وائل از تیره بنی سهم و از قریش است. پدر وی عاص از دشمنان رسول بود و از ابتر که در سوره کوثر آمده، همین عاص مقصود است. او را یکی از چهار تن زیرکان شناخته آن روزگار شمرده‌اند. سه تن دیگر معاویه، مغیره پسر شعبه و زیاد است که معاویه او را برادر خواند.

عمرو در آغاز از دشمنان سر سخت اسلام بود. چون دسته نخست، از مسلمانان بر اثر آزار مشرکان مکه به حبشه هجرت کردند، قریش عمرو و عماره پسر ولید را برای آوردن آنان نزد نجاشی فرستادند. چون در سال ششم بعثت پیغمبر (ص)، مشرکان نگذاشتند رسول خدا داخل مکه شود و پیمان‌نامه معروف حدیبیه میان آنان و محمد (ص) به امضاء رسید، عمرو دانست کار قریش نزدیک به پایان است. پیش از فتح مکه همراه مغیره پسر شعبه به مدینه رفت و مسلمان شد. پس از رسول خدا از جانب عمر ولایت فلسطین را یافت. سپس در سال نوزدهم هجری با رخصت گرفتن از عمر [یا بدون اجازه او] مصر را گشود. و حکومت آن را یافت. عثمان او را از آن شغل بر کنار کرد و سبب رنجیدگی وی گردید سرانجام نزد معاویه رفت و در کنار او ماند.

چنانکه نوشته شد جریر برای گرفتن بیعت از معاویه به دمشق رفت. در مدتی که در شام به سر می‌برد، سپاهیان علی از او خواستند به سر وقت معاویه برود اما علی (ع) در پاسخ آنان گفت :

«آماده شدن من برای نبرد با مردم شام حالی که جریر نزد آنهاست، بستن در آشتی است و بازداشتن شامیان از خیر [اگر راه آن جویند] من جریر را گفته‌ام تا چه مدت در شام بماند. اگر بیش از آن بماند فریب خورده است یا نافرمان. رأی من این است که بردبار باشیم نه شتابان. پس با نرمی و مدارا دست به کار شوید و ناخوش نمی‌دارم که آماده پیکار شوید.»⁽⁶⁾

ماندن جریر در شام به درازا کشید. و امام بدو نوشت:

«چون نامه من به تو رسد معاویه را وادار تا کار را یکسره کند. او را میان این دو مخیر ساز: یا جنگ یا آشتی. اگر جنگ را پذیرفت بیا و ماندن نزد او را می‌پذیر و اگر آشتی را قبول کرد از او بیعت بگیر.»

جریر ناکام نزد امام بازگشت و اشتر گفت: «اگر مرا فرستاده بودی بهتر بود.» جریر گفت: «اگر تو را فرستاده بودند به جرم اینکه از کشندگان عثمانی می‌کشتندت.» جریر سرانجام از نزد امام به قرقیسا و از آنجا نزد معاویه رفت.⁽⁷⁾

بخش ۲۱

علی(ع) به سوی شام به راه افتاد و در راه به کربلا رسید. در آنجا با مردم نماز گزارد. چون سلام نماز داد از خاک آن زمین برداشت و بوئید و گفت:

«خوشا تو ای خاک! مردمی از تو برانگیخته می‌شوند که بی‌حساب به بهشت درمی‌آیند.»^(۸)

و در روایت دیگری آورده است که بدان اشارت کرد و گفت:

«اینجا بارانداز آنان است و اینجا جای ریختن خونهایشان.»^(۹)

از آنجا روانه رقه شد. چون از فرات گذشت شریح بن هانی و زیاد بن نضر را با دوازده هزار تن پیش معاویه فرستاد.

اسکافی در کتاب خود نامه‌ای از علی(ع) آورده^(۱۰) و می‌نویسد آن را به زیاد پسر نضر نوشته است. این نامه در مجموعه شریف رضی نهج البلاغه به شماره ۱۱ ثبت شده و در عنوان آمده است:

«به لشکری که آن را به سر وقت دشمن فرستاد.» چنانکه در تعلیقات این نامه از کتاب واقعه صفین نصر بن مزاحم نوشته‌ام، مخاطب آن زیاد و شریح است. نامه مفصل است. در اینجا ترجمه آنرا از نهج البلاغه می‌آورم، و آنکه تفصیل را خواهد به «واقعه صفین» ص ۱۲۳ و یا ترجمه آن از آقای اتابکی ص ۱۷۲ مراجعه کند.

«چون به سر وقت دشمن رفتید، یا دشمن بر سر شما آمد، لشکرگاهتان را برفراز بلندیها، یا دامنه کوهها، یا بین رودخانه‌ها قرار دهید تا شما را پناه و دشمن را مانعی بر سر راه بود. و جنگتان از يك سو یا دو سو آغاز شود و در ستیغ کوهها و فراز پشته‌ها، دیده‌بانها بگمارید، مبادا دشمن از جایی آید که می‌ترسید، یا جایی که از آن بیم ندارید. و بدانید که پیشروان لشکر دیده‌های آنانند و دیده‌های پیشروان جاسوسانند. مبادا پراکنده شوید! و چون فرود می‌آیید با هم فرود آیید و چون کوچ کردید با هم کوچ کنید و چون شب شما را فرا گرفت، نیزه‌ها را گرداگرد خود بر پا دارید و خوابید جز اندك یا لختی بخوابید و لختی بیدار مانید.»^(۱۱)

آنان در راه خود به دسته‌ای از لشکریان معاویه که ابو الاعور سلمی فرمانده‌شان بود برخوردند، و به امام نامه نوشتند و کسب تکلیف کردند. امام مالك اشتر را خواست و آنچه شریح و زیاد نوشته بودند بدو گفت و او را با این نامه نزد آنان فرستاد:

«من مالك اشتر پسر حارث را بر شما و سپاهیانی که در فرمان شماست امیر کردم. گفته او را بشنوید و از وی فرمان برید. او را چون زره و سپر نگهبان خود کنید که مالك را نه سستی است و نه لغزش. نه کندی کند آنجا که شتاب باید، نه شتاب گیرد آنجا که کندی شاید.»^(۱۲)

هر دو لشکر در جایی که به «قناصرین» معروف و نزدیک صفین بود جای گرفتند. صفین سرزمینی است کنار فرات در مغرب رقه. آنجا که لشکریان بر کنار فرات فرود آمده بودند، يك جای بیشتر نبود که بتوان از آن آب

برداشت. معاویه بدانجا فرود آمد و امام به لشکریان خود چنین سفارش کرد: «با آنان مجنگید مگر آنان به جنگ دست گشایند. حجت با شماست و اگر دست به پیکار زنند حجتی دیگر برای شماست. اگر شکست خوردند، گریختگان را مکشید. کسی را که در دفاع ناتوان باشد آسیب مرسانید. زخم خورده را از پا درمیآورید. زنان را آزار ندهید، هر چند آبروی شما را بریزند یا امیرانتان را دشنام گویند. که توان زنان اندک است و جانیشان ناتوان... آنگاه که زنان در شرک به سر می‌بردند مأمور بودیم دست از آنان باز داریم و در جاهلیت اگر مردی با سنگ یا چوبدستی بر زنی حمله می‌برد، او و فرزندان وی را بدین کار سرزنش می‌کردند.»⁽¹³⁾

معاویه دستور داد نگذارند لشکر علی(ع) آب بردارند. امام به او پیام داد ما نیامده‌ایم بر سر آب بجنگیم. عمرو عاص نیز او را اندرز داد که مانع برداشتن آب نشود ولی او نپذیرفت. کار به درگیری کشید امام در این باره به لشکر خود چنین فرمود:

«یا به خواری بر جای بپایید و از رتبه خود فرود آئید یا شمشیرها را از خون تر کنید و آب را از کف آنان به در کنید. خوار گشتن و زنده ماندن مردن است و کشته شدن و پیروز گردیدن زنده بودن. معاویه گروهی نادان را به دنبال خود می‌کشاند و حقیقت را از آنان می‌پوشاند.»

کار به درگیری کشید. لشکر علی(ع) سپاهیان معاویه را راندند و بر آب دست یافتند. امام فرمود شامیان را از برداشتن آب مانع مشوید.

ابن اعثم نوشته است: «معاویه دیگر بار حیلتي به کار برد. دویست تن را بر سر بندی که نزدیک لشکر علی بود گمارد تا نشان دهد می‌خواهند بند را بگشایند و لشکر امام را غرق آب نمایند. سپاه علی ترسیدند و نزد امام آمدند. او هر چند به آنان گفت این حیلتي است که معاویه می‌خواهد دیگر بار شما را از آب براند، نپذیرفتند و جای خود را ترك گفتند. معاویه با سپاه خود آنجا را گرفت و جنگی دیگر در گرفت تا سپاه معاویه را از آنجا راندند.»⁽¹⁴⁾ این نوشته با آنچه در طبری و ابن اثیر آمده اندکی متفاوت است. و دور نیست که این سخنان را پس از آنکه سپاهیان وی شامیان را از سر آب راندند فرموده باشد:

«از جای کنده شدن و بازگشت شما را در صفها دیدم. فرومایگان گمنام و بیابان‌نشینان از مردم شام، شما را پس می‌رانند، حالی که شما گزیدگان عرب و جان دانه‌های شرف و پیش قدم در بزرگواری و بلند مرتبه و دیداری هستید. سرانجام سوز سینه‌ام فرو نشست که در واپسین دم، دیدم آنان را رانید، چنانکه شما را راندند و از جایشان کندید چنانکه از جایتان کردند، با تیرهایشان کشتید و با نیزه‌ها از پایشان درآوردید.»⁽¹⁵⁾

جنگ بر سر آب به پایان رسید و رفت و آمدها و نامه‌نگاری‌ها آغاز شد. معاویه خونخواهی عثمان را بهانه می‌کرد و می‌گفت علی کشتندگان عثمان را به من بسپارد تا با او بیعت کنم. در یکی از این گفتگوها شبت بن ربیع که از جانب امام مأمور بود گفت: «معاویه بر ما پوشیده نیست که تو خونخواهی عثمان را بهانه کرده‌ای تا مردم را بدان بغریبی. تو عثمان را وا گذاشتی و او را یاری نکردی و دوست داشتی کشته شود. معاویه در پاسخ او را دشنام داد و گفت میان من و شما جز شمشیر نیست.»⁽¹⁶⁾

علی(ع) کوشید تا آنجا که ممکن است کار به جنگ نکشد، دیگر بار شبت بن ربیع را با جمعی مأمور گفتگو با معاویه کرد. شبت گفت:

«بهتر است امیر المؤمنین بدو پیام دهد که اگر بیعت کند او را حکومتی دهد یا به رتبتی سرفرازش فرماید.» امام فرمود:

«نزد او برو ببین چه می‌خواهد؟»

در مجموعه شریف رضی (ع) نامه‌ای می‌بینیم که دور نیست همین روزها در پاسخ معاویه نوشته شده باشد. معاویه حکومت شام را از علی می‌خواهد. او می‌گوید:

«اما خواستن شام! من امروز چیزی را به تو نمی‌بخشم که دیروز از تو بازداشتم، و اینکه می‌گوئی جنگ عرب را نابود گرداند و جز نیم نفسی برای آنان نماند، آگاه باش آنکه در راه حق از پا درآید راه خود را به بهشت گشاید.»⁽¹⁷⁾

روشن است که علی اهل سازش نبود او از خلافت، برپائی عدالت را می‌خواست نه به دست آوردن حکومت را، و گر نه نخستین روز خلافت چنانکه مغیره گفت معاویه و طلحه و زبیر را حکومت می‌داد و آن جنگ‌ها در نمی‌گرفت.

باری رویارویی دو لشکر آغاز شد. گاه بصورت جنگ‌های پراکنده و گاه جنگ رزمنده با رزمنده. چون ذو الحجه سال سی و شش به پایان رسید. و ماه محرم پیش آمد دو لشکر دست از جنگ کشیدند و به امید دست‌یابی به صلح در آن ماه آرمیدند.

ماه محرم پایان یافت اما به آشتی دست نیافتند. در آغاز ماه صفر سال سی و هفتم جنگ بزرگ آغاز شد. تاریخ نویسان شمار سپاهیان علی (ع) و معاویه را در این نبرد گونه‌گون ثبت کرده‌اند. در کتاب نصر بن مزاحم شمار سپاهیان عراق و شام هر يك يكصد و پنجاه هزار تن آمده است.⁽¹⁸⁾

مسعودی نویسد در شمار سپاهیان اختلاف است. بعضی بسیار و بعضی اندک نوشته‌اند. آنچه مورد اتفاق است اینکه سپاه عراق نود هزار و سپاه شام هشتاد و پنج هزار بوده است.⁽¹⁹⁾ شمار کشته‌شدگان را از سپاه علی بیست و پنج هزار تن و از سپاه معاویه چهل و پنج هزار تن نوشته‌اند.⁽²⁰⁾

می‌توان گفت رقم‌هایی که در تاریخ‌های قدیم ثبت شده تا حدی مبالغه‌آمیز است. گرد آوردن سیصد هزار یا دویست و ده هزار تن سوار و پیاده در صحرای صفین آسان نیست. آیا آن صحرا وسعتی در خور نبرد این نیروی بزرگ را داشته است؟ از اینکه بگذریم باید دید فرماندهان دو سپاه خوراک رزمندگان و علوفه اسبان را در مدت بیشتر از سه ماه چگونه فراهم آورده‌اند؟ دو لشکر طی این مدت ارتباط خود را با مرکز فرماندهی چگونه برقرار داشته‌اند؟

بهر حال چنانکه در سندهای دست اول می‌بینیم در آغاز درگیری بزرگ، جنگ به سود سپاهیان علی پیش می‌رفت. در آخرین حمله‌ای که اگر ادامه می‌یافت پیروزی سپاه علی مسلم می‌شد، معاویه با رایزنی عمرو پسر عاص حيله‌ای بکار برد و دستور داد چندان قرآن که در اردوگاه دارند بر سر نیزه کنند و پیشاپیش سپاه علی روند و آنان را به حکم قرآن بخوانند. این حيله کارگر شد و گروهی از سپاه علی که از قاریان قرآن بودند نزد او رفتند و گفتند ما را نمی‌رسد با این مردم بجنگیم باید آنچه را می‌گویند بپذیریم. هر چند علی گفت این مکر است که می‌خواهند با بکار بردن آن از جنگ برهند سود نداد.⁽²¹⁾

طبری نوشته است هنگامی که مالک اشتر سرگرم جنگ بود و نشانه‌های پیروزی را پیش چشم می‌دید، گروهی از آنان که چندی بعد بر علی شوریدند، گرد او را گرفته بودند و می‌گفتند: «مالک را باز گردان! و گرنه چنانکه عثمان را کشتیم تو را می‌کشیم.» و چندان اصرار کردند که علی کسی را نزد او فرستاد تا بازگردد. مالک به پیام آورنده گفت:

- «می‌بینی در آستانه پیروزی هستیم.» و او پاسخ داد:

- «دوست داری پیروز شوی و بازگردی و امیر المؤمنین را کشته یا اسیر بینی؟»

- «به خدا نه!» و بازگشت. چون نزد آنان رسید گفت:

- «ای مردم عراق ای مردمی که تن به خواری داده‌اید، آنان هنگامی قرآن‌ها را برداشتند که دانستند شما پیروزید. لختی مرا مهلت دهید آنگاه پیروزی را ببینید. ای پیشانی پینه‌بسته‌ها می‌پنداشتم این پینه‌ها برای خداست اکنون می‌بینم برای دنیاست.»

آنان بر او بانگ برداشتند و تازیانه‌ها برافراشتند و بر چهره مرکب او زدند. علی آواز داد بس کنید. ⁽²²⁾ جنگ متوقف شد. حالی که گروهی بسیار از صحابه و تابعان در آن نبرد شهید شده بودند.

صحابیانی چون ابو الهیثم تیهان، خزیمه بن ثابت ذو الشهادتین و عمار یاسر که رسول خدا درباره او فرموده بود:

«تو را فرقه تبه‌کار خواهد کشت.»

پی‌نوشتها:

1. نامه 75.

2. عقد الفرید، ج 5، ص 107.

3. عقد الفرید، ج 5، ص 108.

4. نامه ششم و نیز رجوع به ترجمه الفتوح، ص 461-462 شود.

5. طبری، ج 6، ص 3255.

6. گفتار 43.

7. الکامل، ج 3، ص 277.

8. واقعه صفین، ص 140.

9. همان کتاب، ص. 142.

10. المعيار و الموازنه، ص. 142.

11. نامه. 11.

12. نامه 13، کتاب صفین ص 154. طبری از علی(ع) در هنگام برون آمدن از خانه عایشه گفتاری را ضبط کرده است که در برخی از الفاظ همانند آن نامه است.

13. نامه. 14.

14. ترجمه تاریخ ابن اعثم، صفحه 553 تا 525، واقعه صفین، ص. 190.

15. گفتار، ص 107، اسکافی این گفتار را با اندك اختلاف در کتاب خود آورده است. المعيار و الموازنه، ص. 149.

16. طبری، ج 6، ص 72. 3271.

17. نامه. 17.

18. واقعه صفین، ص. 156.

19. مروج الذهب، ج 2، ص. 17.

20. واقعه صفین، ص. 558.

21. المعيار و الموازنه، ص. 162.

22. طبری، ج 6، ص 3332-3330، المعيار الموازنه، ص 165. 164.

بخش ۲۲

نوبت به گزیدن داور رسید. معلوم بود داور شامیان عمرو پسر عاص است. اما چه کسی از سوی عراقیان به داوری گزیده شود؟ علی(ع) می‌خواست عبد الله پسر عباس را بگزیند، اما بعض فرماندهان سپاه او نپذیرفتند و ابو موسی اشعری را برای چنین کار شناساندند. بیشتر از همه اشعث کوشید تا ابو موسی از جانب سپاه علی به داوری گزیده شود. طبری نوشته است: اشعث و دو تن دیگر (که هر دو به خوارج پیوستند) گفتند:

«ما جز ابو موسی کسی را نمی‌پذیریم.» علی گفت:

«به او نمی‌توان اطمینان کرد. او مردم را از یاری من بازداشت. ولی آنان نپذیرفتند و بر گزیدن او پای فشردند.»

ابو موسی را اگر منافق ندانیم ساده لوحی او مسلم است. او هنگامی که علی عازم جنگ بصره بود از مردم خواست در خانه بنشینند و به جنگ نپردازند و سرانجام با سختگیری مالك اشتر از دار الحکومه رانده شد. حال چنین کس می‌خواهد درباره علی و کار او داوری کند. اما آنچه باید این داوران درباره آن بیندیشند چیست؟

در تاریخ طبری و دیگر تاریخ‌ها متن آشتی‌نامه چنین است:

«علی(ع) و مردم کوفه و معاویه و مردم شام این داوران را گزیدند تا به کتاب خدا از آغاز آن تا انجام آن بنگرند و آنچه قرآن زنده کند، زنده کنند و آنچه بمیراند، بمیرانند و اگر در کتاب خدا آنچه را خواهند، نیافتند به سنت مراجعه کنند.» این متن در کتاب نصر بن مزاحم با اندک تعبیرهای بیشتری دیده می‌شود، لیکن در اصول چیزی افزون‌تر از آنچه طبری آورده ندارد.^(۱)

چنانکه می‌بینیم در این متن اشارت نشده است که داوران درباره چه موضوعی به داوری بنشینند. گویا ضرورتی نمی‌دیده‌اند، چون نزد آنان روشن بوده است. اما برای آنان که در آن مجلس نبودند و از آنچه میان آنان گذشته آگاهی نداشتند چه؟

اکنون باید دید جنگ بر سر چه بوده است، و داوران باید چه کنند. می‌دانیم علی(ع) در نامه‌ای که به معاویه نوشت از وی خواست به رأی شورای مهاجران و انصار که او را به خلافت معین کرده‌اند گردن نهد:

«شورا خاص مهاجران و انصار است. پس اگر گرد کسی فراهم گردیدند و او را امام خود نامیدند خشنودی خدا را خریدند. اگر کسی بر کار آنان عیب گذارد یا بدعتی پدید آرد باید او را به جمع برگردانند.»^(۲)

و معاویه در نامه‌ای به علی(ع) که نصر بن مزاحم آن را در کتاب صفین آورده چنین می‌نویسد:

«طرفداران عثمان بر تو بدگمانند، چرا که کشندگان او را پناه داده‌ای و اکنون گرد تو هستند و تو را یاری می‌کنند و تو خود را از خون عثمان بری می‌دانی اگر راست می‌گوئی آنان را در اختیار ما بگذار تا قصاصشان کنیم آنگاه برای بیعت به سوی تو خواهیم آمد.»^(۳)

از گفتار و از نامه‌های معاویه روشن می‌شود، آنچه به داوران واگذارند این است که ببینند کشتندگان عثمان در کار خود به حق بوده‌اند یا نه. وظیفه داوران نبوده است بنشینند و ببیندیشند که آیا علی سزاوار خلافت است یا معاویه. چنانکه نوشته شد معاویه با آنکه سودای خلافت در سر می‌پخت، بر زبان نمی‌آورد. چون موقع را مناسب نمی‌دید. معاویه بظاهر می‌گفت عثمان را به ناحق کشته‌اند من خویشاوند و ولی دم او هستم. قرآن به من این حق را داده است که گوید:

«و من قتل مظلوما فقد جعلنا لولیه سلطاناً» (4)

این داوران باید در کتاب خدا و سنت رسول بنگرند و ببینند عثمان سزاوار کشته شدن بوده است؟ اگر چنین است معاویه دست باز می‌دارد، و گرنه علی باید کشتندگان او را به معاویه بسپارد.

آیا مضمون آشتی‌نامه همان بوده است که نوشته شد؟ به نظر نمی‌رسد نسل بعد تغییر کلی در آن داده باشد. شاید هنگام انتقال از حافظه یکی به دیگری برخی واژه‌ها به واژه‌های دیگر تبدیل یافته و این طبیعی است. ولی راستی اگر متن آشتی‌نامه همین بوده است، چرا در آن تصریح نکردند داوران باید چه کنند؟ و حدود اختیارات آنان چیست؟ تا آن مشکلی که بعد از صادر شدن رأی آنان پدید آمد، پیش نیاید.

حال باید دید چرا سپاهیان علی ندانستند یا نخواستند بدانند قرآن بر نیزه افراشتن شامیان نیرنگی است که می‌خواهند با این نیرنگ آنان را از جنگ باز دارند و چرا سخن امام خود را نشنیدند و او را به پذیرفتن داور مجبور گردانیدند.

به نظر می‌رسد ترکیب سپاه علی در آخرین روزهای جنگ از سه دسته بوده است:

1- اقلیتی که گوش به فرمان امام خود داشتند و هر چه او می‌گفت می‌پذیرفتند یا لااقل می‌خواستند جنگ به سود سپاه کوفه پایان یابد.

2- دسته‌ای که از جنگ خسته شده بودند و می‌دیدند پایان این جنگ نیز مانند جنگ بصره خواهد بود. مردم خود را به خاک و خون می‌غلطانند و مانند جنگ بصره غنیمتی نصیبشان نمی‌شود.

3- کسانی که با امام خود، به نفاق کار می‌کردند و دل بعضی‌شان هم به وعده‌های معاویه خوش بود. سردسته این منافقان در لشکر علی اشعث پسر قیس بود. اشعث از قبیله کنده از مردم جنوب عربستان است. در سال دهم هجرت با تنی چند از مردم خود نزد پیغمبر آمد و مسلمان شد. پس از رحلت پیغمبر از اسلام برگشت. ابوبکر سپاهی بر سر او فرستاد. اشعث اسیر شد و او را بسته به مدینه آوردند. ابوبکر وی را بخشید و خواهر خود را بدو داد. پس از کشته شدن عثمان، اشعث در شمار بیعت‌کنندگان با علی بود او با علی یکدل نبود. چرا که امام او را با خواندن نزد خود، عملاً از ریاست بر قبیله کنده باز داشت. همچنین در نهج البلاغه می‌بینیم که او بر جمله‌ای که علی در سخنان خود آورده، خرده می‌گیرد و امام او را منافق فرزند کافر خطاب می‌کند. (5)

هنگام نوشتن آشتی‌نامه، نویسنده نوشت این آشتی‌نامه‌ای است که امیر مؤمنان علی و معاویه بر آن متفق‌اند.

عمرو پسر عاص نویسنده را گفت:

«نام او و پدرش را بنویس. او امیر شماس است امیر ما نیست.» چون نویسنده خواست لقب امیر مؤمنان را محو کند، احنف پسر قیس گفت:

«یا علی، امیر مؤمنان را محو مکن چه بیم آن دارم اگر این لقب را محو کنند به تو باز نگردد.» چندی در این باره گفتگو کردند سرانجام اشعث پسر قیس گفت:

«آن لقب را محو کن.» علی گفت:

«لا اله الا الله و الله اكبر، روزی که آشتی نامه حدیبیه را می نوشتم از من خواستند کلمه رسول الله را در نامه نیاورم و گفتند: اگر ما او را رسول خدا می دانستیم با او جنگ نمی کردیم، و امروز با فرزندان آنان همانند آن ماجرا را داریم.»

عمرو گفت: «سبحان الله ما را به کافران تشبیه می کنی ما مسلمانیم.» علی فرمود:

«پسر نابغه چه وقت یاور کافران و دشمن مسلمانان نبوده ای؟» عمرو پاسخ داد:

«به خدا که از این پس با تو در يك مجلس نخواهم نشست.» و علی فرمود: «من امیدوارم که خدا بر تو و یارانت پیروز شود.»⁽⁶⁾

آشتی نامه نوشته شد و اشعث آن را بر مردم خواند و همگان خشنودی خود را اعلام نمودند، تا آنکه به دسته ای از بنی تمیم رسید. عروه بن ادیه از میان آنان گفت:

«در کار خدا حکم بر می گمارید؟ لا حکم الا لله» و برآشفت. اما جمعی که بعداً در زمره خوارج درآمدند از اشعث عذر خواستند. معلوم نیست عروه از مضمون آشتی نامه همان را دانست که مدتها پس از آن خوارج فهمیدند (بحث در صلاحیت خلیفه) یا نه. این آشتی نامه روز چهارشنبه سیزدهم صفر سال سی و هفت هجری نوشته شده. ⁽⁷⁾ طبری به سند خود نوشته است علی (ع) به مردم خود گفت:

«کاری کردید که نیروی شما را در هم ریخت و ناتوانتان کرد. و خواری و ذلت برایتان آورد، شما برتر بودید و دشمن از شما ترسید. ضرب دست شما را دیدند و بر خود لرزیدند. قرآن ها را بالا بردند و شما را به حکم آن خواندند. از این پس در هیچ کار يك سخن نخواهید شد و احتیاط و دور اندیشی را رعایت نخواهید کرد.»⁽⁸⁾

جای اقامت داوران «دومة الجندل» تعیین گردید، واحه ای در (جوف) در مرز شمالی شبه جزیره عربستان. نگاهی به نقشه جغرافیا نشان می دهد اقامتگاه داوران دور از مقر حکومت علی و نزدیک به سرزمین شام است که معاویه بر آن حکومت داشت. چرا این ناحیه را برای داوران گزیدند؟ روشن نیست. گویا حاکم شام می خواسته است داوران از دید او دور نباشند تا پیوسته بتواند از آنچه در آنجا میگذرد آگاه شود. بهر حال ابو موسی و عمرو چندی در مقر خود به سر بردند. ابو موسی از جمله کسانی بود که باور داشت عثمان به ناحق کشته شده است و چون عثمان به ناحق کشته شده است، کشندگان او باید قصاص

شوند. این کشندگان هم اکنون گرداگرد علی را فرا گرفته‌اند. علی باید آنان را به معاویه بسپارد. اما کشندگان اشخاص معین و شناخته‌ای نبودند. آنچه از شورشیان مدینه در دو جنگ بصره و صفین شرکت کردند (بیشترین اطرافیان علی) قاتل عثمان به شمار می‌آمدند.

چرا یاران علی (ع) چنین دآوری را برای خود گزیدند؟ اشعث پسر قیس چرا در گزیدن ابوموسی سخت ایستاده بود؟ علت آنرا علاوه بر ناخشنودی اشعث از علی (ع) باید در زنده شدن سنت و خوی قبیله‌ای یافت. سرانجام روز صادر شدن رأی فرا رسید. روزی که هر دو داور باید نظر خود را اعلام کنند. آیا عثمان سزاوار کشتن بود یا او را به ناروا کشتند؟ اما آنان به بررسی کشته شدن عثمان بسنده نکردند بلکه فراتر رفته بودند.

عمرو عاص با زیرکی خاص به ابوموسی قبولاند که علی چون کشندگان عثمان را پناه داده و جنگ را به راه انداخته سزاوار حکومت نیست. ابوموسی نیز بر معاویه خرده گرفت و او را لایق خلافت ندید و مقرر داشتند ابوموسی علی را از خلافت خلع کند و عمرو عاص معاویه را، و کار تعیین خلیفه به شورا واگذار شود. چه کسی به آنان چنین اختیاری داده بود؟ و این حق را از کجا یافتند؟ در آشتی‌نامه چیزی نمی‌بینیم. اما آنان با یکدیگر چنین توافقی کردند. هنگامی که بایست داوران رأی خود را اعلام کنند عمرو عاص نیرنگ دیگری به کار برد. ابوموسی را پیش انداخت و گفت:

«حرمت تو واجب است و نخست تو باید رأی خود را اعلام کنی.»

این ساده‌لوح به ریش گرفت و هر چند ابن عباس او را برحذر داشت و بدو گفت بگذار نخست عمرو رأی خود را بدهد، نپذیرفت، میان جمع آمد و گفت:

«من علی را از خلافت خلع می‌کنم چنانکه این انگشتر را از انگشت برون می‌آورم.» پس از او عمرو به منبر رفت و گفت:

«چنانکه او علی را از خلافت خلع کرد من نیز او را خلع می‌کنم و معاویه را به خلافت می‌گمارم چنانکه این انگشتر را در انگشت خود می‌نهم.»

ابوموسی برآشفته و گفت: «مثل عمرو مثل کسانی است که خدا درباره‌شان فرمود: و اتل علیهم نبأ الذی آتیناه آیاتنا فانسلخ منها.»⁽⁹⁾ عمرو نیز گفت:

«مثلک کمثل الحمار یحمل اسفارا.»⁽¹⁰⁾

لختی یکدیگر را سرزنش کردند و هر يك به سویی روان شدند و آنچه علی کوفیان را از آن بیم می‌داد پدید آمد. عراقیان چون از رأی داوران آگاه شدند برآشفته‌اند، اما دیر شده بود. گروهی که از آن پس خوارج نام گرفتند بانگ «لا حکم الا الله» برآوردند و بر امام خرده گرفتند که چرا داور گماشتی؟ حالی که او بدین کار راضی نبود. آنانکه داور را پذیرفتند مردم یا به تعبیر بهتر نامردمان عراق بودند که رنگ‌پذیری خوی آنان بود. و علی (ع) در این باره چنین می‌فرماید:

«چون این مردم را خواندند تا قرآن را میان خویش داور گردانیم، ما گروهی نبودیم که از کتاب خدا روی برگردانیم. خدای سبحان گفته است اگر در چیزی خصومت کردید آنرا به خدا و رسول بازگردانید.⁽¹¹⁾ و بازگردانیدن آن به خدا این است که کتاب او را به داوری بپذیریم و باز گرداندن به سنت رسول این است که سنت او را بگیریم. اگر از روی راستی به کتاب خدا داوری کنند ما از دیگر مردمان بدان سزاوارتریم.»
(12)

و در پاسخ آنان که می‌گفتند مردمان را چه صلاحیتی است که در دین خدا حاکم شوند؟ گفت:

«ما مردمان را به حکومت نگماردیم بلکه قرآن را داور قرار دادیم. این قرآن خطی نبشته است که میان دو جلد هشته است. زبان ندارد تا به سخن آید، به ناچار آن را ترجمانی باید، ترجمانش آن مردانند که معنی آن را دانند.»⁽¹³⁾ «رأی سران شما یکی شد که دو مرد را به داوری پذیرند و از آن دو پیمان گرفتیم که قرآن را لازم گیرند و فراتر از حکم آن نگزینند. زبان ایشان با قرآن باشد و دلشان پیرو حکم آن. اما آن دو از حکم قرآن سرپیچیدند و حق را واگذازدند. حالی که آن را می‌دیدند، هوای آنان بیرون شدن از راه راست بود و خوی ایشان کجروی و مخالفت با آنچه رضای خداست.»⁽¹⁴⁾

گفتند: «حال که چنین است باید جنگ را از سر گیریم.» اما از سرگرفتن جنگ ممکن نبود. چرا که به موجب پیمان نامه تا ماه رمضان نمی‌توانستند دست به جنگ بزنند. پس از آنکه پذیرفتند [به ظاهر یا از روی اعتقاد، خدا می‌داند] که گماردن داور با اصرار آنان بوده است، گفتند: «چرا با شامیان مدت نهادی» علی گفت:

«اما سخن شما که چرا میان خود و آنان برای داوری مدت نهادی، من این کار را کردم تا نادان خطای خود را آشکار بداند و دانا بر عقیدت خویش استوار ماند و اینکه شاید در این مدت که آشتی برقرار است خدا کار این امت را سازواری دهد.»⁽¹⁵⁾

گروهی دیگر از گله و شکایت فراتر رفتند و گفتند:

«داوری کردن در دین خدا در صلاحیت بندگان نیست. داوری تنها خدا راست.» و هر روز در اندیشه‌ای که داشتند بیشتر پیش رفتند تا سرانجام به علی گفتند:

«تو با گماردن داور در دین خدا کافر شدی.»

آنگاه از سپاه علی کناره گرفتند و در ده حرورا در خانه عبد الله پسر وهب راسبی فراهم آمدند. عبد الله آنان را خطبه‌ای خواند و به پارسائی و امر به معروف و نهی از منکر دعوتشان کرد. سپس گفت:

«از این شهری که مردم آن ستمکارند بیرون شوید و به شهرها و جاهائی که در کوهستان است پناه برید و این بدعت را نپذیرید.» یکی دیگر از آنان بنام حرقوص پسر زهیر از مردم تمیم گفت:

«متاع این دنیا اندک است و جدائی از آن نزدیک، زیور دنیا شما را به ماندن در آن می‌فریبد و از طلب حق و انکار ستم باز می‌دارد ان الله مع الذین اتقوا و الذین هم محسنون.»⁽¹⁶⁾

این حرقوص همانست که هنگام تقسیم غنیمت‌های جنگ حنین بر رسول خدا خرده گرفت و گفت: «کار به عدالت کن، تو عادلانه رفتار نکردی.»

پس گفتند: «این جمع را مهتری باید. در آن مجلس با عبد الله پسر وهب بیعت کردند. از آنجا به نهروان رفتند و مردم را به پیوستن به جمع خود خواندند.» علی به آنان نامه‌ای نوشت که:

«این دو داور به حکم قرآن و سنت نرفتند چون نامه من به شما برسد نزد ما بیایید.»

آنان در پاسخ نوشتند: «تو برای خدا به خشم نیامده‌ای که برای خود بر آنان خشمگینی. اگر بر کفر خود گواهی دادی و توبه کردی در کار تو می‌نگریم و گرنه بدان که خدا خیانت‌کاران را دوست ندارد.»

سپس دست به کشتن مردم گشودند. عبد الله بن خباب را که پدرش صحابی رسول خدا بود کشتند و شکم زن حامله او را پاره کردند. چون خبر به علی رسید، مردم کوفه گفتند: «چگونه می‌توانیم اینان را به حال خود بگذاریم و به شام رو آریم. بهتر است خیال خود را از جانب خوارج آسوده سازیم آنگاه به جانب شام تازیم.» از سوی دیگر خوارج بصره که شمار آنان را پانصد تن نوشته‌اند به خارجی‌های نهروان پیوستند و شمار آنان بیشتر و خطرشان جدی‌تر گشت. علی (ع) خطبه‌ای خواند و ضمن آن گفت:

«نافرمانی خیرخواه مهربان، دانای کاردان، دریغ خوردن آرد و پشیمانی به دنبال دارد. درباره این داوری رأی خویش را بگویم، و آنچه در دل داشتم از شما ننهفتم. رأی درست آن بود اگر می‌پذیرفتید. اما مخالفوار سرباز زدید و نافرمانی پیش گرفتید، جفا ورزیدید و به راه عصیان رفتید. تا آنکه نصیحت‌گو درباره خود بدگمان شد و حلوا رنج دهان و داستان من و شما چنان است که:

نصیحت همه عالم چو باد در قفس است
به گوش مردم نادان چو آب در غریال⁽¹⁷⁾

«این دو مرد که به داوری گزیدید از حکم قرآن بیرون شدند آنچه را قرآن میرانده بود زنده کردند و هر يك بی‌دلیلی آشکار و سنتی پایدار به هوای خود رفت. خدا و رسول و مؤمنان درستکار از این دو بیزارند.»⁽¹⁸⁾

علی با سپاهیان خود پی خارجیان رفت اما چنانکه مقتضای راهنمایی و مهربانی او بود پیش از آنکه جنگ درگیرد، عبد الله پسر عباس را نزد آنان فرستاد و بدو گفت:

«به قرآن بر آنان حجت میاور که قرآن تاب معنی‌های گوناگون دارد. تو چیزی می‌گوئی و خصم تو چیزی. لیکن به سنت با آنان گفتگو کن که ایشان را راهی نبود جز پذیرفتن آن.»⁽¹⁹⁾

پسر عباس نزد آنان رفت، اما گفتگو با آنان سودی نداد چرا که خارجیان آماده رزم بودند. پیش از آنکه جنگی درگیرد علی خود به اردوی آنان رفت و گفت:

«همه شما در صفین با ما بودید؟» گفتند:

«بعضی از ما بودند و بعضی نبودند.» فرمود:

«پس جدا شوید آنان که در صفین بودند دسته‌ای، و آنان که نبودند دسته‌ای دیگر، تا با هر دسته چنانکه در خور آنان است سخن گویم.»

امام مردم را آواز داد که:

سخن مگوئید و به گفته من گوش دهید و با دل خود به من رو آرید و آنکس که گواهی خواهم چنانکه داند در باب آن سخن گوید: «آیا هنگامی که از روی حیل و رنگ و فریب و نیرنگ قرآن‌ها را برافراشتند نگفتید برادران ما و هم‌دینان ما؟ از ما گذشت از خطا طلبیدند و به کتاب خدا گرائیدند، رأی از آنان پذیرفتن است، و بدانها رهائی بخشیدن. به شما گفتم این کاری است که آشکار آن پذیرفتن داوری قرآن است، و نهان آن دشمنی با خدا و ایمان؟»⁽²⁰⁾

جمعی پذیرفتند. علی(ع) ابو ایوب انصاری را فرمود تا پرچمی برافراشت و گفت:

«هر کس زیر این پرچم آید در امان است.» پانصد تن از آنان به سرکردگی فروة بن نوفل اشجعی از خوارج جدا شدند و به دسکرة رفتند. دسته‌ای هم به کوفه شدند و صد تن هم نزد علی آمدند.⁽²¹⁾ اما بیشترین بر جای ماندند و گفتند: «راست می‌گوئی ما داوری را پذیرفتیم و با پذیرفتن آن کافر شدیم. اکنون به خدا بازگشته‌ایم اگر تو نیز از کفر خویش توبه کنی در کنار تو خواهیم بود.» علی گفت:

«سنگ بلا بر سرتان بیارد چنانکه نشانی از شما باقی نگذارد. پس از ایمان به خدا و جهاد با محمد مصطفی(ص) بر کفر خود گواه باشم؟ اگر چنین کنم گمراه باشم و در رستگاری بی‌راه. کنون گمراهی را راهنمای خویش و راه گذشته را پیش گیرید. همانا که پس از من همگی‌تان خوارید و طعمه شمشیر برنده مردم ستمکار.»⁽²²⁾

طبری شمار آنان را که از فرمان عبد الله بن وهب رئیس خوارج بیرون رفتند دو هزار و هشتصد تن نوشته است.

در جنگی که با مانده خوارج درگرفت از اصحاب علی هفت و یا نه تن کشته شدند و از خوارج نه تن باقی ماندند. علی پیش از آغاز جنگ فرمود:

«به خدا که ده کس از آنان نرهد و از شما ده تن کشته نشود.»⁽²³⁾ جنگ با خوارج به سود مرکز خلافت پایان یافت. اما اثری که در روحیه بسیاری از مردم عراق نهاد بدتر از جنگ پیشین بود. چنانکه نوشته شد جنگ‌های زمان رسول خدا جنگ میان عرب مسلمان و عرب کافر بود و جنگ‌های زمان سه خلیفه پس از وی جنگ عرب با غیر عرب بخاطر اسلام. اما جنگ‌های بصره و صفین چنان نبود.

در جنگ بصره، عرب مسلمان جنوبی با عرب مسلمان شمالی می‌جنگید و در جنگ صفین گاه از مردم قبیله‌ای نیمی با علی(ع) بود و نیمی با معاویه.

اما در این جنگ مسلمانان با مسلمانانی درافتادند که پیشانی آنان داغ سجده داشت بیشتر آنان همه قرآن یا بیشتر آن را از بر داشتند.

هنگامی که می‌خواستند جنگ را آغاز کنند یکدیگر را فریاد می‌زدند به سوی بهشت.

طبری به روایت خود از ابو مخنف و او از گفته یکی از سپاهیان علی می‌نویسد وی نزد امام آمد و گفت:

- «زید بن حصین را کشتم.» امام پرسید:

- «بدو چه گفتی و او به تو چه گفت.» پاسخ داد. بدو گفتم:

- «دشمن خدا! مژده باد تو را به آتش دوزخ.»

- «او به تو چه گفت؟»

گفت: «ستعلم اینا اولی بها صلیا.»⁽²⁴⁾

پس از پایان جنگ از علی (ع) پرسیدند: «همه آنان کشته شدند؟» فرمود:

«نه به خدا که نطفه‌هایند در پشت‌های مردان و زهدانهای مادران. هرگاه مهتری از آنان سربرآورد او را براندازند چندانکه آخر کار، مال مردم ربایند و دست به دزدی یازند.»⁽²⁵⁾

چنان شد که امام فرموده بود. خوارج در سراسر دوره مروانیان و عباسیان در بصره، اهواز و شهرهای جنوبی ایران با حکومت‌ها درافتادند و لشکرهای انبوه خلیفه را درهم شکستند و خود به مذهب‌ها منقسم شدند. افراطی‌ترین آن مذهب‌ها ازارقه و معتدل‌ترین‌شان اباضیه‌اند. سرانجام فرقه‌های خوارج با گذشت زمان برافتادند. تنها فرقه بنام آنان که باقی مانده، اباضیه است.

در پایان نیمه نخست سده دوم هجری مردی از ایشان بنام عبد الرحمن که خود را پسر رستم بن بهرام بن شاپور نامید از ایران به افریقا رفت و در تاهرت (یکی از شهرهای الجزایر) دولتی تشکیل داد که در تاریخ به نام دولت رستمیان معروف است. حکومت آنان از سال صد و چهل و چهار هجری تا سال دویست و نود و شش دوام یافت.

هم اکنون خارجیان اباضی در الجزایر بیشتر در شهرهای تاهرت و گردایه زندگی می‌کنند. از میان آنان فقیهان و مورخان فاضلی برخاسته است. اباضیان در امارت‌نشین‌های حاشیه خلیج فارس نیز حضور دارند، چنانکه مذهب بیشترین مردم سلطنت‌نشین عمان اباضی است.

پی‌نوشتها :

1. واقعه صفین، ص 504 به بعد.

2. نامه 6.

3. واقعه صفین، ص. 187.
4. اسراء، آیه. 23.
5. خطبه. 19.
6. واقعه صفین، نصر بن مزاحم، ص 508، طبری، ج 6، ص. 3336.
7. طبری، ج 6، ص. 3340.
8. همان.
9. اعراف، آیه. 175.
10. گرفته از سوره جمعه، آیه. 25.
11. نساء، آیه. 59.
12. خطبه. 125.
13. گفتار، 125.
14. خطبه. 177.
15. خطبه. 125.
16. خدا با پارسایان و نیکوکاران است. نحل: آیه. 128.
17. خطبه. 35.
18. کامل، ج 3، ص. 338.
19. نامه. 77.
20. خطبه. 122.
21. طبری، ج 6، ص. 3380.
22. خطبه. 58.
23. خطبه. 59.
24. طبری، ج 6، ص 3382، «زودا که خواهی دانست کدام يك از ما در خور آتش دوزخیم» جمله از قرآن است.
25. نهج البلاغه، گفتار. 60.

بخش ۲۳

اکنون بینیم خوارج چه می‌گفتند و از حکم داوران چه دریافتند که به جنگ با علی(ع) پرداختند. آنان به گمان نادرست خود چیزی خلاف حکم خدا دیده بودند و برای زدودن آن تا پای جان ایستادند. آن چه بود؟ آیا ادعای معاویه در مظلوم کشته شدن عثمان بود؟ اگر چنین است گماردن داور در چنین موضوع نه تنها خلاف حکم خدا نیست بلکه موافق قرآن است. قرآن درباره این داورها می‌گوید:

«و ان خفتم شقاق بینهما فابعثوا حکما من اهلہ و حکما من اهلہا».^(۱)

«فان جاؤک فاحکم بینهم»،^(۲)

«أن احکم بینهم بما أنزل الله»^(۳)

و آیه‌هایی از این قبیل. و روشن است که خوارج بر این گونه داورى اعتراضى نداشتند. می‌بینیم چون پسر عباس از جانب علی نزد آنان رفت، گفت: «چرا بر گماردن داور خرده می‌گیرید؟ حالی که خدا گفته است:

«ان یریدا إصلاحا یوفى الله بینهما»^(۴) خوارج گفتند:

«پاره‌ای مسائل است که بنده می‌تواند در آن داورى کند و خدا حکم آن را به مردم واگذارده، اما حکمى را که خود امضاء کرده بندگان را نرسد که در آن داورى کنند چنانکه حکم زناکار را تازیانه زدن و حکم دزد را بریدن دست معین کرده و مردم نمی‌توانند در آن دخالت کنند.»

اکنون باید دید حکمى که خدا آن را امضا کرده و دگرگونى‌پذیر نیست و ابوموسى و پسر عاص بر خلاف آن رفته‌اند چیست؟

حقیقت این است که این مشکل را متن آشتى‌نامه پدید آورده است. چنانکه در تاریخ‌های دست اول می‌بینیم و چنانکه اشارت شد، از عبارت آشتى‌نامه، نمی‌توان دانست داوران در کتاب خدا و سنت رسول بنگرند تا چه موضوعى را روشن کنند. پیش از این نوشته شد چون اشعث آشتى‌نامه را بر مردم می‌خواند عروۃ بن ادیه گفت:

«می‌خواهید در دین خدا داور بگمارید؟» پس به گمان او (چنانکه بعدا دیگر خوارج نیز چنان دانستند) و «لا

حکم الا لله» گفتند، موضوع داورى چیزی فراتر از عثمان و کشته شدن او به حق و یا به ستم بوده

است. چیزی که بر اساس دریافت خوارج پذیرفتن آن خلاف عقیدت اسلامى و مخالف حکم خداست. بر

همین اساس است که می‌بینیم چون علی به خوارج گفت: «من شما را از عاقبت این کار آگاه کردم و

گفتم این نیرنگى است از شامیان، نپذیرفتید.» آنان گفتند: «آرى ما کافر شدیم اکنون توبه

می‌کنیم.» روشن است که پذیرفتن داورى درباره کشته شدن عثمان کفر نیست تا خوارج از آن توبه

کنند. با آشنائى که خوارج به حلال و حرام داشتند و با آنکه از معنی قرآن کم و بیش آگاه بودند نمی‌توان

گفت آنان اصولا با گماردن داوران مخالف بودند، و داور گماردن را مطلقا، مانند گرائیدن به کفر

می‌دانستند، چرا که به گفته خودشان در برخی مسائل می‌توان داور گمارد و نگرستن در اینکه عثمان

سزاوار کشته شدن بود یا به ناروا کشته شده است، از آن گونه مسائلی نیست که نتوان در آن اندیشه کرد و رأی داد. آری دریافت خوارج از گماردن داوران چیز دیگری فراتر از خونخواهی معاویه بوده است. آنان می‌اندیشیدند علی با پذیرفتن حکومت ابوموسی و عمرو، داوری در خلافت خود را به دست آنان سپرده است. آن روز هم پسر ادیه از آشتی‌نامه همین را پنداشت و خرده گرفت و نگران شد. اما دیگران نه و چون داوران به خلع علی و معاویه از خلافت رأی دادند برای همه آنان این توهم پیش آمد که موضوع داوری عمرو و ابوموسی خلافت بوده است و به اعتراض برخاستند.

آنان می‌گفتند: «حکومت از آن خداست و خدا گزیدن خلیفه را به مردم واگذارده و مردم تو را گزیده‌اند و تو را حق آن نیست که مردم را در این باره به داوری بگماری. خداست که می‌تواند حکومت را به کسی بدهد یا از او بگیرد و خواست خدا با اجماع مردم متحقق می‌شود.»

این بود آنچه خوارج می‌پنداشتند و می‌گفتند و چنانکه نوشته شد از آغاز چنین موضوعی در میان نبود، و از داوران نخواستند بودند در این باره به گفتگو نشینند این نظر را نوشته یعقوبی تأیید می‌کند:

«مردم چون سخن ابوموسی و عمرو پسر عاص را شنیدند بانگ برآوردند که به خدا سوگند دو داور بر خلاف آنچه در کتاب خداست رأی دادند.»⁽⁵⁾ این تصریح به خوبی روشن می‌سازد که خرده‌گیری نخستین دسته خوارج بر مسأله داوری چه بوده است. خوارج به علی گفتند:

«تو با گماردن داور، در خلافت خود دچار تردید شده‌ای. اگر شایسته خلافتی چرا داوران را برگزیدی؟ و اگر در شایستگی خود شك داری، دیگران بایستی بیش از تو در این باره بدگمان باشند.»⁽⁶⁾

آنچه این نظر را تأیید می‌کند این است که، اسکافی نوشته است خوارج به علی گفتند: «چرا در آشتی‌نامه نام خود و پدرت را نوشتی و لقب امیر المؤمنین را که خدا به تو داده انداختی؟»⁽⁷⁾

از این اعتراض کاملاً روشن است خوارج چرا از علی جدا شدند، و خرده‌گیری آنان بر سر داوری در مسأله امامت بود نه گماردن داور.

در حالی که علی(ع) از آغاز با گماردن داور موافق نبود و چنانکه چند بار به صراحت گفت: «این پیشنهاد را نیرنگی از جانب شامیان می‌دانست. دیگر اینکه داوران را نگماردند تا بدانند چه کسی شایسته خلافت است و چه کسی نه. آنان خود را به کاری که در عهده‌شان نبود در انداختند.»

در آغاز خرده‌گیری خوارج این بود. اما پس از آن پیشتر رفتند و در بحث‌هایی درآمدند: «اگر مسلمانی کافر شود و توبه ناکرده بمیرد حال او چگونه خواهد بود؟ جاودانه در دوزخ می‌ماند یا نه؟ اسلام چیست؟ اقرار به زبان است یا اعتقاد قلبی؟ خلیفه مسلمانان باید از قریش باشد یا از قبیله‌های دیگر نیز می‌توان خلیفه را انتخاب کرد؟» و در پی پدید آمدن هر نظر فرقه‌ای از جمع جدا گردید. شرایط آن عصر هم برای چنین گفتگو مساعد بود و چنانکه نوشته شد خوارج سالها با خلیفه‌ها در افتادند و با گذشت زمان بیشتر فرقه‌ها هم از میان رفت.

داستان خوارج شگفت‌انگیزترین و دردناک‌ترین حادثه‌ای است که در دوران خلافت علی(ع) رخ داده است. طلحه و زبیر حکومت می‌خواستند معاویه دیده به خلافت دوخته بود، اما خوارج به هیچ يك از این دو

امتیاز دل نبسته بودند. خوارچ چنانکه نوشته شد شب زنده دار و قاری قرآن بودند و به گفته مالك اشتر پیشانی‌های آنان اثر سجده داشت. از سوی دیگر بیشتر آنان علی را به خوبی می‌شناختند. از حدیث‌هایی که رسول خدا درباره او فرموده بود آگاه بودند. زندگانی ساده و زاهدانه او را پیش چشم داشتند. دقت او را در اجرای احکام الهی می‌دیدند. نیک می‌دانستند او به گماردن داور راضی نبود. آنان و دیگر سپاهیان او را بدین کار مجبور کردند، با این همه با وی به مخالفت برخاستند و تا پای جان ایستادند. چرا چنین کردند؟

شاید این سخن امیر مؤمنان پاسخی برای این پرسش باشد:

«آنکه به طلب حق درآید و راه خطا بپیماید، همانند آن نیست که باطل را طلبد و بیابد.»⁽⁸⁾

معاویه و جدائی طلبان باطل را می‌طلبیدند و خوارچ حق را جستجو می‌کردند، اما از راه گردیدند. شیطان را حيله‌ها و بندهاست که جز با پناه بردن به خدا از آن بندها نمی‌توان رست.

علی در یکی از سخنان خود به خوارچ، که گویا پس از دست گشودن آنان به کشتار مردم بی‌گناه مخاطبشان ساخته، چنین فرماید:

«اگر به گمان خود جز این نپذیرید که من خطا کردم و گمراه گشتم چرا همه امت محمد را به گمراهی من گمراه می‌پندارید و خطای مرا به حساب آنان می‌گذارید و به خاطر گناهی که من کرده‌ام ایشان را کافر می‌شمارید شمشیرها تان برگردن، بجا و نابجا فرود می‌آرید، و گناهکار را با بی‌گناه می‌آمیزید و یکی‌شان می‌انگارید... شما بدترین مردمید و آلت دست شیطان و موجب گمراهی این و آن.»⁽⁹⁾ جنگ با خوارچ پایان یافت و خاطرهای از فتنه‌انگیزی آنان ایمن گشت.

بخش ۲۴

امیر مؤمنان از لشکریان خواست برای جهاد با شامیان آماده شوند، اما آنان گفتند: «تیرهای ما به پایان رسیده، شمشیرهای ما کند شده، نیزه‌ها مان از کار افتاده، ما را به کوفه بازگردان تا در آنجا خود را سر و سامانی دهیم. نیز در کوفه ممکن است شمار ما افزون‌تر شود و بهتر بتوانیم با دشمن بجنگیم.»

طبری نوشته است گوینده این سخنان اشعث پسر قیس بود. ⁽¹⁰⁾ نوشته او دور از حقیقت نیست، چرا که اشعث چنانکه اشارت شد، به نفاق رفتار می‌کرد، و می‌خواست رفتن علی به شام به تأخیر افتد، چرا؟ گمان می‌رود او با معاویه سر و سری داشت و چنانکه خواهیم نوشت، شهادت علی با توطئه وی انجام گرفت.

علی(ع) از کوتاهی آنان در کار جنگ آزرده می‌شد و می‌فرمود:

«ما با رسول خدا بودیم، پدران، برادران و عموهای خود را می‌کشتیم و در خون می‌آلودیم، این خویشاوندکشی ما را ناخوش نمی‌نمود، بلکه بر ایمانمان می‌افزود که در راه راست پابرجا بودیم و در سختیها شکیبنا و در جهاد با دشمن کوشا. به جانم سوگند اگر رفتار ما همانند شما بود نه ستون دین بر جا بود و نه درخت ایمان شاداب و خوش‌نما.» ⁽¹¹⁾ اما این سخنان و مانند آن به گوش آن مردم فرو نمی‌رفت. اگر کسی در خطبه‌های امیر مؤمنان که برای مردم عراق خوانده است بنگرد، و آنها را بر اساس مضمون و انطباق با شرایط زمان طبقه‌بندی کند، می‌بیند خطبه‌ها با ستودن عراقیان آغاز می‌شود، سپس به گله، شکایت، نفرین و سرانجام به درخواست مرگ از خدا منتهی می‌گردد. چرا چنین است؟ موجب آن پیش از این نوشته شد. ناهماهنگی مردم کوفه با یکدیگر و سخت نگرفتن علی با آنان، کوفیان از حاکمی چون زیاد و حجاج فرمان می‌بردند که بر آنان رحم نکند.

نیز چنانکه اشارت شد مردمی که در دو جنگ جمل و صفین شرکت جستند، کسانی بودند که در جنگ‌های خارج از حوزه مسلمانی شرکت داشتند. از غنیمت‌های جنگی بهره می‌بردند، و در این دو جنگ نصیبی نیافتند، چرا که علی به آنها می‌گفت:

«بصریان یا شامیان مالهای خود را به قانون اسلام به دست آورده‌اند و زنان خود را به آئین دین به خانه برده‌اند، کافر نیستند که شما را در مال و زنان آنان حقی باشد.»

اما دانستن حقیقت این امر از نظر فقه اسلامی برای آنان یا لاقل برای گروهی از آنان چندان آسان نبود و طبیعی است که اندک اندک از جنگ سیر شوند.

در کنار این موجب‌ها دسیسه‌های معاویه را نیز نباید از نظر دور داشت. فریفتن بعض سران خانواده‌ها را به وعده مال یا دادن مقام، و همین‌ها برای دلسرد کردن بسیاری از عراقیان از علی(ع) کافی بود. اما گروهی هم بودند که تا پایان همچنانکه در آغاز بودند خود را در فرمان امام نهادند و آنچه می‌گفت می‌پذیرفتند، لیکن شمارشان اندک بود.

از آن سو مردم شام در فرمانبرداری از معاویه یکدل بودند و از دستور او سر نمی‌پیچیدند. امام در این باره چنین می‌گوید:

«بخدا دوست داشتم معاویه شما را چون دینار و درهم با من سودا کند. ده تن از شما را بگیرد و يك تن از مردم خود را به من دهد! مردم کوفه! گرفتار شما شده‌ام که سه چیز دارید و دو چیز ندارید. کرانید با گوشه‌های شنوا، گنگانید با زبانهای گویا، کورانید با چشمهای بینا، نه آزادگانید در روز جنگ و نه به هنگام بلا برادران یکرنگ.»⁽¹²⁾

و باز در مقایسه اصحاب خود با پیروان معاویه می‌فرماید:

«آنان بر باطل خود فراهمند و شما در حق خود پراکنده و پریش، شما امام خود را در حق نافرمانی می‌کنید و آنان در باطل پیرو امام خویش. آنان با حاکم خود کار به امانت می‌کنند و شما کار به خیانت. آنان در شهرهای خود درستکارند و شما فاسد و بدکردار.»⁽¹³⁾

چون عمرو، ابوموسی را فریب داد، تا علی(ع) را از خلافت خلع کرد و معاویه را برای خلافت معین ساخت، معاویه دانست هنگام دست‌اندازی به عراق نزدیک شده است. اما نخست باید بیم خود را در دل مردم آن ایالت بیفکند. برای ترساندن عراقیان فرماندهانی به ناحیت‌های مرزی آن سرزمین فرستاد تا دست به غارت و کشتن مردم بگشایند و رعیت را بترسانند. علی(ع) پیوسته مردم خود را به جهاد می‌خواند اما آنان هر روز بهانه‌ای می‌آوردند و امام که درنگ آنان را در کارزار با مردم شام می‌دید سرزنششان می‌کرد و می‌فرمود:

«زشت بوید! و از اندوه بیرون نیاید که آماج بلايید. بر شما غارت می‌برند و ننگی ندارید. با شما پیکار می‌کنند و به جنگی دست نمی‌گشایند. خدا را نافرمانی می‌کنند و خشنودی می‌نمایید. اگر در تابستان شما را بخوانم گوئید هوا سخت گرم است مهلتی ده تا گرما کمتر شود، و اگر در زمستان فرمان دهم گوئید سخت سرد است فرصتی ده تا سرما از بلادمان به در شود. شما که از گرما و سرما چنین می‌گریزید با شمشیر آخته کجا می‌ستیزید.»⁽¹⁴⁾

معاویه در سال سی و هشتم هجری عبد الله بن عمرو حضرمی را به بصره فرستاد و بدو گفت: «بیشترین مردم این ایالت در خونخواهی عثمان با ما یارند. تو میان مضریان فرود بیا و با آزادیان دوستی کن که آنان همگان با تواند و مردم ربیع را که همگی هواخواه علی هستند بخوان و بترسان.»

ابن حضرمی به بصره رسید. عبد الله پسر عباس که از جانب علی(ع) حاکم بصره بود، زیاد بن ابیه را به جای خود گمارده و خود به کوفه نزد علی رفته بود. ابن حضرمی نزد بنی‌تمیم رفت. عثمانیان گرد او فراهم آمدند. وی خطبه‌ای خواند و در آن عثمان را مظلوم و علی را کشنده او شناساند و از آنان خواست به خونخواهی وی برخیزند. ضحاک پسر قیس هلالی که از جانب عبد الله عباس رئیس نیروی محافظ شهر (شرطه) بود گفت: «چه درخواست بدی! تو هم آمده‌ای آنچه طلحه و زبیر از ما خواستند می‌خواهی؟ آنان اینجا آمدند، ما در بیعت علی بودیم و کارهامان راست بود. ما را از یکدیگر جدا کردند و به جان هم افکندند. اکنون ما با علی بیعت کرده‌ایم و او از گناه ما درگذشت. می‌خواهی باز به جان هم بیفتیم تا معاویه امیر شود؟ به خدا يك روز حکومت علی بهتر از معاویه و خاندان اوست.»⁽¹⁵⁾

گفتگوی موافق و مخالف آغاز شد. عبد الله نامه معاویه را که در آن وعده سالی دو بار عطا داده بود برایشان خواند. زیاد چون چنین دید مردم بکر بن وائل را که در طاعت علی بودند فرا خواند و جنگ درگرفت. ابن حصرمی نخست در قلعه‌ای پناه برد. سپاه زیاد او را و هر که در قلعه بود آتش زدند. ازدیان بر تمیمیان پیروز گردیدند و شاعر آنان چنین سرود:

ما زیاد را به خانه او برگردانیدیم و پناهنده تمیمیان دود شد و به هوا رفت، زشت باد مردمی که پناهنده خود را کباب کردند، حالی که با دو درهم می‌توان گوسفندی را پوست کند و کباب کرد، آنگاه که سر او را به شراره آتش کباب می‌کردند، او آن مردم فرومایه را به یاری خود خواند تا او را نجات دهند، ولی ما پناهنده خود را یاری می‌کنیم مبادا بدو آسیبی رسد، تنها شرافت خانوادگی است که پناهنده‌ای را حمایت می‌کند، تمیمیان حرمت پناهنده خود را رعایت نمی‌کنند، تمیمیان در گذشته نیز با زیر چنین کردند، شامگاهی او را کشتند.

در این بیت‌ها بنگرید. از روزی که رسول خدا از جهان رفت تا روزی که این قطعه را سروده‌اند سی سال نگذشته است و می‌بینیم آنچه در این بیت‌ها نیست اسلام است و اطاعت از امام مسلمانان و آنچه در آن دیده می‌شود تعصب نژادی و قبیله‌ای است و چه زود مسلمانان بدانچه قرآن آنان را از آن می‌ترساند بازگشتند.

«و ما محمد إلا رسول قد خلت من قبله الرسل أفاءن مات او قتل انقلبتم علی أعقابکم و من یقلب علی عقبیه فلن یضر الله شیئا و سیجزی الله الشاکرین.»⁽¹⁶⁾

و دور نیست این فقره که قسمتی از خطبه قاصعه است به چنین حادثه‌ای اشارت داشته باشد .

«سرکشی را از حد گذرانید و با رویارویی خدا و صف آرایی برابر مؤمنان زمین را در تباهی کشانید. خدا را، خدا را، بپرهیزید از بزرگی فروختن، از روی حمیت و نازیدن به روش جاهلیت که حمیت زادگاه کینه است. بترسید از پیروی مهتران و بزرگانان که به گوهر خود نازیدند، و نژاد خویش را برتر دیدند و آن عیب را بر خود پسندیدند و بر نعمت خدا انکار ورزیدند.»⁽¹⁷⁾

در همین سال (سی و هشتم) خربت پسر راشد از مردم بنی ناجیه که در نبرد جمل وصفین در رکاب علی (ع) بود با سی تن سوار نزد علی آمد و گفت:

«نه فرمان تو را می‌برم و نه در پی تو نماز می‌خوانم و فردا از تو جدا می‌شوم.» امام فرمود:

«در این حال خدا را نافرمانی کرده‌ای و پیمانت را بر هم زده‌ای. جز به خود زیانی نمی‌رسانی چرا می‌خواهی از من ببری؟»

«چون تو در دین خدا حاکم قرار دادی و در اجرای حق ناتوان شدی و به مردم ستمکار تکیه کردی.»

«پس بیا با هم قرآن و سنت پیغمبر را بنگریم. چیزهائی را با تو در میان نهم که من از تو دانانترم. شاید آنچه را اکنون منکری بپذیری!»

«من نزد تو خواهم برگشت.»

«مبادا شیطان تو را بغریب و نادانان از راه صوابت باز دارند؟ بخدا اگر از من راه راست را خواهی به تو نشان می‌دهم.» خربت از علی(ع) جدا شد و نزد مردم خود رفت و از کوفه بیرون رفتند. و در راه مرد دهقان مسلمانی را کشتند. علی یکی از یاران خود را با سپاهی در پی او فرستاد و آنان با وی درگیر شدند. شب هنگام خربت گریخت و به اهواز رفت و جمعی بدو پیوستند و سهل پسر حنیف عامل علی را بیرون کردند. از سوی علی، معقل پسر قیس به سر وقت او رفت و با آنان جنگ کرد و شکستشان داد، اما خربت از رزمگاه گریخت و به بحرین رفت و در آنجا مردم را به جنگ علی خواند.

پی‌نوشتها :

1. نساء، آیه. 35.
2. مائده، آیه. 42.
3. مائده، آیه. 49.
4. نساء، آیه. 35.
5. تاریخ یعقوبی، ج 2، ص. 166.
6. ترجمه الفرق بین الفرق، ص. 73.
7. المعیار و الموازنه، ص. 200.
8. گفتار. 61.
9. خطبه. 127.
10. طبری، ج 6، ص. 3385.
11. خطبه. 56.
12. خطبه. 97.
13. خطبه، 25.
14. خطبه. 27.
15. الکامل، ج 3، ص. 360.
16. آل عمران، آیه. 144. خطبه. 192.

بخش ۲۵

سال سی و نهم و چهل هجری برای علی(ع) سالهایی پر رنج بود، معاویه گروه‌هایی را برای دستبرد و ترساندن مردم عراق و ماندن دل آنان از علی به مرزهای عراق فرستاد.

نعمان پسر بشیر را با هزار تن به عین التمر که شهرکی در غرب کوفه بود روانه کرد. مالک بن کعب که در آن هنگام تنها با صد تن در آن شهر به سر می‌برد، برای رویارویی با نعمان از علی مدد طلبید. و علی از مردم کوفه خواست به یاری او بروند، ولی آنان در رفتن کوتاهی کردند. علی(ع) چون سستی آنان را دید به منبر رفت و فرمود:

«هر گاه بشنوید دسته‌ای از شامیان به سر وقت شما آمده‌اند به خانه‌های خود می‌خیزد و در به روی خویش می‌بندید چنانکه سوسمار در سوراخ خود خزد و گفتار در لانه آرمد، فریفته کسی است که فریب شما را خورد و بی‌نصیب آنکه انتظار یاری از شما برد. إنا لله و إنا الیه راجعون»^(۱)

آیا این گفتار و مانند آن در دل سخت آن مردم اثر کرد؟ نه! هم در این سال معاویه یکی از یاران خود را بنام یزید بن شجره به مکه فرستاد تا با مردم حج گزارد و از آنان برای وی بیعت گیرد و عامل علی را از آن شهر بیرون کند. همچنین گروهی را برای غارت به جزیره روان داشت. هم در این سال سفیان بن عوف را با شش هزار تن فرستاد تا بر مردم هیت^(۲) غارت برد.

سفیان دست به کشتار مردم و بردن مالهای آنان کرد. چون خبر به علی رسید در خطبه‌ای فرمود :

«من شبان و روزان، آشکارا و نهان شما را به رزم این مردم تیره روان خواندم و گفتم با آنان بستیزید پیش از آنکه بر شما حمله برند و بگریزد. اما هیچ يك از شما خود را برای جهاد آماده نساخت و هر يك کار را به گردن دیگری انداخت. تا آنکه از هر سو بر شما تاخت آوردند و شهرها را یکی پس از دیگری از دستتان برون کردند.

اکنون سربازان این مردم غامدی^(۳) به انبار درآمده، حسان پسر حسان بکری^(۴) را کشته‌اند و مرزبانان را از جایگاه خود رانده‌اند. شنیده‌ام مهاجمان به خانه‌های مسلمانان و کسانی که در پناه اسلامند در آمده‌اند.

گردن بند و دستبند و گوشواره و خلخال از گردن و دست و پای زنان درآورده‌اند. حالی که آن ستم‌دیدگان برابر آن متجاوزان جز زاری و رحمت خواستن، سلاحی نداشته‌اند. سپس غارتگران پشتواره‌ها از مال مسلمانان بسته، نه کشته بر جا نهاده و نه خسته، به شهر خود باز گشته‌اند. اگر از این پس مرد مسلمان‌ای از غم چنین حادثه بمیرد چه جای ملامت است که در دیده من شایسته چنین کرامت است.»^(۵)

و چون باز هم کندی نشان دادند، خود پیاده به راه افتاد و به نخيله رفت. تنی چند در پی او رفتند و گفتند: «امیر مؤمنان ما این کار را کفایت می‌کنیم.» فرمود:

«شما از عهده کار خود برنمی‌آئید چگونه کار دیگری را برایم کفایت می‌نمائید؟ اگر پیش از من رعیت از ستم فرمانروایان می‌نالید، امروز من از ستم رعیت خود می‌نالم، گوئی من پیروم و آنان پیشوا، من محکومم و آنان فرمانروا.»⁽⁶⁾

معاویه سرداری دگر را به تیماء⁽⁷⁾ فرستاد و او را گفت: «به هر کس از صحرانشینان رسیدی از او صدقه بگیر و هر کس را از پرداخت صدقه خودداری کند بکش.»

به سال سی و نهم معاویه ضحاک پسر قیس را برای غارت و کشتن فرستاد. علی(ع) چون کوتاهی مردم را برای مقابله با او دید این خطبه را خواند:

«ای مردمی که به تن فراهمید و در خواهشها مخالف همید. سخنانتان تیز، چنانکه سنگ خاره را گدازد و کردارتان کند، چنانکه دشمن را درباره شما به طمع اندازد. در بزم جوینده مرد ستیزید و در رزم پوینده راه گریز. آنکه از شما یاری خواهد خوار است و دل تیمار خوارتان از آسایش به کنار. برای کدام خانه پیکار می‌کنید؟ و پس از من در کنار کدام امام کارزار می‌کنید؟ به خدا سوگند فریفته کسی است که فریب شما را خورد و بی‌نصیب کسی است که انتظار پیروزی از شما برد.»⁽⁸⁾

اما شیطان دل آن مردم را چنان پر کرده بود که موعظت در آن راهی نداشت و امام می‌فرمود :

«ای نه مردان به صورت مرد. ای کم خردان ناز پرورد. کاش شما را ندیده بودم و نمی‌شناختم که به خدا پایان این آشنایی ندامت بود و دستاورد آن اندوه و حسرت. خدایتان بمیراناد که دلم از دست شما پر خون است و سینه‌ام مالا مال خشم شما مردم دون که پیاپی جرعه اندوه به کامم می‌ریزید و با نافرمانی و فروگذاری جانب من، کار را به هم در می‌آمیزید.»⁽⁹⁾

و درد دل خود را با خدا در میان می‌نهاد که:

«خدایا اینان از من خسته‌اند و من از آنان خسته، آنان از من به ستوه‌اند و من از آنان دل شکسته. پس بهتر از آنان را مونس من دار و بدتر از مرا برآنان بگمار.»⁽¹⁰⁾

سپس حجر بن عدی را برای مقابله او فرستاد. جنگ میان سپاه حجر و ضحاک در گرفت و ضحاک گریخت .

معاویه می‌دانست تا علی زنده است گرفتن عراق برای او ممکن نیست. ایالتی دیگر هم مانده بود که می‌بایست آنرا تصرف کند و آن سرزمین مصر بود. مصریان با عثمان دلخوش نبودند و بیم آن بود که با یاری علی بر شام حمله برند. و از این گذشته مصر سرزمین ثروتمندی بود . غله و نقدینه فراوان داشت و برای دستگاه حکومت منبعی سرشار به حساب می‌آمد، و نباید آن را از دست داد. مجلسی ترتیب داد و در آن عمرو پسر عاص، ضحاک پسر قیس، ابو الاعور سلمی و تنی چند از دیگر سرشناسان را فراهم آورد. و از آنان رأی خواست. عمرو که هوای حکومت مصر را در سر داشت و بر سر این کار با معاویه پیمان نهاده و نزد او آمده بود، گفت:

«لشکری را با فرمانده‌ای لایق بدانجا بفرست. چون به مصر رسد موافقان ما بدو می‌پیوندند و کار تو پیش می‌رود.» معاویه گفت:

«بهتر است به دوستان خودمان که با علی میانه خوبی ندارند نامه بنویسم. اگر مصر بدون جنگ به فرمان ما درآید چه بهتر، و گرنه آنگاه لشکر می‌فرستیم. عمرو تو سختگیر و شتاب‌کاری و من می‌خواهم کار به نرمی و مدارا پیش رود.» عمرو گفت:

«چنان کن که خواهی، اما کار ما جز با جنگ پیش نخواهد رفت.»

معاویه نامه‌ای به مسلمة پسر مخلد و معاویه پسر خدیج نوشت. این دو تن از مخالفان علی بودند. معاویه آنانرا بدین مخالفت ستود و از ایشان خواست به خونخواهی عثمان برخیزند، و به آنان وعده داد که در حکومت خود شریکشان سازد. چون نامه معاویه به آنان رسید پاسخی بدین مضمون نوشتند:

«ما جان خود را در راه خدا باخته و فرمان او را پذیرفته‌ایم و از او چشم پاداش داریم تا ما را بر مخالفان پیروز گرداند و از پا درآورنده امامان را کیفر رساند. ما دیده به حکومت تو ندوخته‌ایم هر چه زودتر سوار و پیاده خود را نزد ما بفرست.» چون این نامه به معاویه رسید عمرو را با شش‌هزار تن به مصر فرستاد. عمرو چون بدانجا رسید سرزمین‌های فرودین مصر را مقر خود ساخت. عثمانیان که در مصر بودند از هر سو بدو روی آوردند. عمرو نامه‌ای به محمد پسر ابوبکر که از جانب علی حکومت را عهده‌دار بود فرستاد و در آن نوشت مردم این سرزمین تو را نمی‌خواهند. هر چه زودتر جان خود را نجات بده. پند مرا بشنو و از اینجا برو! محمد ماجرا را به امام نوشت.

امام بدو پاسخ داد:

«یاران خود را فراهم ساز و شکبیا باش من لشکری به یاری تو می‌فرستم.»

سپس مردم را به رفتن مصر و یاری محمد خواند و پاسخ آنان روشن بود.

دسته‌ای دل به وعده‌های معاویه بسته و دسته‌ای از جنگ خسته و دسته‌ای که در آرزوی پیروزی عراق بر شام بودند و بدان نرسیدند از امام خود گسسته، فرموده او را نپذیرفتند. علی آنان را چنین می‌فرماید:

«ای مردم که اگر امر کنم فرمان نمی‌برید و اگر بخوانمتان پاسخ نمی‌دهید اگر با شما بستیزند سست و ناتوانید. اگر به ناچار به کاری دشوار درشوید پای پس می‌نهد. بی‌حمیت مردم انتظار چه می‌برید؟ چرا برای پیروزی نمی‌خیزید؟ و برای گرفتن حقتان نمی‌ستیزید. مرگتان رساد، خواری بر شما باد. شگفتا! معاویه بی‌سر و پاهایش را می‌خواند و آنان پی او می‌روند بی‌آنکه بدیشان کمکی رساند و من عطای شما را می‌پردازم و از گرد من پراکنده می‌شوید.»⁽¹¹⁾

پس از این خطبه جان‌سوز و کوششی که چند تن از پیروان راستین امام کردند، دو هزار تن برای رفتن مصر آماده شد. علی (ع) بر آن شد که حاکمی کارآزموده‌تر به مصر بفرستد و گفت:

«مصر را یکی از دو تن باید سامان دهد. قیس که او را از حکومت آنجا برداشتم یا اشتر.»

اشتر در آن روزها در نصیبین⁽¹²⁾ به سر می‌برد. علی او را خواست و بدو فرمود جز تو کسی نمی‌تواند کار مصر را سر و صورت دهد.

اشتر روانه مصر شد و جاسوسان معاویه بدو خبر دادند. معاویه نگران شد و دانست اگر اشتر به مصر برسد کار بر هواداران او دشوار خواهد شد. نامه‌ای به مأمور خراج قلزم⁽¹³⁾ نوشت که: «اگر کار اشتر را تمام کنی چندانکه در قلزم به سر می‌بری از تو خراج نخواهم خواست.» چون اشتر به قلزم رسید وی پیشباز او رفت و او را به خانه خود فرود آورد و خوراکی آلوده به زهر بدو خوراند و او را شهید کرد. اکنون باید مالک را بهتر بشناسانیم.

مالك بن حارث بن عبد يغوث از قبیله نخع و لقب او اشتر است. اشتر کسی را گویند که پلك چشم او گردیده باشد. چون در جنگ یرموك به چشم او آسیب رسید او را اشتر گفتند. مالك پیش از ظهور اسلام دیده به جهان گشود. ابن سعد او را از تابعان کوفه شمرده است.

ابن حجر در تهذیب التهذیب نویسد: «جاهلیت را درك کرد.» و در الاصابه نویسد: «له ادراك». معنی آن این است که رسول خدا(ص) را دیده است یا عصر او را دریافته است. او از یاران وفادار و فداکار امیر مؤمنان(ع) است. در جمل و صفین در کنار آن حضرت بود. در نبرد جمل با عبد الله پسر زبیر در افتاد. عبد الله آسیبی سبک بدو رساند و اشتر سر او را شکافت و با هم دست به گریبان شدند. گروهی از دو سو به یاری آن دو آمدند. عبد الله به سپاهیان بصره می‌گفت: «مرا و مالك را بکشید.» و آنان اشتر را به نام نمی‌شناختند و اگر می‌گفت: «مرا و اشتر را بکشید.» اشتر کشته می‌شد.

مالك از جانب امام ولایت جزیره را یافت. سپس به ولایت مصر منصوب گردید. عهدنامه مالك اشتر را که دستور العمل کشورداری است، بیشتر آنان که با تاریخ اسلام و زندگانی علی(ع) آشنا نیستند، خوانده‌اند. برای بهره‌گیری بیشتر، ترجمه آنرا در پایان کتاب آورده‌ام. معاویه پس از شنیدن خبر کشته شدن مالك، گفت: «علی را دو دست بود یکی در صفین افتاد(عمار) و دیگری در رسیدن به مصر.»

و چون خبر شهادت او را به علی دادند گفت:

«مالك چه بود؟ به خدا اگر کوه بود، کوهی بود جدا از دیگر کوهها و اگر سنگ بود، سنگی بود خارا، که سم هیچ ستور به ستیغ آن نرسد. و هیچ پرنده بر فراز آن نپرد.»⁽¹⁴⁾

و در بعضی روایتهاست که فرمود:

«مالك برای من همچون من بود برای رسول خدا.»

از آن سو در مصر میان محمد و عثمانیان جنگ در گرفت و آنان بر وی پیروز گشتند و او را شهید کردند. و جسدش را درون خر مرده نهادند و آتش زدند. کار آنان چنان بی‌رحمانه بود که چون عایشه شنید سخت گریست و در پس نماز معاویه و عمرو را نفرین کرد.

چون علی از کشته شدن محمد آگاه شد، او را ستود و به عبد الله عباس چنین نوشت:

«مصر را گشودند و محمد به شهادت رسید. پاداش مصیبت او را از خدا می‌خواهم. فرزندی خیرخواه و کارگذاری کوشا بود. من مردم را فراوان نه یکبار، خواندم تا به یاری او روند. بعضی با ناخشنودی آمدند. و بعضی به دروغ بهانه آوردند و بعضی بر جای خود نشستند. از خدا می‌خواهم مرا زود از دست اینان

برهاند، بخدا اگر آرزوی شهادتم به هنگام رویارویی بادشمن نبود، و دل نهادنم بر مرگ خوش نمی‌نمود، دوست داشتم يك روز با اینان به سر نبرم و هرگز دیدارشان نکنم.»⁽¹⁵⁾

بدین ترتیب معاویه گامی دیگر به آرزوی خود نزدیک شد. شام را در فرمان داشت بر مصر نیز دست انداخت، اکنون نوبت عراق است.

کشته شدن محمد به دست هم پیمانان معاویه و پیروزی عثمانیان، در سپاه علی بی‌اثر نماند. معاویه در دیده آنان مردی با تدبیر و کشورگشا جلوه کرد. دنیاپرستان بیشتر از پیش متوجه او شدند تا آنجا که او را سیاستمداری تیزبین و حاکمی مدبر پنداشتند و از گفتن این باور نادرست دریغ نمی‌داشتند. علی(ع) در این باره فرمود:

«به خدا سوگند معاویه زیرک‌تر از من نیست لیکن شیوه او پیمان‌شکنی و گنهکاری است. اگر پیمان‌شکنی ناخوشایند نمی‌نمود زیرک‌تر از من کس نبود. اما هر پیمان‌شکنی به گناه برانگیزاند، و هر چه به گناه برانگیزاند دل را تاریک گرداند.»⁽¹⁶⁾

در سال چهلیم هجری معاویه بسر پسر ارطاة را با سه هزار تن برای دست‌یابی به یمن فرستاد. او نخست به مدینه رفت. ابو ایوب انصاری از جانب علی عامل آن شهر بود. چون بسر بدانجا رسید، وی گریخت و به کوفه نزد علی آمد. بسر به شهر درآمد و به منبر رفت و طایفه‌هایی از انصار را خواند. آنگاه گفت:

«شیخ من! شیخ من! کجاست؟ دیروز اینجا بود(عثمان را می‌گفت) به خدا اگر فرمان معاویه نبود کسی را که به سن بلوغ رسیده باشد زنده نمی‌گذاشتم.»

سپس خانه‌هایی را ویران کرد و به مدینه و از آنجا به مکه رفت سپس روانه یمن شد.⁽¹⁷⁾ چون علی از کار او آگاه گردید به منبر رفت و گفت:

«شنیده‌ام بسر به یمن درآمده است. به خدا می‌بینم این مردم به زودی بر شما چیره می‌شوند، چه آنان بر باطل خود فراهمند و شما در حق خودپراکنده و پریش. شما امام خود را در کار حق نافرمانید و آنان در باطل پیرو امام خویش. آنان با حاکم خود کار به امانت می‌کنند و شما کار به خیانت. آنان در شهرهای خود درستکارند و شما فاسد و بدکردار. اگر کاسه چوبینی را به شما بسپارم می‌ترسم چنگک آنرا ببرید. خدایا اینان از من خسته‌اند و من از آنان خسته. آنان از من به ستوه‌اند و من از آنان دل شکسته. پس بهتر از آنان را مونس من دار، و بدتر از مرا بر آنان بگمار. خدایا دل‌های آنان را بگداز چنانکه نمک در آب گدازد.»⁽¹⁸⁾

بلاذری از عبید الله پسر ابی رافع(کاتب امام) آورده است که علی را دیدم مردم بر او گرد آمده بودند چنانکه پای او را خون‌آلود نمودند، و او می‌گفت:

«خدایا اینان مرا ناخوش می‌دارند و من اینان را. مرا از آنان و آنان را از من آسوده گردان و فردای آن روز شهید شد.»⁽¹⁹⁾

علی(ع) از يك سو گستاخی معاویه، و از سوی دیگر سستی و دلسردی مردم خود را می‌دید. سپس مسلمانان عصر رسول خدا را به یاد می‌آورد، آنان که دل و زبان‌شان با خدا و پیغمبر یکی بود، آنان که به خویش و تبار خویش نمی‌نگریستند و اگر می‌نگریستند رضای خدا را می‌جستند. حال می‌بیند از نو جاهلیت دیرین زنده شده است و می‌فرمود:

«در شگفتم و چرا شگفتی نکنم از خطای فرقه‌های چنین، با گونه‌گونه حجت‌هاشان در دین، نه پی پیامبری را می‌گیرند و نه پذیرای کردار جانشین‌اند. نه غیب را باور دارند و نه عیب را وامی‌گذارند، به شبهت کار می‌کنند و به راه شهوت می‌روند. معروف نزدشان چیزی است که شناسند و بدان خرسندند، و منکر آن است که نپسندند. در مشکلات خود را پناه جای شمارند، و در گشودن مهمات به رای خویش تکیه دارند. گوئی هر يك از آنان امام خویش است.»⁽²⁰⁾

و نیز این سخنان: «همانا یاران پیامبر را دیدم. کسی را نمی‌بینم که همانند آنان باشد. روز را ژولیده‌مو، گردآلود به شب می‌رسانند و شب را به نوبت در سجده یا قیام به سر می‌برند. گاه پیشانی بر زمین می‌سودند و گاه گونه بر خاک بودند. از یاد معاد چنان ناآرام می‌نمودند که گوئی بر پاره آتش ایستاده بودند.»⁽²¹⁾

«ای مردم مخالفت با من، شما را به گناه و اندارد و نافرمانی من به سرگردانی‌تان درنیارد. و چون سخن مرا می‌شنوید، به گوشه چشم بیکدیگر منگرید و آنرا نادرست می‌شمردید. به خدائی که دانه را کفید و جاندار را آفرید، آنچه شما را از آن خبر می‌دهم از رسول امی است. رساننده خبر دروغ نگفته و شنونده نادان نبوده.»⁽²²⁾

علی(ع) از دست این مردم خون می‌خورد و شکایت به خدا می‌برد، و اگر کسی را از اهل راز می‌دید با او درد دل می‌کرد. از آن جمله درد دلی است که با کمیل پسر زیاد در میان نهاده است:

«در اینجا(اشاره به سینه خود کرد) دانشی است انباشته. اگر فراگیرانی برای آن می‌یافتم! آری یافتم! دارای دریافتی تیز بود، اما امین نمی‌نمود با دین، دنیا می‌اندوخت و به نعمت خدا بر بندگانش برتری می‌جست، و به حجت علم بر دوستان خدا بزرگی می‌فروخت. یا کسی که پیرو خداوندان دانش است، اما او را بصیرتی نیست که وی را از شك برهاند لاجرم در گشودن نخستین شبهه درمی‌ماند یا آنکه سخت در پی لذت بردن است و شهوت راندن. هیچیک از اینان پاس دین نمی‌توانند و بیشتر به چارپای چرنده می‌مانند.»⁽²³⁾

آنچه علی در وصف این گونه مردم فرمود، حال بیشتر پیروان او در آن دوره پرتلاطم است، و در بیشتر دوره‌ها:

«فرومایگانی رونده به چپ و راست که درهم آمیزند و پی بانگی را گیرند و با هر باد به سوئی خیزند.»

پی‌نوشتها:

1. خطبه 69.
2. شهری بر کنار فرات. اکنون مرکز استان دلیم (رمادی) در عراق است.
3. سفیان پسر عوف از بنی غامد از مردم ازد. معاویه او را مأمور غارت بردن به مرزهای عراق ساخت.
4. عامل امام بر انبار.
5. خطبه 27.
6. سخنان کوتاه، 261.
7. شهرکی در شمال جزیره العرب.
8. خطبه 27.
9. خطبه 27.
10. خطبه 25.
11. نهج البلاغه، خطبه 180، کامل، ج 3، ص 358.
12. نصیبین شهرکی است میان دجله و فرات و امروز جزء کشور ترکیه است.
13. بندری در کنار دریای سرخ.
14. کامل، ج 3، ص 252-253، سخنان کوتاه 4435 و با اندک اختلاف در لفظ.
15. نامه 35.
16. خطبه 200.
17. کامل، ج 3، ص 383.
18. نهج البلاغه، خطبه 25.
19. انساب الاشراف، ص 488.
20. خطبه 88.
21. خطبه 97.

22. خطبه 101.

23. نهج البلاغه، سخنان کوتاه، شماره 141.

بخش ۲۶

مجموع روایت‌هایی که مورخان نخستین درباره شهادت امیر مؤمنان آورده‌اند، و شیعه و اهل سنت آن را در کتابهای خویش نقل کرده‌اند نشان می‌دهد که علی(ع) با توطئه خوارج به شهادت رسید.

این روایت‌ها را با اندک اختلاف در کتاب‌هایی چون تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، ارشاد مفید، طبقات ابن سعد، نوشته بلاذری و واقدی می‌توان یافت. و حاصل آن گفته‌ها این است که پس از پایان یافتن جنگ نهروان، دسته‌ای از خوارج گرد آمدند و بر کشته‌های خود می‌گریستند، و آنانرا به پارسائی و عبادت وصف می‌کردند. آنگاه گفتند این فتنه‌ها که پدید آمد از سه تن برخاسته است: علی، عمرو پسر عاص و معاویه. تا این سه تن زنده‌اند کار مسلمانان راست نخواهد شد. و سه تن از آن جمع کشتن این سه تن را به عهده گرفتند.

عبد الرحمن پسر ملجم از بنی مراد کشتن علی را به عهده گرفت. برک پسر عبد الله از بنی تمیم کشتن معاویه را، و عمرو بن بکر از بنی تمیم کشتن عمرو پسر عاص را. چه وقت این کار را انجام دهند؟ گفتند در ماه رمضان اینان به مسجد می‌آیند و باید در آن ماه به کار پرداخت و شب یازدهم یا سیزدهم یا هفدهم ماه رمضان و یا چنانکه میان شیعه مشهور است شب نوزدهم آن ماه را معین کردند، چرا که در این شب این سه تن از آمدن به مسجد ناچارند. آنکه مامور کشتن عمرو عاص بود دیگری را که آن شب جای او به نماز رفته بود کشت. و آنکه بر معاویه ضربت زد شمشیرش به ران او رسید و زخمی شد و با خوردن دارو از مرگ رهید. اما پسر ملجم نیت پلید خود را عملی کرد. آیا به راستی داستان چنین بوده است؟ باید گفت جای تردید است و از آغاز، نشان ساختگی بودن در آن آشکار است. پنداری داستان‌نویسی ماهر آنرا نوشته است. در ماه رمضان این هر سه تن به مسجد می‌آیند و شب نوزدهم آمدن آنان به مسجد حتمی است.

در اینکه علی(ع) در این شب به دست پسر ملجم ضربت خورد تردیدی نیست. اما آنکه برای کشتن عمرو عاص رفت چرا مردی خارجه نام را به جای او کشت؟ آیا عمرو برای وی ناشناس بود و نتوانست او را تشخیص دهد؟ چرا آن شب عمرو به مسجد نیامد؟ آیا کسی او را از توطئه آگاه کرده بود؟

آنچه به نظر درست‌تر می‌آید این است که ریشه این توطئه را باید نخست در کوفه، سپس در دمشق جستجو کرد. چنانکه نوشته شد معاویه میدانست تا علی زنده است دست‌یابی به خلافت برای او ممکن نیست. اشعث پسر قیس نیز چنانکه اشارت شد با علی(ع) یکدل نبود. ابن ابی الدنیا که در سال 281 هجری قمری درگذشته و نوشته او پیش از طبری و یعقوبی است در کتاب مقتل الامام امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب به اسناد خود از عبد الغفار پسر قاسم انصاری چنین آورده است :

«از بسیاری شنیدم ابن ملجم شب را نزد اشعث بود و چون سحرگاه شد بدو گفت صبح آشکار شد. ⁽¹⁾ اگر آن سه تن با یکدیگر چنان قرار می‌گذاشته بودند، چرا باید پسر ملجم با اشعث شب را در مسجد بسر برد و با او گفتگو کند. آیا میتوان پذیرفت آنکه می‌خواهد مخفیانه علی را بکشد، راز خود را با دیگری(آنها با اشعث) در میان نهد. بلاذری در کتاب انساب الاشراف آورده است:

گفته‌اند پسر ملجم شب را نزد اشعث بن قیس بود و با وی آهسته سخن میگفت تا آنکه اشعث او را گفت: «برخیز که بامداد تو را شناساند.»⁽²⁾ حجر بن عدی چون گفته او را شنید گفت:

«ای يك چشم او را کشتی»⁽³⁾.

نیز نوشته‌اند، بامداد آن روز که پسر ملجم، علی را ضربت زد، اشعث پسر خود را به خانه علی فرستاد و گفت بنگر در چه حالی است. او رفت و بازگشت و گفت چشم‌هایش به سرش فرو رفته. اشعث گفت:

«به خدا چشمان کسی است که آسیب به مغز او رسیده.»⁽⁴⁾

من نمی‌خواهم همانند تاریخ نویس معاصر اباضی، شیخ سلیمان یوسف بن داود، بگویم خوارج یاران علی بودند، و در کشتن او شرکت نداشتند و قبیله بنی مراد که ابن ملجم از آنان بود در شمار خوارج نیست، و داستان پسر ملجم و آن دو تن دیگر بر ساخته قصه پردازان معاویه است تا حقیقت را بر مردم نهان سازند.

بر چند جای کتاب او، هم در حضور وی در الجزیره خرده گرفتم و هم در نامه بدو نوشتم. اما اگر کسی بگوید توطئه شهادت علی (ع) چنانکه بر زبانها افتاده است نیست، گفته‌اش را چندان دور از حقیقت نمی‌دانم. باز هم می‌گویم جای این احتمال هست که به اصطلاح اگر سر این نخ را بگیریم و پیش برویم، به اشعث در کوفه و از آنجا به دمشق برسیم. پیش از این نوشتیم اشعث با علی دلی خوش داشت. چون علی (ع) دست او را از حکومت بر مردم کنده باز داشته بود، نیز در منبر وی را منافق پسر کافر خواند. شهرستانی در ملل و نحل نویسد: «اشعث از همه آنان که بر علی شوریدند سخت‌تر بود و از دین برون رفته‌تر.»⁽⁵⁾ شگفت‌تر از اصل داستان پیدا شدن ناگهانی زنی به نام قطام است که ابن ملجم چون او را دید يك دل نه صد دل عاشق وی شد. و شگفت‌تر از داستان قطام خود قطام. در حالی که طبری او را زنی قدیسه می‌شناساند و می‌گوید: «در مسجد اعظم معتکف بود که ابن ملجم و دو تن دیگر به نزد وی به مسجد آمدند و گفتند: ما بر کشتن علی متحد شده‌ایم.» ابن اعثم، او را زنی بو الهوس و نیمه روسپی معرفی می‌کند و چنین می‌نویسد:

علی پس از جنگ خوارج رو به کوفه آمد. ابن ملجم پیش از او به کوفه رسید و مردمان را به کشته شدن خوارج مژده می‌داد. پس به خانه‌ای رسید و بانگ طنبور و طبل از آن شنید، آن را نپسندید. گفتند: «در این خانه مهمانی عروسی است.» وی مردم را از طنبور و طبل نهی کرد. زنان از خانه بیرون آمدند. میان زنان زنی بود قطام نام، دختر اصبع تمیمی. زنی زیبا بود. عبد الرحمن او را دید و اندام و راه رفتن او وی را خوش آمد و در پی او روانه شد و گفت:

«دختر شوهر داری یا شوی نکرده‌ای؟»

«شوی نکرده‌ام.»

«شوهری نمی‌خواهی که از هر جهت به میل تو باشد؟»

«من به چنین شوهری نیازمندم. اما مرا بزرگانی است که باید با آنان مشورت کنم. پشت سر من بیا!»

ابن ملجم پشت سر او به راه افتاد تا به خانه‌ای رسید. قطام لباس‌هایی که به اندام او می‌آمد پوشید و به کسی که همراهش بود گفت:

«به این مرد بگو به خانه درآید. و چون درآمد و مرا دید پرده را بیفکنید.» ابن ملجم به خانه درآمد و قطام را دید و پرده را افکندند. پرسید:

«کار ما درست شد یا نه؟»

«بزرگان من به زناشویی ما به شرطی موافقت که سه هزار درهم و بندهای و کنیزی به من بدهی!»
«موافقم.»

«شرط دیگری هم هست.» «چه شرطی؟» «علی بن ابیطالب را بکشی!» ابن ملجم گفت:

«انا لله و انا اليه راجعون. چه کسی می‌تواند علی(ع) را که یگانه‌سوار هم‌اوردشکن و نیزه‌افکن است بکشد.»

«سخت‌نگیر من مال نمی‌خواهم. اما علی را باید بکشی که او پدر مرا کشته است.»

«اگر به يك ضربت راضی هستی موافقم.»

«پذیرفتم، اما باید شمشیرت را پیش من گرو بگذاری!» ابن ملجم شمشیر را نزد او گذاشت و به خانه رفت.

علی به کوفه آمد و مردم پیشباز او رفتند و او را به پیروزی بر خوارج شادباش می‌گفتند. علی به مسجد بزرگ درآمد و دو رکعت نماز خواند و به منبر رفت و خطبه‌ای نیکو خواند، سپس رو به پسرش حسن کرد و گفت: «ابا عبد الله! چند روز از ماه رمضان مانده؟»
«هفده روز!»

پس دست به ریش خود که سپید شده بود برد و گفت:

«به خدا شقی‌ترین مردم آنرا به خون رنگین می‌کند.» و شعری را خواندن گرفت که از کشته شدنش به دست مرد مرادی خبر می‌داد.

ابن ملجم شنید و پیش روی او آمد و گفت: «امیر مؤمنان! پناه به خدا این دست راست و چپ من است آن را ببر یا مرا بکش.» علی گفت:

«چگونه تو را بکشم تو گناهی نکرده‌ای. با این شعر که به مثل خواندم قصدم تو نبود. لیکن پیغمبر مرا خبر داد که کشنده من مردی از بنی مراد است. اگر می‌دانستم تو کشنده منی تو را می‌کشتم.»⁽⁶⁾

چنین تفصیلی در هیچ‌یک از کتابهای تاریخ و تذکره دست اول دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد آنچه در برخی کتابهای بعدی نوشته شده از این کتاب برداشته‌اند. نشانه بلکه نشانه‌های ساختگی بودن داستان را به خوبی در آن می‌توان دید.

ابن ملجم پیش از علی به کوفه رسید و مردم را به کشته شدن خوارج مژده داد ابن ملجم کجا بود؟ میان خوارج بود یا با لشکر علی(ع)؟ اگر میان خوارج بود باید کشته شده یا فرار کرده باشد و اگر میان لشکر

علی بود چرا دست به کشتن علی زد؟ آیا به نفاق خود را در شمار سپاهیان علی درآورده بود. گمان دروغ و نفاق درباره خوارج کمتر می‌رود زیرا اگر چنین بودند، خود را به کشتن نمی‌دادند. او که جزء خارجیان بود چرا مردم را به کشته شدن خارجیان مژده می‌داد؟

ابن ملجم از زیبایی قطام خوشش آمد و در پی او افتاد.

باید پرسید مردی که از جان گذشته و در پی توطئه‌ای بزرگ است، کجا فرصت عاشق شدن و زن گرفتن را دارد و خرده‌های دیگر که از آن چشم می‌پوشیم.

علی گفت: «اگر میدانستم کشنده منی تو را میکشتم.»

علی چگونه کسی را که مرتکب قتل نشده میکشد؟

در این کتاب آمده است ابن ملجم شب حادثه مست در خانه قطام خفته بود. قطام وی را بیدار کرد و گفت:

«وقت اذان است برو و خواست ما را انجام بده و شادمان و خرم بازگرد.»⁽⁷⁾ و مترجم فارسی افزوده است: «ما حاجت تو را روا کردیم تو نیز برخیز و حاجت ما را روا کن و بازگرد و به عشرت پرداز.»⁽⁸⁾

باید پرسید، قطام آن شب چرا پسر ملجم بیگانه را در خانه خود خواباند؟ آیا بزرگانش به او چنین رخصتی داده بودند. و آیا باور کردنی است ابن ملجم که قصد کار بزرگی را داشت، مست بخوابد؟ اما بلاذری در یکی از روایتهای خود نوشته است:

ابن ملجم به کوفه درآمد و کار خود را پنهان می‌داشت. پس قطام دختر علقمه را به زنی گرفت و سه شب نزد او به سر برد. در شب سوم قطام بدو گفت:

«چه خوب دل به خانه و زن خود بسته‌ای و پی کاری که برای آن آمده‌ای نمی‌روی.» گفت:

«من با یارانم قراری گذاشته‌ام و از آن بر نمی‌گردم.»⁽⁹⁾

مجموع این تناقض‌ها ساختگی بودن اصل داستان را تأیید می‌کند. گویا داستان قطام را ساخته و به کار آن سه تن پیوند داده‌اند تا بیشتر در ذهنها جای گیرد.

این تفصیلهای را برای آن می‌آورم که از يك سو نشان دهم این داستان چنان که نوشته شده سر تا پا بی‌اساس است، و از سوی دیگر اینکه پیشینیان تنها به نقل داستان بسنده می‌کرده‌اند و به نقد آن نمی‌پرداخته‌اند. من می‌دانم داستانی که بیش از سیزده قرن است در ذهن خواننده و شنونده جای گرفته با این نوشته و مانند آن، محو نمی‌شود. انتظار من هم این نیست که آن باور را رها کنند و بدین اعتقاد باشند. اما اکنون که تاریخ نویسی روش دیگری یافته بهتر است در همه نوشته‌های پیشینیان، و نه تنها در این داستان با دیده دیگری بنگریم.

علی(ع) در ماهی که به دیدار حق تعالی رفت افطارها را قسمت کرده بود. شبی نزد پسرش حسن و شبی نزد حسین و شبی نزد عبد الله جعفر روزه می‌گشاد، و بیش از دو یا سه لقمه نمی‌خورد. پرسیدند چرا به این خوراك اندك بسنده می‌کنی می‌فرمود:

«اندکی مانده است که قضاای الهی برسد می‌خواهم تهی شکم باشم.»⁽¹⁰⁾

پی‌نوشتها :

1. ص. 36.

2. فضح الصبح فلانا، او را آشکارا کرد.

3. انساب الاشراف، ص. 493.

4. مقتل الامام امیر المؤمنین، ص 37، طبقات، ابن سعد، ج 3، ص. 37.

5. الملل و النحل، ج 1، ص. 170.

6. تاریخ ابن اعثم، ج 4، ص 136. 133.

7. همان کتاب ص. 139.

8. ترجمه الفتوح، ص. 751.

9. انساب الاشراف، ص. 488.

10. کنز العمال از جعفر بن ابیطالب، ج 13، ص. 190.

بخش ۲۷

چگونگی ضربت خوردن آن حضرت هم در نوشته تاریخ نویسان پیشین یکسان نیست. در حالی که طبری و ابن سعد و دیگران نوشته‌اند: «چون از سایبانی که به مسجد می‌رسد، بیرون شد، ابن ملجم او را ضربت زد، یعقوبی که تاریخ او پیش از اینان نوشته شده گوید: «پسر ملجم از سوراخی که در دیوار مسجد بود، شمشیر بر سر او زد.» اما نوشته ابن اعثم که هم عصر طبری است، با نوشته آنان مخالف است و با آنچه میان شیعیان مشهور است مطابق می‌باشد. وی چنین می‌نویسد :

«پسر ملجم شمشیر خود را برداشت و به مسجد آمد و میان خفتگان افتاد. علی (ع) اذان گفت و داخل مسجد شد و خفتگان را بیدار می‌کرد، سپس به محراب رفت و ایستاد و نماز را آغاز کرد، به رکوع، و سپس به سجده رفت. چون سر از سجده نخست برداشت، ابن ملجم او را ضربت زد و ضربت او بر جای ضربتی که عمرو پسر عبدود در جنگ خندق بدو زده بود آمد. ابن ملجم گریخت و علی در محراب افتاد و مردم بانگ برآوردند امیر مؤمنان کشته شد.»^(۱) بلاذری به روایت خود از حسن بن بزیع آرد: «چون پسر ملجم او را ضربت زد گفت: فزت و رب الکعبة و آخرین سخن او این آیه بود، «و من يعمل مثقال ذرة خیرا یره و من يعمل مثقال ذرة شرا یره».^(۲)

روایت‌های شیعی و برخی از روایت‌های اهل سنت نیز با آنچه ابن اعثم نوشته مطابقت دارد.

امام را از مسجد به خانه بردند. دیری نگذشت که قاتل را دستگیر کرده و نزد او آوردند. بدو فرمود:

- «پسر ملجمی؟»

- «آری!»

- «حسن او را سیر کن و استوار ببند! اگر مردم او را نزد من بفرست تا در پیشگاه خدا با او خصمی کنم و اگر زنده ماندم یا می‌بخشم یا قصاص می‌کنم.»

ابن سعد نوشته است فرمود:

- «بدو خوراک نیکو دهید و در جای نرمش بیارمانید.» و هم او نوشته است روزی که علی مردم را برای بیعت می‌خواند ابن ملجم دوبار برای بیعت پیش آمد و علی او را راند سپس فرمود از پیغمبر شنیدم او ریش مرا از خون سرم رنگین خواهد کرد. امام در آخرین لحظه‌های زندگی فرزندان خود را خواست و به آنها چنین وصیت کرد:

«شما را سفارش می‌کنم به ترسیدن از خدا، و اینکه دنیا را نخواهید هر چند دنیا پی شما آید. و دریغ مخورید بر چیزی از آن که به دستتان نیاید و حق را بگویید، و برای پاداش [آن جهان] کار کنید و با ستمکار در پیکار باشید و ستمدیده را یار. و شما و همه فرزندانم و کسانم و آن را که نامه من بدو رسد سفارش میکنم به ترس از خدا و آراستن کارها و آشتی با یکدیگر، که من از جد شما (ص) شنیدم، می‌گفت: آشتی

دادن میان مردم بهتر است از نماز و روزه سالیان.» خدا را، خدا را درباره یتیمان، آنان را گاه گرسنه و گاه سیر مدارید و نزد خود ضایعشان مگذارید .

خدا را، خدا را. همسایگان را بپایید که سفارش شده پیامبر شمایند، پیوسته درباره آنان سفارش می فرمود چندانکه گمان بردیم برای آنان ارشی معین خواهد نمود.

خدا را، خدا را، درباره قرآن، مبادا دیگری بر شما پیشی گیرد در رفتار به حکم آن.

خدا را، خدا را، درباره نماز که ستون دین شماست. خدا را خدا را در حق خانه پروردگارتان! آن را خالی مگذارید، چندانکه در این جهان ماندگارید که اگر [حرمت] آنها نگاه ندارید به عذاب خدا گرفتارید.

خدا را خدا را، درباره جهاد در راه خدا به مالها تان و به جانها تان و زبانها تان، بر شما باد به یکدیگر پیوستن و به هم بخشیدن. مبادا از هم روی بگردانید و پیوند هم را بگسلانید .

امر به معروف و نهی از منکر را وامگذارید تا بدترین شما حکمرانی شما را بر دست گیرند، آنگاه دعا کنید و از شما نپذیرند. پسران عبد المطلب! بنیم در خون مسلمانان فرو رفته اید و دستها را بدان آلوده، و گویند امیر مؤمنان را کشته اند. بدانید جز کشنده من نباید کسی به خون من کشته شود.

بنگرید! اگر من از این ضربت او مردم، او را تنها يك ضربت بزنید و دست و پا و دیگر اندام او را ببرید که من از رسول خدا (ص) شنیدم می فرمود: «پرهیزید از بریدن اندام مرده هر چند سگ دیوانه باشد»⁽³⁾

اندك اندك آرزوی او تحقق می یافت و بدانچه می خواست نزدیک می شد. او از دیرباز، خواهان شهادت بود و می گفت:

«خدایا بهتر از اینان را نصیب من دار و بدتر از مرا بر اینان بگمار!»

علی (ع) به لقاء حق رسید و عدالت، نگاهبان امین و بر پا دارنده مجاهد خود را از دست داد، و بی یاور ماند. ستمبارگان از هر سو دست به حریم آن گشودند و به اندازه توان خود اندك اندك از آن ربودند، چندانکه چیزی از آن بر جای نماند. آنگاه ستم را برجایش نشانند و همچنان جای خود را میدارد تا خدا کی خواهد که زمین پر از عدل و داد شود، از آن پس که پر از ستم و جور شده است.

چون علی را به خاك سپردند. امام حسن به منبر رفت و گفت:

«مردم! مردی از میان شما رفت که از پیشینیان و پسینیان کسی به رتبت او نخواهد رسید. رسول الله پرچم را بدو میداد و به رزمگاهش میفرستاد و جز با پیروزی باز نمی گشت. جبرئیل از سوی راست او بود و میکائیل از سوی چپش. جز هفتصد درهم چیزی به جای نهاد و می خواست با آن خادم بخرد.»⁽⁴⁾

جز وصیت کوتاهی که نوشته شد، از امام وصیت های دیگری نیز در سندهای قدیمی دیده می شود. برخی از آنها را پیش از ضربت خوردن فرموده و برخی را پس از آنکه متوجه دیدار خدا گردید .

قاضی محمد بن سلامه معروف به قضاعی متوفای 405 هجری در مجموعه‌ای از سخنان علی که آن را دستور معالم الحکم نامیده، این وصیت را از امام آورده است. چون پسر ملجم او را ضربت زد، امام حسن گریان بر او درآمد. پرسید:

«پسرم چرا گریه میکنی؟»

«چرا نگریم که تو در نخستین روز آن جهان و آخرین روز این جهانی.»

«پسرم! چهار چیز را که به تو میگویم به خاطر بسپار و به کار دار، و چهار چیز را که اگر بدان کار نکنی اندک زیانی به تو نمیرساند.»

«پدر آن چهار چیز که باید به کار دارم چیست؟»

«خرد برترین توانگری است و بدترین تهیدستی نادانی است و خودبینی وحشتناک‌ترین وحشت و خوشخوئی گرامی‌ترین حسب.»

«این چهار خصلت، آن چهار دیگر را هم بگو!» «از دوستی احمق بپرهیز که او خواهد تو را سود رساند لیکن به زیانت کشاند. از دوستی با دروغگو که دور را به تو نزدیک و نزدیک را دور نماید. و از دوستی بخیل که چیزی را که بدان سخت نیازمندی از تو دریغ میدارد. و دوستی تبهکار که تو را به هنگام سود خود میفروشد.»⁽⁵⁾

و هم این وصیت را در مجموعه خود آورده است:

چون امیر مؤمنان ضربت خورد کسان او و گروهی از یاران خاص او گرد وی فراهم آمدند. امام فرمود:

«سپاس خدای را که اجل‌ها را مدت نهاده است و روزی بندگان را مقدر داشته، و برای هر چیز حدی گذارده و در کتاب خود از چیزی کوتاهی نفرموده. که گوید:

هر جا باشید مرگ شما را درمی‌یابد هر چند در برجهای استوار برافراشته باشید.»⁽⁶⁾

و خدای عز و جل گفت:

اگر در خانه‌های خود مانید، آنان که سرنوشتشان کشته شدن است به کشتن‌گاه خود می‌روند.»⁽⁷⁾

و پیمبر خود را گفت:

به معروف امر کن و از منکر بازدار و بدانچه به تو می‌رسد شکبیا باش که این از کارهاست که در آن عزم راسخ بایسته است.»⁽⁸⁾

حبیب خدا و بهترین آفریده او که راستگو است و راستگویی او گواهی شده است مرا از این روز خبر داد، و سفارش کرد و گفت علی! چگونه‌ای اگر میان مردمی بمانی که در آنان خیر نیست. می‌خوانی و پاسخت

نمیدهند، اندرز میدهی، یاریت نمیکند. یارانت از تو به یکسو می‌شوند و خیرخواهانت خود را ناشناس می‌نمایانند و آن که با تو میماند از دشمنت بر تو سخت‌تر است. چون از آنان خواهی (به یاریت) برخیزند روی بر میگردانند و اگر پای بفشاری، گریزان پشت میکنند. چون تو را ببیند که فرمان خدا را بر پا میداری و آنانرا از دنیا باز میگردانی آرزوی مردنت را میکنند. از آنان کسی است که آنچه را در آن طمع بسته بود از او بریده‌ای، و او خشم خود را می‌خورد و کسی که خویشان او را کشته‌ای و او کینه‌خواه تو است و مرگ تو را انتظار می‌برد، و بلاها که روزگار بر سرت آورد، سینه همه‌شان پر کینه است و آتش خشمشان افروخته. و پیوسته میان آنان چنین به سر خواهی برد تا تو را بکشند یا گزندى به تو رسانند و بدان نامها که مرا نامیدند بنامند، و گویند کاهن است و گویند جادوگر است و گویند دروغگو است و دروغ‌بندنده [افترا زننده]، پس شکبیا باش که تو باید به من اقتدا کنی و خدا چنین فرموده است که گوید:

همانا رسول خدا برای شما سرمشق خوبی است. (9)

علی! خدای عز و جل مرا فرموده است تو را نزدیک خویش آرم و دور نگردانم. تو را بیاموزم و وانگذارم و با تو بپیوندم و بر تو ستم نرانم.

این وصیت رسول خداست و عهد اوست با من، پس من، ای گروهی که به فرمان خدا برپائید و دین او را پاسداری می‌نمائید و در گرفتن حق یتیمان و درویشان پابرجایید، شما را پس از خود به تقوی وصیت میکنم و از فریفته شدن به زر و زیور آن می‌پرهیزانم که دنیا کالای فریب است.

از راه دل‌بستگان به دنیا به یکسو شوید، آنان که غفلت بر دل‌هایشان پرده افکنده است تا آنکه آنرا که گمان نمی‌بردند (عذاب الهی) به سوبیشان آمد، حالی که آگاه نبودند گرفتار شدند.

بیش از شما مردمی بودند که پیمبران خویش را پیروی نمودند، اگر پی آنان را گیرید و اقتدا به ایشان کنید گمراه نخواهید شد. همانا پیمبر خدا، کتاب خدا و عترت خویش را میان شما نهاده است. علم آنچه می‌کنید و یا از آن می‌پرهیزید نزد آنان است. آنان راه پیدا و روشنائی هویدایند، و پایه‌های زمین و بر پا دارندگان عدل. از نور آنان روشنی جویند و در پی آنان راه پویند از درختی که رستگاه آن به بار است و ریشه‌اش پایدار و شاخه‌اش رفته به آسمان. و میوه آن خوشگوار رسته در سرزمین حرم و سیراب از آب کرم. پالوده از خس و خاشاک و چیزهای ناپاک. گزیده از پاکترین زاده مردمان، از بهترین خاندانهای آدمیان. از آنان میرید تا از هم نبرید و از آنان به یکسو مشوید تا پراکنده نشوید.

با آنان باشید تا راه را بیابید و رستگار شوید. و پاس جانشینی رسول خدا را هر چه نیکوتر درباره آنان رعایت کنید. چرا که او فرمود: «کتاب خدا و اهل بیت از هم جدا نشوند تا بر من در حوض (کوثر) درآیند.»

شما را به خدایی می‌سپارم که امانتهای خود را ضایع نخواهد کرد. خدا شما را بدانچه در آرزوی آنید برساند و از آنچه از آن بیم دارید نگه دارد به دوستان و جانشینان من سلام برسانید.

خدا شما را نگهدارد و حرمت پیمبرتان را در میان شما حفظ فرماید. و السلام. (10)

علی (ع) چنانکه خود می‌خواست به آرزویش رسید. به جوار خدا رفت و از رنج دشمنان دوست‌نما رست و در جوار حق آرامید. معاویه نیز آنچه می‌خواست به دست آورد. عراق در کام وی قرار گرفت. باید چندی بر

آن دندان بفشارد، سپس هضم کند و به درون درآرد. اما او بدین بس نکرد. گویی از خیال علی در دل دوستانش می‌ترسید. باید این خیال را بزدايد، یا اثر قداست آنرا محو نماید. مزدورانی خامه به مزد فراهم آورد و به آنان گفت چندانکه می‌توانید در مدح عثمان و قدح علی حدیث بسازید و میان مردم پخش کنید و آنان چنان کردند و با حدیث‌های دروغین دل‌های نامطمئن را از علی برگرداندند. اگر کسی پس از گذشت بیش از سیزده قرن، در گفتگوی روزمره مردم دمشق نيك دقيق شود، اثر آن تبلیغ‌های دشمنانه را که به صورت مثل باقی مانده خواهد شنید.

در یکی از کتابهای خود⁽¹¹⁾ نوشته‌ام، عبد الله بن علی بن عبد الله عباس گروهی از مشایخ شام را نزد سفاح فرستاد و نوشت اینان از خردمندان و دانایان این سرزمین‌اند و همه سوگند می‌خورند: ما نمی‌دانستیم رسول الله (ص) جز بنی امیه خویشاوندی داشته است که از او میراث برند، تا آنکه شما امیر شدید.

اگر این داستان را که غرس النعمة در کتاب خود آورده، جزء لطیفه‌ها به حساب بیاوریم، در تاریخ کسانی را می‌بینیم که بر اثر تبلیغ‌های مزدوران معاویه در آغاز از امیر المؤمنین علی (ع) شناخت درستی نداشته‌اند، با او دشمنی می‌کرده‌اند. اما سرانجام چون از فضیلت‌های او آگاه شدند از دوستان او گشته‌اند.

در شرح زندگانی یاقوت حموی می‌خوانیم او از دشمنان علی (ع) بود. اما تقدیر او را به مرو می‌کشاند، در آنجا از کتابخانه آن سرزمین بهره می‌گیرد و به فضیلت‌های علی (ع) آشنا می‌گردد و به جایی می‌رسد که می‌نویسد:

«خیرهای او بسیار و فضیلت‌های او آشکار است. اگر بخواهیم همه آنرا فراهم سازیم و از گزیده آن کتابی پردازیم از این مجموعه معجم الادباء بیشتر خواهد شد.»

آری چراغی را که خدا برافروخت با دم سرد این و آن خاموش نگردد و هر روز فروغ آن افزون‌تر شود. با گذشت زمان دوستی علی در دل‌ها راه می‌یابد و بانگ ولایت او شبانه‌روز گوش شیعیان و دلبستگان وی را در بامداد و پیشین و شامگاه نوازش می‌دهد.

پی‌نوشتها:

1. تاریخ ابن اعثم، ج 4، ص 140. 139.

2. انساب الاشراف، ص 499.

3. نامه 47.

4. طبقات، ج 3، ص 26.

5. ص 90. 89.

6. نساء، 78.

7. آل عمران، 154.

8. القمان، 17.

9. احزاب، 21.

10. همان کتاب، ص 89. 85.

11. زندگانی امام علی بن الحسین، ص 65.

بخش ۲۸

اکنون که شرح زندگانی پیشوایای پرهیزگاران به پایان میرسد، بهتر دیدم دو سند دیگر را بر آن بیفزایم، هر چند در ترجمه نهج البلاغه و سندهای دیگر بارها به چاپ رسیده است: یکی اندرزنامه آن حضرت به فرزندش امام مجتبی (ع) که در آخرین سالهای زندگانی فرموده است، دیگری وصیتنامه معروف او به مالک اشتر.

و از سفارش اوست به حسن بن علی (ع) که آن را هنگام بازگشت از صفین، در حاضری نوشته است.

از پدری که: در آستانه فناست و چیرگی زمان را پذیراست، زندگی را پشت سر نهاده، به گردش روزگار گردن داده، نکوهنده این جهان است. و آرمنده سرای مردگان، و فردا کوچنده از آن.

به فرزندی که: آرزومند چیزی است که به دست نیاید، رونده راهی است که به جهان نیستی درآید. فرزندی که بیماریها را نشانه است و در گرو گذشت زمانه. تیر مصیبتها بدو پُران است، و خود دنیا را بنده گوش به فرمان. سوداگر فریب است و فنا را وامدار، و بندی مردن و هم سوگند اندوههای [جان آزار] و غمها را همنشین است و آسیبها را نشان، و به خاك افکنده شهوتهاست و جانشین مردگان. اما بعد، آنچه آشکار از پشت کردن دنیا بر خود دیدم، و از سرکشی روزگار و روی آوردن آخرت بر خویش سنجیدم، مرا از یاد جز خویش باز می‌دارد، و به نگرستنم بدانچه پشت سر دارم نمی‌گذارد جز که من، هر چند مردمان را غمخوارم بیشتر غم خود دارم. این غمخواری رای مرا بازگردانید، و از پیروی خواهش نفسم بپچانید. و حقیقت کار را برایم آشکار نمود، و مرا به کاری راست واداشت که بازیچه‌ای در آن نبود، و با حقیقت [روبرو ساخت] که دروغی آن را نیالود. و تو را دیدم که پاره‌ای از منی، بلکه دانستم که مرا همه جان و تنی. چنانکه اگر آسیبی به تو رسد به من رسیده، و اگر مرگ به سروقت آید، رشته زندگی مرا بریده. پس کار تو را چون کار خود شمردم، و این اندرزها را به تو راندم تا تو را پشتیبانی بود. خواه من زنده مانم و تو را در کنار، یا مرده و جایگزین دار القرار.

تو را سفارش می‌کنم به ترس از خدا، و پیوسته در فرمان او بودن، و دلت را به یاد او آبادان نمودن، و به ریسمان اطاعتش چنگ در زدن، و کدام رشته استوارتر از طاعت خدا میان خود و او داری، اگر بگیری و بدان دست درآری؟

دلت را به اندرز زنده‌دار و به پارسایی بمیران، و به یقین نیروبخش و به حکمت روشن گردان، و با یاد مرگش خوارساز، و به اقرار به نیست شدنش وادار ساز. و به سختیهای دنیایش بینا گردان و از صولت روزگار و دگرگونی آشکار لیل و نهارش بترسان، و خبرهای گذشتگان را بدو عرضه دار، و آنچه را به آنان که پیش از تو بودند رسید به یادش آر، و در خانه‌ها و بازمانده‌های آنان بگرد و بنگر که چه کردند، و از کجا به کجا شدند و کجا بار گشودند و در کجا فرود آمدند. آنان را خواهی دید که از کنار دوستان رخت بستند و در خانه‌های غربت نشستند، و چندان دور نخواهد نمود که تو یکی از آنان خواهی بود.

پس در نیکو ساختن اقامتگاه خویش بکوش، و آخرت را به دنیا بفروش. در آنچه نمی‌دانی سخن را واگذار و آنچه را بر عهده نداری بر زبان میار. و راهی را که در آن از گمراهی ترسی مسپار، که هنگام سرگردانی گمراهی، باز ایستادن بهتر است تا در کارهای بیمناک افتادن. به کار نیک امر کن و خود را در

شمار نیکوکاران در آرو به دست و زبان کار ناپسند را زشت شمار و از آن که کار ناپسند کند با کوشش خود را دور بدار. در راه خدا بکوش، چنانکه شاید، و از سرزنش ملامتگرانت بیمی نباید. برای حق به هر دشواری، هر جا بود در شو و در پی آموختن دین رو. خود را به شکیبایی عادت ده در آنچه ناخوشایند است، که شکیبایی ورزیدن عادت پیسنیده و ارجمند است. در همه کارها نفس خود را به پناه پروردگارت در آرو، که به پناهگاهیش درآورده ای استوار، و نگاهبانی پایدار و آنچه از پروردگارت خواهی تنها از او خواه، که به دست اوست بخشیدن و محروم نمودن، و فراوان طلب خیر کن و نیک در کارها ببین و آن را که بهتر است بگزین و وصیت مرا دریاب و روی از آن متاب، که بهترین گفته سخنی است که سود دهد و بدان که سودی نیست در دانشی که فایدتی نبخشد، و نه در فرا گرفتن علمی که دانستن آن سزاوار نبود.

پسرکم! چون دیدم سالیانی را پشت سر نهاده ام و به سستی در افتاده، بدین وصیت برای تو پیشدستی کردم، و خصلتهایی را در آن بر شمردم، از آن پیش که مرگ بشتابد و مرا دریابد. و آنچه در اندیشه دارم به تو ناگفته ماند، یا اندیشه ام نیز، همچون تنم نقصانی به هم رساند، یا پیش از [نصیحت] من پاره ای خواهشهای نفسانی بر تو غالب گردد، یا فریبندگیهای دنیا تو را بفریبد. پس همچون شتری باشی گریزان و سرسخت و نا به فرمان و دل جوان همچون زمین ناکشته است، هر چه در آن افکنند بپذیرد، پس به ادب آموختنت پرداختم، پیش از آنکه دلت سخت شود و خردت هوایی دیگر گیرد، تا با رأی قاطع روی به کار آری، و از آنچه خداوندان تجربت در پی آن بودند و آزمودند بهره برداری، و رنج طلب از تو برداشته شود و نیازت به آزمودن نیفتد. پس به تو آن رسد که ما [به تجربت] بدان رسیدیم، و برای تو روشن شود آنچه گاهی تاریکش می دیدیم.

پسرکم! هر چند من به اندازه همه آنان که پیش از من بوده اند نزیسته ام، اما در کارهایشان نگریسته ام و در سرگذشتهاشان اندیشیده، و در آنچه از آنان مانده، رفته و دیده ام تا چون یکی از ایشان گردیده ام، بلکه با آگاهی که از کارهایشان به دست آورده ام گویی چنان است که با نخستین تا پسینشان به سر برده ام. پس از آنچه دیدم، روشن را از تار و سودمند را از زیانبار باز شناختم و برای تو از هر چیز زبده آن را جدا ساختم و نیکویی آن را برای جستجو کردم، و آن را که شناخته نبود از دسترس تو به دور انداختم، و چون به کار تو چونان پدری مهربان عنایت داشتم و بر ادب آموختنت همت گماشتم، چنان دیدم که این عنایت در عنفوان جوانیت به کار رود و در بهار زندگانی، که نیتی پاک داری و نهادی بی آک، و اینکه نخست تو را کتاب خدا بیاموزم، و تأویل آن را به تو تعلیم دهم، و شریعت اسلام و احکام آن را از حلال و حرام بر تو آشکار سازم و به دیگر چیز نپردازم. سپس از آن ترسیدم که مبدا رأی و هوایی که مردم را دچار اختلاف گردانید تا کار بر آنان مشته گردید، بتازد و بر تو نیز کار را مشته سازد. پس هر چند آگاه ساختنت را از آن خوش نداشتیم استوار داشتنش را پسندیده تر داشتم تا آنکه تو را به حال خود واگذارم، و به دست چیزی که هلاکت در آن است بسپارم، و امید بستم که خدا توفیق رستگاریت عطا فرماید، و راه راست را به تو بنماید. پس این وصیت را در عهدهات میگذارم [و تو را به خدا می سپارم].

و بدان پسرکم آنچه بیشتر دوست دارم از وصیتم به کار بندی، از خدا ترسیدن است و بر آنچه بر تو واجب داشته، بسنده کردن، و رفتن به راهی که پدران پیمودند و پارسایان خاندانت بر آن راه بودند، چه آنان از نگریستن در کار خویش باز نایستادند چنانکه تو می نگری، و نه از اندیشیدن چنانکه تو می اندیشی، و انجام کار چنانشان کرد که آنچه را شناختند به کار بستند، و از بند آنچه بر عهده شان نبود رستند، و اگر نفس تو پذیرفتن چنین نتواند، و خواهد چنانکه آنان دانستند بدانند، پس بکوش تا جستجوی تو از روی دریافتن و دانستن باشد، نه به شبهه ها در افتادن و جدال را بالا بردن، و پیش از اینکه این راه را بپویی باید

از خدای خود یاری جویی. و برای توفیق خود روی بدو آری و آنچه تو را به شبهه‌ای دچار سازد یا به گمراهی‌ات دراندازد، واگذاری.

و چون یقین کردی دلت روشن شد و ترسید، و اندیشه‌ات فراهم شد و به کمال رسید، و هم تو بر يك چیز مقصور گردید، در آنچه برای روشن ساختن بنگر [و چون نگرستی به کار ببر]. و اگر آنچه دوست داری تو را دست نداد و آسودگی فکر و اندیشه‌ات میسر نیفتاد، بدان! راهی را که درست نمی‌بینی می‌سپاری، و در تاریکی گام می‌گذاری، و آن که در طلب دین است نه آن است و نه این است، و در چنین حال بازداشتن خویش بهترین است.

پس پسرکم وصیت مرا نيك دریاب [و از به کار بستن آن روی متاب] و بدان! آن که مرگ را بر سر آدمی می‌آرد، همان است که زندگی را در دست دارد، و آن که می‌آفریند همان است که می‌میراند، و آن که نابود می‌سازد آن است که باز می‌گرداند و آن که به بلا می‌آزماید هم او عافیت عطا می‌فرماید و بدان که جهان بر پای نمانده جز بر سنتی که خدا کار آن را بر آن رانده یا نعمت است و یا ابتلا، و سرانجام پاداش روز جزا، یا دیگر چیزی که خواست و بر ما ناپیداست. پس اگر دانستن چیزی از این جمله بر تو دشوار گردد، آن دشواری را از نادانی خود به حساب آر! چه، تو نخست که آفریده شدی نادان بودی سپس دانا گردیدی، و چه بسیار است آنچه نمی‌دانی و در حکم آن سرگردانی، و بینشت در آن راه نمی‌یابد، سپس آن را نيك می‌بینی و می‌دانی. پس چنگ در [رشته بندگی] کسی زن که تو را آفریده، و به اندامت کرده و روزیت بخشیده. پس تنها بنده او می‌باش و روی به سوی او آر و تنها از او بیم دار!

و بدان! پسرکم که هیچ کس چون رسول (ص) از خدا آگاهی نداده است، پس خرسند باش که او را راهبرت گیری و برای نجات، پیشوایی‌اش را بپذیری. من در نصیحت تو کوتاهی نکردم، و تو هر چند بکوشی و درباره خود بیندیشی، به پایه اندیشه‌ای که من در حق تو دارم نخواهی رسید!

و بدان پسرکم، اگر پروردگارت شریکی داشت پیامبران او نزد تو می‌آمدند و نشانه‌های پادشاهی و قدرت او را می‌دید، و از کردار و صفتهای او آگاه می‌گردیدی. لیکن او خدای یکتاست. چنانکه خود خویش را وصف کرده است. کسی در حکمرانی وی مخالف او نیست، و ملک او جاودانه و همیشگی است. آغاز همه چیزهاست و او را آغازی نیست، و آخر است پس از همه اشیاء و او را نهایت نیست. برتر از آن است که ربوبیت او را دلی فرا گیرد و یا در دیده‌ای جای پذیرد، و چون این را دانستی کار چنان کن که از چون تویی باید، که خرد منزلت است و بیمقدار، و توانایی‌اش کم و ناتوانیش بسیار و طاعت خدا را خواهان و از عقوبتش ترسان، و از خشم او هراسان که خدا تو را جز نیکوکاری نغموده و جز از زشتکاری نهی ننموده.

پسرکم! من تو را از دنیا آگاه کردم، و از دگرگون شدنش و از میان رفتن و دست به دست گردیدنش، و تو را خبر دادم از آن جهان، و آنچه در آنجا آماده است برای مردم آن، و برای تو درباره هر دو مثلها راندم تا از آنها پند پذیری و دستور کار خویشش گیری. داستان آنان که دنیا را آزمودند و شناختند همچون گروهی مسافرنده، که به جایی منزل کنند، ناسازوار، از آب و آبادانی به کنار. و آهنگ جایی کنند پر نعمت و دلخواه، و گوشه‌ای پر آب و گیاه. پس رنج راه را بر خود هموار کنند، و بر جدایی از دوست و سختی سفر، و ناگواری خوراك دل نهند. که به خانه فراخ خود رسند، و در منزل آسایش خویش بیارند. پس رنجی را که در این راه بر خود هموار کردند آزار نشمارند، و هزینه‌ای را که پذیرفتند تاوان به حساب نیارند، و هیچ چیز نزدشان خوشایندتر از آن نیست که به خانه‌شان نزدیک کرده و به منزلشان درآورده.

و داستان آنان که به دنیا فریفته گردیدند چون گروهی است که در منزلی پر نعمت بودند، و از آنجا رفتند و در منزلی خشک و بی‌آب و گیاه رخت گشودند. پس چیزی نزد آنان ناخوشایندتر و سخت‌تر از جدایی منزلی نیست که در آن به سر می‌بردند و رسیدن به جایی که بدان روی آوردند.

پسرکم! خود را میان خویش و دیگری میزانی به حساب آر. پس آنچه برای خود دوست می‌داری برای جز خود دوست بدار. و آنچه تو را خوش نیاید برای او ناخوش بشمار. و ستم مکن چنانکه دوست نداری بر تو ستم‌رود، و نیکی کن چنانکه دوست می‌داری به تو نیکی کنند. و آنچه از جز خود زشت می‌داری برای خود زشت بدان، و از مردم برای خود آن را بپسند که از خود می‌پسندی در حق آنان، و مگوی [به دیگران] آنچه خوش نداری شنیدن آن، و مگو آنچه را ندانی، هر چند اندک بود آنچه می‌دانی، و مگو آنچه را دوست نداری به تو گویند.

و بدان که خودپسندی [آدمی] را از راه راست بگرداند، و خردها را زیان رساند. پس سخت بکوش و گنجور دیگری مشو، و چون راه خویش یافتی چنانکه توانی پروردگارت را فروتن باش [و به راه اطاعت او رو].

و بدان که پیشاپیش تو راهی است دراز، و رنجی جانگداز، و تو بی‌نیاز نیستی در این تکاپو از جستجو کردن به طرزی نیکو. توشه خود را به اندازه گیر چنانکه تو را رساند، و پشتت سبک ماند، و بیش از آنچه توان داری بر پشت خود منه که سنگینی آن بر تو گران آید. و اگر مستمندی یافتی که توشه‌ات را تا به قیامت برد، و فردا که بدان نیازمندی تو را به کمال پس دهد، او را غنیمت شمار و بار خود را بر پشت او گذار. و توشه او را سنگین کن چنانکه توانی. چه بود که او را بجوئی و نشانی از وی ندانی، و غنیمت دان آن را که در حال بی‌نیازیت از تو وام خواهد تا در روز تنگدستیت بپردازد، و بدان که پیشاپیش تو گردنه‌ای دشوار است، سبکبار در بر شدن بدان آسوده‌تر از سنگین‌بار است، و کندرونده در پیمودن آن زشت‌حالت‌تر از شتابنده، و فرود آمدن تو در آن مسیر بر بهشت یا دوزخ بود ناگزیر. پس، پیش از فرود آمدن برای خویش پیشروی روانه ساز و پیش از رسیدن خانه را بپرداز، که پس از مرگ جای عذر خواستن نیست، و نه راه به دنیا بازگشتن.

و بدان! کسی که گنجینه‌های آسمان و زمین در دست اوست تو را در دعا رخصت داده و پذیرفتن دعا را بر عهده نهاده، و تو را فرموده از او خواهی تا به تو دهد، و از او طلبی تا تو را بیامرزد. و میان تو و خود کسی را نگمارده تا تو را از وی بازدارد، و از کسی ناگزیرت نکرده که نزد او برایت میانجی آرد، و اگر گناه کردی از توبهات منع ننموده و در کيفرت شتاب نفرموده، و چون [بدو] باز گردی سرزنشت نکند، و آنجا که رسوا شدنست سزااست پرده‌ات را ندرد، و در پذیرفتن توبه بر تو سخت نگرفته و حساب گناهت را نکشیده، و از بخشایش نومیدت نگردانیده. بلکه بازگشتت را از گناه نیک شمرده و هر گناهت را یکی گرفته و هر کار نیکویت را ده به حساب آورده، و در بازگشت را برایت باز گذارده و چون بخوانیش آوایت را شنود، و چون راز خود را با او در میان نهی آن را داند. پس حاجت خود بدو نمایی و آنچه در دل داری پیش او بگشایی، و از اندوه خویش بدو شکایت کنی و خواهی تا غم تو را گشاید و در کارها یاریت نماید، و از گنجینه‌های رحمت او آن را خواهی که بخشیدنش از جز او نیاید از افزون کردن مدت زندگانی و تندرستیها و در روزیها فراوانی.

پس کلید گنجهای خود را در دو دستت نهاده که به تو رخصت سؤال از خود را داده تا هر گاه خواستی درهای نعمت او را با دعا بگشایی، و باریدن باران رحمتش را طلب نمایی. پس دیر پذیرفتن او تو را نومید

نکند که بخشش بسته به مقدار نیت بود، و بسا که در پذیرفتن دعايت درنگ افتد، و اين برای آن است که پاداش خواهنده بزرگتر شود و جزای آرزومند کاملتر. و بود که چیزی را خواسته‌ای و تو را نداده‌اند، و بهتر از آن در این جهان یا آن جهان داده‌اند، یا بهتر بوده که از تو بازداشته‌اند. و چه بسا چیزی را طلبیدی که اگر به تو می‌دادند، تباهی دینت را در آن می‌دید. پس پرسشت درباره چیزی باشد که نیکی آن برای پادار ماند، و سختی و رنج آن به کنار، که نه مال برای تو پادار است و نه تو برای مال برقرار. و بدان که تو برای آن جهان آفریده شده‌ای نه برای این جهان، و برای نیستی نه برای زندگی جاودان، و برای مردن نه زنده بودن. و بدان تو در منزلی هستی که از آن رخت خواهی بست، و خانه‌ای که بیش از روزی چند در آن نتوانی نشست، و در راهی هستی که پایانش آخرت است، و شکار مرگی که گریزنده از آن نرهد، و آن را که جوید بدو رسد و از دست ندهد، و ناچار پنجه بر تو خواهد افکند، پس بترس از آن که تو را بیاید و در حالتی باشی ناخوشایند. با خود از توبه سخن به میان آورده باشی، و او تو را از آن باز دارد و خویشتن را تباه کرده باشی.

پسرکم! فراوان به یاد مردن باش و یاد آنچه با آن برمی‌آیی و آنچه پس از مردن روی بدان نمایی، تا چون بر تو درآید ساز خویش را آراسته باشی و کمر خود را بسته، و ناگهان نیاید و تو را مغلوب نماید. مبادا فریفته شوی که بینی دنیا داران به دنیا دل می‌نهند، و بر سر دنیا بر یکدیگر می‌جهند. چه خدا تو را از دنیا خبر داده و دنیا وصف خویش را با تو در میان نهاده و پرده از زشتیهایش برایت گشاده. همانا دنیا پرستان سگانند عوعوکنان، و درندگانند در پی صید دوان. برخی را برخی بد آید، و نیرومندش ناتوان را طعمه خویش نماید، و بزرگشان بر خرد دست چیرگی گشاید. دسته‌ای اشتران پایبند نهاده، و دسته‌ای دیگر رها و خرد خود را از دست داده. در کار خویش سرگردان، در چراگاه زیان، در بیابانی دشوار گذر روان، نه شبانی که به کارشان رسد، نه چراننده‌ای که به چراشان برسد، دنیا به راه کوری‌شان راند و دیده‌هاشان را از چراغ هدایت بپوشاند. در بیراهه حیرتش سرگردان، و فرو شده در نعمت آن. دنیا را پروردگار خود گرفته‌اند و دنیا با آنان به بازی پرداخته و آنان سرگرم بازی دنیا و آنچه را پس آن است فراموش ساخته.

باش تا پرده تاریکی بگشاید که [گویی راه سفر بریده است] و کاروان به منزل رسیده، و آن که بشتابد، بود که کاروان را دریابد، و بدان! کسی که مرکبش روز و شب است او را براند هر چند وی ایستاده ماند، و راه را بیماید، هر چند که بر جای بود و راحت نماید. و به یقین بدان که تو هرگز به آرزویت دست نخواهی یافت، و از اجل روی نتوانی برتافت، و به راه کسی هستی که پیش از تو می‌شتافت. پس آنچه را می‌خواهی آسان گیر و در آنچه به دست می‌کنی طریق نیک را بپذیر. «چه بسا جستجو که به از دست شدن مایه کشاند» و هر جوینده روزی نیابد و هر آهسته رو محروم نماند. نفس خود را از هر پستی گرامی دار، هر چند تو را بدانچه خواهانی رساند، چه آنچه را از خود بر سر این کار می‌نهی، هرگز به تو برنگرداند. بنده دیگری مباش حالی که خدایت آزاد آفریده، در آن نیکی که جز با بدی به دست نیاید و آن توانگری که جز با سختی و خواری بدان نرسند، کسی چه خوبی دیده؟

و بهره‌یز از اینکه مرکب‌های طمع تو را برانند، و به آبشخورهای هلاکت رسانند، و اگر توانی میان خود و خدا، خداوند نعمتی را حجاب نگردانی، چنان کن که دانی، چه تو بهره‌های خود را بیابی و حصه خویش را بگیری و محروم نمایی، و اندک نعمت از جانب خدای سبحان بزرگتر و گرامیتر است از بسیار آفریدگان، هر چند همه از اوست اندک یا فراوان.

و جبران آنچه به نگفتن به دست نیاورده‌ای آسانتر بود تا تدارك آنچه به گفتن از دست داده‌ای، که نگاهداری آنچه در آوند است، به استوار بستن آن به بند است، و نگاه داشتن آنچه به دستهای داری دوست‌تر دارم تا به گرفتن آنچه در دست دیگری است دست پیش آری. و تلخی نومی‌دی بهتر تا از این و آن طلبیدن، و ورزیدن با پارسایی بهتر تا بی‌نیازی و به گناه آلوده گردیدن. و مرد بهتر از هر کس نگهبان راز خویش است و بسا کوشنده که برای زیانی کوشد که او را در پیش است. آن که پر گوید یاوه سراسر است، و آن که بیندیشد بیناست. با نیکان بنشین تا از آنان به حساب آیی و از بدان پرهیز تا در شمار ایشان در نیایی. بد خوراکی است که از حرام به دست شود، و ستم بر ناتوان زشت‌ترین ستم بود. جایی که مدارا درشتی به حساب آید به جای مدارا درشتی باید، بسا که دارو بیماری شود و درد درمان گردد. بسا اندرز دهد آن که از او اندرز نپایند، و خیانت کند آنکه پی اندرز نزد او آیند، و پرهیز از تکیه کردنت بر آرزوها که آن کالای احمقان است، و خرد به خاطر سپردن تجربه‌هاست و بهتر چیز که آزمودی آن بود که پند تو در آن است. فرصت را غنیمت دان پیش از آنکه از دست رود و اندوهی گلوگیر شود. هر خواهنده به مقصود نرسد و هر رفته باز نگردد. از جمله زیان‌ها توشه رفتن فراهم نیاوردن است و آخرت را تباه کردن. هر کاری را پایانی بود و آنچه برایت مقدر شده زودا که به تو رسد. سوداگر به خطر افکننده خویش است، و بسا اندک که بالنده‌تر از بیش است. نه در یاور بیمقدار سودی بود و نه در دوست به تهمت گرفتار.

چندانکه زمانه رام توست آن را آسان گیر و به امید بیشتر، خطر را برخورد مه‌پذیر، و پرهیز از آنکه ستیزه‌جویی چون اسب سرکش تو را بردارد [و به گرداب هلاکت درآرد]. چون برادرت از تو ببرد خود را به پیوند با او وادار، و چون روی بگرداند، مهربانی پیش آر، و چون بخل ورزد از بخشش دریغ مدار، و هنگام دوری کردنش از نزدیک شدن، و به وقت سختگیری‌اش از نرمی کردن، و به هنگام گناهش از عذر خواستن. چنانکه گویی تو بنده اویی، و چونان که او تو را نعمت داده [و حق برگردنت نهاده]، و مبادا این نیکی را آنجا کنی که نباید، یا درباره آن کس که نشاید. دشمن دوست را دوست مگیر تا دوستی را دشمن نباشی، و در پندی که به برادرت می‌دهی [نیک بود یا زشت] باید با اخلاص باشی. خشم خود را اندک اندک بیاشام که من جرعه‌ای شیرین‌تر از آن نوشیدم و پایانی گوارتر از آن ندیدم. نرمی کن بدان که با تو درشتی کند، باشد که به زودی نرم شود. با دشمن خویش به بخشش رفتار کن که آن شیرین‌ترین دو پیروزی است [انتقام از او کشیدن یا بروی بخشیدن]. اگر خواستی از برادرت ببری، جایی برای [دوستی] او نزد خود باقی گذار که اگر روزی بر وی آشکار گردید، بدان وسیلت بدان تواند رسید.

کسی که به تو گمان نیک برد [با کرده نیک] گمانش را راست کن. و حق برادرت را به اعتماد دوستی که با او داری ضایع مگردان، چه آن کس که حق او را ضایع کرده‌ای برادرت به حساب نمی‌آمد. و مبادا با کسانت رفتاری کنی که بدبخت‌ترین مردم نسبت به تو باشند. در آن که تو را نخواهد دل میند، و مبادا برادرت را در پیوند با تو گسستن عذری بود قویتر از تو در پیوند با او بستن، و مبادا در بدی رساندن بهانه‌ای‌اش باشد قویتر از تو در نیکویی کردن. و ستم آن که بر تو ستم کند در دیده‌ات بزرگ نیاید، چه او در زیان خود و سود تو کوشش نماید، و پاداش آن که تو را شاد کند آن نیست که با وی بدی کنی.

بدان پسرکم که روزی دو تاست، آن که آن را بجویی، و آنکه، تو را جوید. و اگر نزد آن نروی راه را به سوی تو پوید. چه زشت است فروتنی هنگام نیازمندی، و درشتی به وقت بی‌نیازی. بهره تو از دنیا همان است که آبادانی خانه آخرت بدان است. اگر بدانچه از دستت رفته می‌زاری، پس زاری کن به همه آنچه در دست نداری. از آنچه نبوده است بر آنچه بوده دلیل گیر، که کارها همانندند و یکدیگر را نظیر. از آنان مباش که پند سودشان ندهد جز با بسیار آزدن، که خردمند پند به ادب گیرد و چارپا با تازیانه خوردن.

اندوه‌ها را که به تو روی آرد از خود دور گردان، با دل نهادن بر شکیبایی و اعتقاد بی‌گمان. آن که از عدالت بگردید به ستم گرایید. یار به منزلت خویشاوند است، و دوست کسی است که در نهان به آیین دوستی پای بند است، و هوای نفس را با رنج پیوند است. بسا نزدیک که از دور دورتر است، و بسا دور که از نزدیک نزدیکتر. و بیگانه کسی است که او را دوستی نیست. آن که پای از حق برون نهد راه بر او تنگ شود. هر که اندازه خود بداند حرمتش باقی ماند. استوارترین رشته‌ای که رشته‌ای است که میان تو و خداست. آن که در کار تو نپاید، دشمنی به حساب آید. آنجا که طمع به هلاکت کشاند، نومید ماندن از نرسیدن به مقصود چون رسیدن بدان ماند. نه هر رخنه‌ای را آشکار توان دید و نه بر هر فرصتی توان رسید. بود که بینا به خطا افتد و کور به مقصد خود رسد. بدی را واپس افکن چه هر گاه خواهی توانی شتافت، و بدان دست خواهی یافت. و از نادان گسستن چنان است که به دانا پیوستن، و آن که از زمانه ایمن نشیند، خیانت آن بیند. و آن که زمانه را بزرگ داند وی را خوار گرداند. نه هر که تیر پراند به نشانه رساند. چون اندیشه سلطان بگردد زمانه دگرگون شود. پیش از اینکه به راه افتی بپرس که همراهت کیست، و پیش از [گرفتن] خانه ببین که با کدام [همسایه] خواهی زیست.

به پرهیز از آنکه در سخت چیزی خنده‌آور آری، هر چند آن را از جز خود به گفتار درآری. پرهیز از رای زدن با زنان که سست رابند، و در تصمیم گرفتن ناتوان، و در پرده‌شان نگاه‌دار تا دیده‌شان به نامحرمان نگریستن نیارد. که سخت در پرده بودن، آنان را از [هر گزند] بهتر نگاه دارد، و برون رفتنشان از خانه بدتر نیست از بیگانه که بدو اطمینان نداری و او را نزد آنان درآری. و اگر توانی چنان کنی که جز تو را نشناسند، روا دار، و کاری که برون از توانایی زن است به دستش مسپار، که زن گل بهاری است لطیف و آسیب‌پذیر، نه پهلوانی است کارفرما و در هر کار دلیر، و مبادا در گرمی داشت [او خود را] از حد بگذرانی یا او را به طمع افکنی و به میانجی دیگری وادار گردانی.

و پرهیز از رشک نابجا که آن درستکار را به نادرستی کشاند و پاکدامن را به بدگمانی خواند، و هر يك از خدمتکاران را کاری به عهده بگذارد و آنان را بدان کار بگمار تا هر يك وظیفه خویش بگذارد و کار را به عهده دیگری نگذارد، و خویشاوندان را گرمی بدار که آنان چون بال تواند که بدان پرواز می‌کنی، و ریشه تواند که به آن باز می‌گردد، و دست تو که بدان حمله می‌آوری. دین و دنیاى تو را به خدا می‌سپارم، و بهترین داوری را از وی برای تو درخواست دارم. امروز و هر زمان هم در این جهان، و هم در آن جهان. والسلام.

از عهدنامه آن حضرت است

که برای اشتر نخعی نوشت، چون او را به ولایت مصر و شهرهای تابع آن گماشت. هنگامی که کار امیر آن ولایت (محمد پسر ابوبکر) آشفته گردید و آن درازترین عهدنامه است، و از همه نامه‌های امام زیباییهای بیشتری دارد.

به نام خداوند بخشنده مهربان

این فرمانی است از علی امیر مؤمنان به مالك اشتر پسر حارث، در عهدی که با او می‌گذارد، هنگامی که وی را به حکومت مصر می‌گمارد، تا خراج آنرا فراهم آورد، و پیکار کردن با دشمنان و سامان دادن کار مردم مصر و آباد کردن شهرهای آنان.

او را فرمان می‌دهد به ترس از خدا و مقدم داشتن طاعت خدا بر دیگر کارها، و پیروی آنچه در کتاب خود فرمود، از واجب و سنتها که کسی جز با پیروی آن راه نیک‌بختی را نپیمود. و جز با شناختن و ضایع ساختن آن بدبخت نبود. و اینکه خدای سبحان را یاری کند به دل و دست و زبان، چه او (جل اسمه) یاری هر که او را یار باشد پذیرفته است و ارجمندی آن کس که [دین] او را ارجمند سازد، به عهده گرفته.

و او را می‌فرماید تا نفس خود را از پیروی آرزوها بازدارد، و هنگام سرکشیها به فرمانش آرد که «همانا نفس به بدی وامی‌دارد، جز که خدا رحمت آرد».

و مالك! بدان که من تو را به شهرهایی می‌فرستم که دستخوش دگرگونیها گردیده، گاه داد و گاهی ستم دیده، و مردم در کارهای تو چنان می‌نگرند که تو در کارهای والیان پیش از خود می‌نگری، و درباره تو آن می‌گویند که درباره آنان می‌گویی، و نیکوکاران را به نام نیکی توان شناخت که خدا از ایشان بر زبانهای بندگان جاری ساخت. پس نیکوترین اندوخته خود را کردار نیک بدان و هوای خویش را در اختیار گیر، و بر نفس خود بخیل باش، و زمام آن را در آنچه برایت روا نیست رها مگردان، که بخل ورزیدن بر نفس، داد آن را دادن است در آنچه دوست دارد، یا ناخوش می‌انگارد، و مهربانی بر رعیت را برای دل خود پوششی گردان، و دوستی ورزیدن با آنان و مهربانی کردن با همگان. و مباش همچون جانوری شکاری که خوردنشان را غنیمت شماری! چه رعیت دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تواند، و دسته دیگر در آفرینش با تو همانند. گناهی از ایشان سر می‌زند، یا علت‌هایی بر آنان عارض می‌شود، یا خواسته و ناخواسته خطایی بر دستشان می‌رود. به خطاشان منگر، و از گناهشان درگذر، چنانکه دوست داری خدا بر تو ببخشد، و گناهت را عفو فرماید، چه تو برتر آنانی، و آن که بر تو ولایت دارد از تو برتر است، و خدا از آن که تو را ولایت داد بالاتر، و او ساختن کارشان را از تو خواست و آنان را وسیلت آزمایش تو ساخت، و خود را آماده جنگ با خدا مکن که کیفر او را نتوانی برتافت و در بخشش و آمرزش از او بی‌نیازی نخواهی یافت، و بر بخشش پشیمان مشو و بر کیفر شادی مکن، و به خشمی که توانی خود را از آن برهانی مشتتاب، و مگو مرا فرموده‌اند و من می‌فرمایم، و اطاعت امر را می‌پایم. چه این کار دل‌را سیاه کند و دین را پژمرده و تباه و موجب زوال نعمت است و نزدیکی بلا و آفت، و اگر قدرتی که از آن برخوردار، نخوتی در تو پدید آرد و خود را بزرگ بشماری، بزرگی حکومت پروردگار را که برتر از توست بنگر، که چیست، و قدرتی را که بر تو دارد، و تو را بر خود، آن قدرت نیست. که چنین نگرستن سرکشی تو را می‌خواهاند و تیزی خشم تو را فرو می‌نشانند و خرد رفته‌ات را به جای باز می‌گردانند.

بپرهیز که در بزرگی فروختن، خدا را هم نبرد خوانی و در کبریا و عظمت خود را همانند او دانی، که خدا هر سرکشی را خوار می‌سازد و هر خودبینی را بی‌مقدار.

داد خدا و مردم و خویشاوندان نزدیک را از خود بده، و آن کس را که از رعیت خویش دوست می‌داری، که اگر داد آنان را ندهی ستمکاری، و آن که بر بندگان خدا ستم کند خدا به جای بندگان دشمن او بود، و آن را که خدا دشمن گیرد، دلیل وی را نپذیرد و او را با خدا سر جنگ دارد، تا آنگاه که باز گردد و توبه آرد، و هیچ چیز چون بنیاد ستم نهادن، نعمت خدا را دگرگون ندارد، و کیفر او را نزدیک نیارد، که خدا شنوای دعای ستمدیدگانست و در کمین ستمکاران .

و باید از کارها آن را بیشتر دوست بداری که نه از حق بگذرد، و نه فرو ماند، و عدالت را فراگیرتر بود و رعیت را دلپذیرتر، که ناخشنودی همگان خشنودی نزدیکان را بی‌اثر گرداند، و خشم نزدیکان خشنودی همگان را زیانی نرساند. و به هنگام فراخی زندگانی، سنگینی بار نزدیکان بر والی از همه افراد رعیت بیشتر است، و در روز گرفتاری یاری آنان از همه کمتر، و انصاف را از همه ناخوشتار دارند. و چون درخواست کنند فزونتر از دیگران ستهند، و به هنگام عطا، سپاس از همه کمتر گزارند، و چون به آنان ندهند دیرتر از همه عذر پذیرند و در سختی روزگار شکیبایی را از همه کمتر پیشه گیرند. و همانا آنان که دین را پشتیبانند، و موجب انبوهی مسلمانان، و آماده پیکار با دشمنان، و عامه مردمانند. پس باید گرایش تو به آنان بود و میل به سوی ایشان. و از رعیت آن را از خود دورتر دار و با او دشمن باش که عیب مردم را بیشتر جوید، که همه مردم را عیبهاست و والی از هر کس سزاوارتر به پوشیدن آنهاست. پس مبادا آنچه را بر تو نهان است آشکار گردانی و باید، آن را که برایت پیداست بیوشانی، و داوری در آنچه از تو نهان است با خدای جهان است. پس چندان که توانی زشتی را بیوشان، تا آن را که دوست داری بر رعیت پوشیده ماند، خدا بر تو بیوشاند. گره هر کینه را [که از مردم داری] بگشای و رشته هر دشمنی را پاره نمای. خود را از آنچه برایت آشکار نیست ناآگاه گیر و شتابان گفته سخن‌چین را مهذیر، که سخن‌چین نرد خیانت بازد هر چند خود را همانند خیرخواهان سازد.

و بخیل را در رای‌زنی خود در میاور که تو را از نیکوکاری بازگرداند، و از درویشی بترساند. و نه ترسو را، تا در کارها سستت نماید، و نه آزمند را تا حرص ستم را برایت بیاراید، که بخل و ترس و آز سرشتهایی جدا جداست که فراهم آورنده آنها بدگمانی به خداست. بدترین وزیران تو، کسی است که پیش از تو وزیر بدکاران بوده و آن که در گناهان آنان شرکت نموده. پس مبادا چنین کسان محرم تو باشند که آنان یاوران گناهکارانند، و ستمکاران را کمک کار، و تو جانشینی بهتر از ایشان خواهی یافت که در رای و گذاردن کار چون آنان بود، و گناهان و کردار بد آنان را بر عهده ندارد. آن که ستمکاری را در ستم یار نبوده، و گناهکاری را در گناهش مددکار. بار اینان بر تو سبکتر است، و یاری ایشان بهتر، و مهربانی‌شان بیشتر و دوستی‌شان با جز تو کمتر. پس اینان را خاص خلوت خود گیر و در مجلس‌های پذیر، و آن کس را بر دیگران بگزین که سخن تلخ حق را به تو بیشتر گوید، و در آنچه کنی یا گویی [و خدا آن را از دوستانش ناپسند دارد] کمتر یاری‌ات کند. و به پارسایان و راستگویان پیوند، و آنان را چنان بپرور که تو را فراوان نستانند، و با ستودن کار بی‌هوده‌ای که نکرده‌ای خاطرت را شاد ننمایند، که ستودن فراوان خودپسندی آرد، و به سرکشی وادارد.

و مبادا نکوکار و بدکردار در دیده‌ات برابر آید، که آن رغبت نکوکار را در نیکی کم کند، و بدکردار را به بدی وادار نماید. و درباره هر يك از آنان آن را عهده‌دار باش که او بر عهده خود گرفت، و بدان که هیچ چیز گمان

والی را به رعیت نیک نیارد، چون نیکی که در حق آنان کند و بارشان را سبک دارد، و ناخوش نشمردن از ایشان، آنچه را که حق در آن ندارد بر آنان، پس رفتار تو چنان باید، که خوش گمانی رعیت برایت فراهم آید که این، رنج دراز را از تو می‌زداید، و به خوش گمانی تو آن کس سزاوارتر که از تو بدو نیکی رسیده و بدگمانیت بدان بیشتر باید که از تو بدی دیده.

و آیین پسندیده‌ای را برهم مریز که بزرگان این امت بدان رفتار نموده‌اند و مردم بدان وسيلت به هم پیوسته‌اند، و رعیت با یکدیگر سازش کرده‌اند، و آیینی را منه که چیزی از سنتهای نیک گذشته را زیان رساند، تا پاداش از آن نهاده سنت باشد و گناه شکستن آن بر تو ماند.

و با دانشمندان فراوان گفتگو کن و با حکیمان فراوان سخن در میان نه، در آنچه کار شهرهای را استوار دارد و نظمی را که مردم پیش از تو بر آن بوده‌اند برقرار.

و بدان که رعایت را صنفهاست که کار برخی جز به برخی دیگر راست نیاید، و به برخی از برخی دیگر بی‌نیازی نشاید. از آنان سپاهیان خدایند و دبیران که در نوشتن نامه‌های عمومی و یا محرمانه انجام وظیفه نمایند. و از آنها داوران که کار به عدالت دارند و عاملانند که کار خود به انصاف و مدارا رانند، و از آنان اهل جزیه و خراج‌اند، از زمین و مسلمانان. و بازرگانان و صنعتگران و طبقه فرودین از حاجتمندان و درویشان، و خدا نصیب هر دسته را معین داشته و میزان واجب آن را در کتاب خود یا سنت پیامبرش (ص) نگاشته، که پیمانی از جانب خداست و نگهداری شده نزد ماست.

پس سپاهیان [به فرمان خدا] رعیت را دژهای استوارند، و والیان را زینت و وقار. دین به آنان ارجمندست، و راه‌ها بی‌گزند، و کار رعیت جز به سپاهیان قرار نگیرد، و کار سپاهیان جز با خراجی که خدا برای آنان معین فرموده درستی نپذیرد تا بدان در جهاد با دشمن خود نیرومند شوند و کار خود را بدان سامان دهند. و آنان را از خراج آن اندازه باید که نیازمندی‌شان را کفایت نماید. و این دو دسته [رعیت و سپاهیان] بر پای نمایند جز با سومین دسته از مردمان که قاضیانند و عاملان و نویسندگان دیوان، که کار عقدها را استوار می‌کنند و آنچه سود مسلمانان است فراهم می‌آورند، و در کارهای خصوصی و عمومی مورد اعتمادند.

و کار این جمله استوار نشود جز با بازرگانان و صنعتگران که فراهم می‌شوند و با سودی که به دست می‌آرند، بازارها را بر پا می‌دارند. و کار مردم را کفایت می‌کنند، در آنچه دیگران مانند آن نتوانند. سپس طبقه فرو دینند از نیازمندان و درویشان که سزاوار است بخشیدن به آنان، و یاری کردن ایشان.

و برای هر يك از آنان نزد خدا [از غنیمت] گشایشی است، و هر يك را بر والی حقی، چندانکه کارشان را سامان دهد. و والی چنانکه باید از عهده آنچه خدا بر او واجب کرده بر نیاید، جز با کوشش و از خدا یاری جستن و خود را برای اجرای حق آماده نمودن، و شکیبایی در انجام کار، بر او آسان باشد یا دشوار. پس از سپاهیان خود کسی را بگمار که خیرخواهی وی را برای خدا و رسول او و امام خود بیشتر دانی و دامن او را پاک‌تر و بردباریش برتر، که دیر به خشم آید و زود به پذیرفتن پوزش گراید، و بر ناتوانان رحمت آرد، و با قوی‌دستان برآید، و آن کس که درشتی او را برنیانگیزاند، و ناتوانی وی را بر جای ننشاند، و از آنان که گوهری نیک دارند و از خاندانی پارسایند، و از سابقتی نیکو برخوردار. پس دلیران و رزم‌آوران و بخشندگان و جوانمردان، که اینان بزرگواری را در خود فراهم کرده‌اند و نیکوییها را گرد آورده. پس در کارهای آنان چنان بیندیش که پدر و مادر درباره فرزند خویش، و مبادا آنچه آنان را بدان نیرومند می‌کنی در دیده‌ات بزرگ

نماید، و نیکویی‌ات درباره ایشان [هر چند اندک باشد] خرد نیاید، که آن نیکی آنان را به خیرخواهی تو خواند و گمانشان را درباره‌ات نیکو گرداند، و رسیدگی به کارهای خرد آنان را به اعتماد و ارسی کارهای بزرگ و امگذار، که اندک لطف تو را جایی است و از آن سود بگیرند، و بسیار آن را جایی که از آن بی‌نیاز نبوند.

و باید گزیده‌ترین سران سپاه نزد تو آن بود که با سپاهیان یار باشد و آنان را کمک‌کار، و از آنچه دارد بر آنان ببخشاید چندانکه خود و کسانشان را که به جای نهاده‌اند شاید، تا عزم همگی‌شان در جهاد با دشمن فراهم آید. چه مهربانی تو به آنان دل‌هاشان را بر تو مهربان نماید، و آنچه بیشتر دیده والیان بدان روشن است، برقراری عدالت در شهرها و میان رعیت دوستی پدید شدن است، و دوستی آنان آشکارا نگردد جز آنگاه که دل ایشان بی‌گزند شود، و خیرخواهی‌شان راست نیاید جز آنگاه که بر والی مهربان باشند و دوام حکومت آنان را سنگین شمارند، و گفتگو از دیر ماندن آنان را بر سر کار، و گذارند. پس امیدشان را برآر، و ستودنشان را به نیکی پیوسته‌دار، و رنج کسانی را که کوششی کرده‌اند بر زبان آر، که فراوان کار نیکوی آنان را یاد کردن، دلیر را برانگیزاند، و ترسان بد دل را به کوشش مایل گرداند، ان شاء الله. نیز مقدار رنج هر يك را در نظر دار و رنج یکی را به حساب دیگری مگذار، و در پاداش او به اندازه رنجی که دیده و زحمتی که کشیده تقصیر میار، و مبادا بزرگی کسی موجب شود که رنج اندک او را بزرگ شماری و فرودی رتبه مردی سبب شود، کوشش سترگ وی را خوار به حساب آری.

و آنجا که کار بر تو گران شود و دشوار و حقیقت کارها ناآشکار، بخدا و رسولش باز آر، چه خدای تعالی مردمی را که دوستدار راهنمایی‌شان بوده گفته است:

«ای کسانی که ایمان آوردید خدا و رسول و خداوندان امر خویش را فرمان برید پس اگر در چیزی با یکدیگر خصومت ورزیدید، آن را به خدا و رسول بازگردانید»

و بازگرداندن به خدا گرفتن محکم کتاب او قرآنست. و بازگرداندن به رسول گرفتن سنت جامع اوست که پذیرفته همگانست.

و برای داوری میان مردم از رعیت خود آنرا گزین که نزد تو برترین است. آنکه کارها بر او دشوار نگردد و ستیز خصمان وی را به لجاجت نکشاند، و در خطا پایدار نبود، و چون حق را شناخت در بازگشت بدان در نماند. و نفس او به طمع ننگرد، و تا رسیدن به حق، به اندک شناخت بسنده نکند، و در شبهت‌ها درنگش از همه بیش باشد و حجت را بیش از همه به کار برد، و از آمد شد صاحبان دعوی کمتر به ستوه آید و در آشکار گشتن کارها شکیاتر بود و چون حکم روشن باشد در داوری قاطع‌تر. آن کس که ستایش فراوان وی را به خودبینی نکشاند و خوش آمدگوئی او را برنیا نگیزند، و اینان اندک‌اند. پس داوری چنین کس را فراوان تیمار دار، و در بخشش بدو گشاده‌دستی به کار آر چندانکه نیاز وی به مردمان کم افتد، و رتبت او را نزد خود چندان بالا بر که از نزدیکی کسی درباره وی طمع نکند، و از گزند مردمان نزد تو ایمن ماند. در این باره نیک بنگر که این دین در دست بدکاران گرفتار بود، در آن کار از روی هوس می‌رانند و به نام دین دنیا را می‌خورند.

سپس در کار عاملان خود بیندیش، و پس از آزمودن به کارشان بگمار، و به میل خود و بی‌مشورت دیگران به کاری مخصوصشان مدار، که به هوای خود رفتن و به رأی دیگران ننگریستن، ستمگری بود و خیانت، و عاملانی این چنین را در میان کسانی جو که تجربت دارند و حیا، از خاندانهای پارسا که در مسلمانی

قدمی بیشتر دارند، [و دلبستگی بیشتر] اخلاق آنان گرامی‌تر است و آبروشان محفوظ‌تر و طمعشان کمتر، و عاقبت نگریشان فروتر. پس روزی اینان را فراخ دار! که فراخی روزی، نیروشان دهد تا در پی اصلاح خود برآیند، و بی‌نیازیشان بود، تا دست به مالی که در اختیار دارند نگشایند، و حجتی بود بر آنان اگر فرمانت را نپذیرفتند، یا در امانت خیانت ورزیدند. پس بر کارهای آنان مراقبت دار، و جاسوسی راستگو و وفا پیشه بر ایشان بگمار که مراقبت نهانی تو در کارهایشان، وادار کننده آنهاست به رعایت امانت، و مهربانی است بر رعیت، و خود را از کارکنانت واپای! اگر یکی از آنان دست به خیانتی گشود، و گزارش جاسوسان تو بر آن خیانت همداستان بود، بدین گواه بسنده کن، و کیفر او را با تنبیه بدنی بدو برسان و آنچه بدست آورده بستان. سپس او را خوار بدار و خیانتکار شمار و طوق بدنامی را در گردنش درآر.

و در کار خراج چنان بنگر که اصلاح خراج دهندگان در آن است، چه صلاح خراج و خراج‌دهندگان به صلاح دیگران است، و کار دیگران سامان نگیرد تا کار خراج‌دهندگان سامان نپذیرد، که مردمان همگان، هزینه‌خوار خراجند و خراج دهندگان، و باید نگرستنت به آبادانی زمین بیشتر از ستدن خراج بود، که ستاندن خراج جز با آبادانی میسر نشود، و آن که خراج خواهد و به آبادانی نپردازد، شهرها را ویران کند و بندگان را هلاک سازد، و کارش جز اندکی راست نیاید، و اگر از سنگینی [مالیات] شکایت کردند، یا از آفتی که [به کشت] رسیده، یا آبی که از کشته‌هایشان بریده، یا باران بدانها نباریده [بذر زمین] بر اثر غرق شدن یا بی‌آبی تباه گردیده، بار آنان را سبک گردان، چندانکه می‌دانی کارشان سامان پذیرد بدان، و آنچه بدان بار آنان را سبک گردانی بر تو گران نیاید، چه آن اندوخته بود که به تو بازش دهند، با آبادانی که در شهرهایت کنند و آرایشی که به ولایتها دهند. نیز ستایش آنان را به خود کشانده‌ای و شادمانی که عدالت را میانشان گسترانده‌ای، حالی که تکیه بر فزونی قوت آنان خواهی داشت بدانچه نزدشان اندوخته‌ای از آسوده ساختن خاطر آنان و به دست آوردن اطمینان، که به عدالت تو خو گرفته‌اند و به مدارای تو آشنا گردیده و بسا که در آینده کاری پدید آید که چون آن را به عهده آنان گذاری با خاطر خوش بپذیرند [و خرده نگیرند]، که چون [شهرها] آبادان بود، هر چه بر عهده [مردم آن] نهی برد، و زمین جز با تنگدستی ساکنان آن ویران نشود. و مردم شهرها هنگامی تنگدست گردند که والیان روی به گرد آوردن مال آرند و از ماندن خود بر سر کار اطمینان ندارند، و از آنچه مایه عبرت است کمتر سود بردارند.

پس درباره کاتبان خود بنگر، و بهترینشان را بر سر کار بیاور، و نامه‌هایی را که در آن تدبیرها و رازهایت نهان است، از میان جمع کاتبان به کسی مخصوص دارد که صالحتر از دیگران است. کسی که مکرمت [در حق وی] او را به طغیان نکشاند و بر تو دلیر نگرداند آنسانکه در جمع حاضران مخالفت تواند، و غفلتش سبب نشود که در رساندن نامه‌های عاملان به تو و نوشتن پاسخ درست آنها از تو به آنان، سهل انگاری کند، و در آنچه برای تو می‌گیرد و آنچه از جانب تو می‌دهد فروگذاری، و پیمانی را که به [سود] تو بسته سست نگرداند، و در به هم زدن پیمانی که به زیان توسست در نماند، و قدر خود را در کارها بداند، چه آن که قدر خود را نداند در شناختن قدر جز خود نادانتر بود و در ماند، و در گزیدن این کاتبان تنها به فراست و اطمینان، و خوش گمانی خود اعتماد مکن، که مردم برای جلب نظر والیان به آراستن ظاهر می‌پردازند، و خوش خدمتی را پیشه می‌سازند. اما در پس آن، نه خیرخواهی است و نه از امانت نشان. لیکن آنان را بیازمای به خدمتی که برای والیان نیکوکار پیش از تو عهده‌دار بوده‌اند و بر آن کس اعتماد کن که میان همگان اثری نیکو نهاده، و به امانت از همه شناخته‌تر است [و امتحان خود را داده] که این نشانه خیرخواهی تو برای [دین] خداست و برای کسی که کار او بر عهده شماسست و بر سر هر يك از کارهایت مهتری از آنان بگمار که نه بزرگی کار او را ناتوان سازد، و نه بسیاری آن وی را پریشان، و هر عیب که در کاتبان توسست و تو از آن غافل شوی به عهده تو ماند.

دیگر اینکه نیکی به بازرگانان و صنعتگران را بر خود بپذیر، و سفارش کردن به نیکویی درباره آنان را به عهده گیر، چه کسی که بر جای بود و چه آن که با مال خود از این سو بدان سو رود، و با دسترنج خود کسب کند. که آنان مایه‌های منفعتند و پدید آورندگان وسیله‌های آسایش و راحت. و آورنده آن از جاهای دور دست و دشوار، در بیابان و دریا و دشت و کوهسار. جایی که مردمان در آنجا گرد نیابند و در رفتن بدان‌جا دلیری ننمایند. این بازرگانان مردمی آرامند و نمی‌ستیزند، و آشتی جویند و فتنه‌ای نمی‌انگیزند. به کار آنان بنگر، چه در آنجا باشند که خود به سر می‌بری و یا در شهرهای دیگر. و با این همه بدان که میان بازرگانان بسیار کسانی که معاملتی بد دارند، بخیلند و در پی احتکارند. سود خود را می‌کوشند و کالا را به هر بها که خواهند می‌فروشند، و این سودجویی و گرانفروشی زیانی است برای همگان، و عیب است بر والیان. پس بایدت از احتکار منع نمود که رسول خدا (ص) از آن منع فرمود. و باید خرید و فروش آسان صورت پذیرد و با میزان عدل انجام گیرد. با نرخ‌های رایج بازارنه به زیان فروشنده و نه خریدار. و آن که پس از منع تو دست به احتکار زند او را کیفرده و عبرت دیگران گردان، و در کیفر او اسراف مکن.

سپس خدا را! خدا را! در طبقه فرودین از مردم، آنان که راه چاره ندانند و از درویشان و نیازمندان و بینوایان و از بیماری بر جای ماندگانه، که در این طبقه مستمندی است خواهند، و مستحق عطایی است به روی خود نیاورنده. و برای خدا حقی از خود را که به آنان اختصاص داده، و نگهبانی آن را به عهده‌ات نهاده پاس دار، و بخشی از بیت المال و بخشی از غله‌های زمینهای خالصه را در هر شهر به آنان واگذار، که دور دست‌ترین آنان را همان باید که برای نزدیکان است، و آنچه بر عهده تو نهاده‌اند، رعایت حق ایشان است. پس مبادا فرو رفتن در نعمت، از پرداختن به آنان بازت دارد که ضایع گذاردنت کاری خرد را، به خاطر استوار کردن کاری بزرگ و مهم، عذری برایت نیارد. پس، از رسیدگی به کارشان دریغ مدار و روی ترش بدانان میار، و به کارهای کسی که به تو دسترسی ندارد بنگر. آنان که در دیده‌ها خوارند و مردم خردشان می‌شمارند، و کسی را که بدو اعتماد داری برای تفقد حال آن جماعت بگذار که از خداترسان باشد و از فروتنان، تا درخواستهای آنان را به تو رساند.

و با آنان چنان رفتار کن که چون خدا را دیدی جای عذرت بماند، که این گروه از میان مردمان به انصاف نیازمندترند از دیگران، و در گزارد حق همگان تو را چنان باید که عذرت در پیشگاه خدا پذیرفته آید. یتیمان را عهده‌دار باش و کهنسالانی را که چاره‌ای ندارند و دست سؤال پیش نمی‌آرند، و این کار بر والیان گرانبار است و گزاردن حق همه‌جا دشوار، و بود که خدا آن را سبک گرداند بر مردمی که عافیت جویند و خود را به شکیبایی وامی‌دارند، و به وعده راست خدا درباره خویش اطمینان دارند.

و بخشی از وقت خود را خاص کسانی کن که به تو نیاز دارند. خود را برای کار آنان فارغ دار و در مجلسی عمومی بنشین که آن تواضعی است تو را برابر خدایی که تو را آفریده. و سپاهیان و یارانت را که نگهبانانند یا تو را پاسبانان، از آنان بازدار، تا سخنگوی آن مردم با تو گفتگو کند بی‌درماندگی در گفتار، که من از رسول خدا (ص) بارها شنیدم که می‌فرمود: «هرگز امتی را پاک [از گناه] نخوانند که در آن امت [بی‌آنکه بترسند] و در گفتار درمانند، [حق ناتوان را از توانا نستانند.]] و درشتی کردن و درست سخن نگفتن آنان را بر خود هموار کن و تنگخویی بر آنان و خود بزرگ‌بینی را از خود بران، تا خدا بدین کار درهای رحمت خود را بر روی تو بگشاید و تو را پاداش فرمانبری عطا فرماید و آنچه می‌بخشی چنان بخش که بر تو گوارا افتد و آنچه باز می‌داری با مهربانی و پوزش خواهی همراه بود. نیز بر عهده تو کارهاست که خود باید آن را انجام دهی، از آن جمله پاسخ گفتن عاملان توسست، آنجا که کاتبان درمانند، و رساندن آن را در نامه نتوانند. دیگر نیاز مردم را برآوردن در همان روز که به تو عرضه دارند و یارانت در انجام تقاضای آنان گرانی کنند و عذری

آرند. و کار هر روز را در همان روز بران، که هر روز را کاری است مخصوص بدان، و برای آنچه میان تو و خداست نیکوترین اوقات و بهترین ساعات را بگذار، هر چند همه کارها در همه وقت برای خداست، اگر نیت درست باشد و رعیت را از آن آسایش بود.

و باید گزارد واجباتی که خاص خداست [و در پی ادای آنی] از آن جمله بود، که دینت را برای آن خالص می گردانی. پس در بخشی از شب و روز تن خود را خاص [پرستش] خدا گردان و آنچه را به خدا نزدیک کند به درستی به انجام رسان، بی هیچ کاهش و نقصان، هر چند [تو را دشوار آید و تنت بفرساید]. و چون با مردمان نمازگزاری چنان گزار که نه آنان را برمانی و نه نماز را ضایع گردانی، چه میان مردم کسی بود که بیمار است یا حاجتی دارد و گرفتارست. من از رسول خدا (ص) آنگاه که مرا به یمن فرستاد پرسیدم با مردم چگونه نماز گزارم؟ فرمود: «در حد توانایی ناتوانان آنان بگزار و بر مؤمنان رحمت آر.»

و پس از این همه، فراوان خود را از رعیت خویش پنهان مکن که پنهان شدن والیان از رعیت نمونه ای است از تنگخوئی و کم اطلاعی در کارها، و نهان شدن از رعیت، والیان را از دانستن آنچه بر آنان پوشیده است باز دارد، پس کار بزرگ نزد آنان خرد به شمار آید، و کار خرد بزرگ نماید، زیبازشت شود و زشت زیبا، و باطل به لباس حق درآید. و همانا والی انسانی است که آنچه را مردم از او پوشیده دارند نداند، و حق را نشانه ای نبود، تا بدان راست از دروغ شناخته شود، و تو به هر حال یکی از دو کس خواهی بود: یا مردی که نفس او در اجرای حق سخاوتمند است، پس چرا خود را بی پوشانی و حق واجبی را که بر عهده توست نرسانی، یا کار نیکی را نکنی که کردن آن توانی؟ یا به بازداشتن حق گرفتاری، در این صورت مردمان به زودی خود را از درخواست از تو باز دارند چه از بخشش تو نومیدند [و چاره ندارند] با اینکه بیشتر نیازمندی مردمان بر تو رنجی ندارد، چرا که شکایت از ستم است و عدالت خواستن یا در معاملتی انصاف جستن.

نیز والی را نزدیکان است و خویشاوندان، که خوی برتری جستن دارند و گردن فرازی کردن، و در معاملت انصاف را کمتر به کار بستن. ریشه ستم اینان را با بریدن اسباب آن برآر و به هیچ يك از اطرافیان و خویشاوندان زمینی را به بخشش وامگذار، و مبادا در تو طمع کنند با بستن پیمانی که مجاور آنان را زیان رساند در بهره ای که از آب دارند، یا کاری که باید با هم به انجام رسانند و رنج آن را بر عهده دیگران نهند، پس بر آنان تنها گوارا افتد و عیب آن در دنیا و آخرت بر تو ماند.

و حق را از آن هر که بود بر عهده دار، نزدیک یا دور، و در این باره شکبیا باش و این شکبیایی را به حساب [خدا] بگذار. هر چند این رفتار با خویشاوندان و اطرافیان بود و عاقبت آن را با همه دشواری که دارد، چشم دار، که پایان آن پسندیده است [و سرانجامش فرخنده]. و اگر رعیت بر تو گمان ستم برد، عذر خود را آشکارا با آنان در میان گذار، و با این کار از بدگمانی شان درآر، که بدین رفتار خود را به فرمان آورده باشی و با رعیت مدارا کرده و حاجت خویش را برآورده و رعیت را به راه راست واداشته.

و از صلحی که دشمن تو را بدان خواند، و رضای خدا در آن بود، روی متاب که آشتی، سربازان تو را آسایش رساند. و از اندوههایت برهاند و شهرهایت ایمن ماند. لیکن زنهار! زنهار! از دشمن خود پس از آشتی بپرهیز! که بسا دشمن به نزدیکی گراید تا غفلتی یابد [و کمین خود بگشاید] پس دور اندیش شو! و به راه خوش گمانی مرو، و اگر با دشمنت پیمانی نهادهی و در ذمه خود او را امان دادی به عهد خویش وفا کن و آنچه را بر ذمه داری ادا، و خود را چون سپری برابر پیمانت برپا، چه مردم بر هیچ چیز از واجبهای خدا

چون بزرگ شمردن وفای به عهد، سخت هم داستان نباشند با همه هوای گونه‌گون که دارند، و رأیهای مخالف یکدیگر که در میان آرند.

و مشرکان نیز جدا از مسلمانان وفای به عهد را میان خود لازم می‌شمردند، چه زیان پایان ناگوار پیمان‌شکنی را بردند. پس در آنچه به عهده گرفته‌ای خیانت مکن و پیمانی را که بسته‌ای مشکن و دشمنت را که [در پیمان توسل] مغریب که جز نادان بدبخت بر خدا دلیری نکند. و خدا پیمان و زینهار خود را امانی قرار داده، و از در رحمت به بندگان، رعایت آن را بر عهده همگان نهاده، و چون حریمی استوارش ساخته تا در استواری آن بیارمند و رخت به پناه آن کشند. پس در پیمان نه خیانتی توان کرد، و نه فریبی دارد، و نه مکرری پیش آورد، و پیمانی مبنی که آن را تأویلی توان کرد [یا رخنه‌ای در آن پدید آورد]. و چون پیمان استوار شد و عهده برقرار [راه خیانت مپوی] و برای به هم زدنش خلاف معنی لفظ را مجوی، و مبادا سختی پیمانی که بر عهده‌ات فتاده و عهد خدا آن را بر گردنت نهاده، سر بردارد و تو را [به ناحق] بر به هم زدن آن پیمان وا دارد، که شکیبایی کردنت در کار دشواری که گشایش آن را امیدواری، و پایان نیکویی‌اش را در انتظار، بهتر از مکرری است که از کیفر آن ترسانی، و این که خدا تو را چنان بازخواست کند که درخواست بخشش او را در دنیا و آخرت نتوانی.

و بهره‌یز از خونها، و ریختن آن به ناروا، که چیزی چون ریختن خون به ناحق [آدمی] را به کیفر نرساند، و گناه را بزرگ نگرداند، و نعمت را نبرد، و رشته عمر را نبرد، و خداوند سبحان روز رستاخیز نخستین داوری که میان بندگان کند در خونهایی باشد که از یکدیگر ریخته‌اند. پس حکومت خود را به ریختن خونی به حرام نیرومند مکن که خون به حرام ریختن قدرت را به ناتوانی و سستی کشاند، بلکه دولت را از صاحب آن به دیگری بگرداند. و به کشتن به ناحق تو را نزد من و خدا عذری به کار نیاید چه در آن قصاص باید، و اگر دچار خطا گشتی و تازیانه یا شمشیر یا دستت از فرمان برون شد [چه در مشیت زدن و بالاتر، بیم کشتن است]. مبادا نخوت دولت تو را وادارد که خود را برتر دانی و خونهای کشته را به خاندانش نرسانی.

و بهره‌یز از خود پسندیدن، و به خود پسندی مطمئن بودن، و ستایش را دوست داشتن که اینها همه از بهترین فرصتهای شیطان است تا بتازد، و کرده نیکوکاران را نابود سازد.

و بهره‌یز که با نیکی خود بر رعیت منت گذاری یا آنچه را کرده‌ای بزرگ شماری یا آنان را وعده‌ای دهی و در وعده خلاف آری که منت نهادن ارج نیکی را ببرد و کار را بزرگ شمردن نور حق را خاموش گرداند، و خلاف وعده خشم خدا و مردم را برانگیزاند. و خدای تعالی فرموده است: «بزرگ دشمنی است نزد خدا که بگویند و نکنند».

و بهره‌یز از شتاب در کارهایی که هنگام انجام آن نرسیده، یا سستی در آن، چون انجامش ممکن گردیده، یا ستیزیدن در کارهایی که راه راست در آن ناپدیدار است، یا سستی ورزیدن آنگاه که آشکار است. پس هر چیز را در جای آن بدار و هر کاری را به هنگام آن بگذار.

و بهره‌یز از آنکه چیزی را به خود مخصوص داری که [بهره] همه مردم در آن یکسان است، و از غفلت در آنچه بدان توجه باید، و در دیده‌ها نمایان است. چه آن را که به ناروا ستمده باشی از چنگ تو در آرند، و به زودی پرده کارها از پیش دیده‌ات بردارند، و داد از تو بستانند و به ستمدیده رسانند. به هنگام خشم خویش‌تندار باش و تندی و سرکشی میار و دست قهر پیش مدار و تیزی زبان بگذار، و از این جمله

خودداری کن، با سخن ناسنجیده بر زبان نیاوردن، و در قهر تأخیر کردن، تا خشم آرام شود و عنان اختیار به دستت آید، و چنین قدرتی بر خود نیابی جز فراوان به یادآری که در راه بازگشت به سوی کردگاری. و بر تو واجب است به خاطر داشتن آنچه بر [والیان] پیش از تو رفته است، از حکومت عدلی که کرده‌اند، و سنت نیکویی که نهاده‌اند، یا اثری که از پیامبر ما (ص) بجاست یا واجبی که در کتاب خداست. پس اقتدا کنی بدانچه دیدی ما بدان رفتار کردیم، و بکوشی در پیروی آنچه در این عهدنامه بر عهده تو نهادیم. و من در آن حجت خود را بر تو استوار داشتم، تا چون نفس تو خواهد در پی هوای خود رود، تو را بهانه‌ای نبود.

و من از خدا می‌خواهم با رحمتی فراگیر که او راست، و قدرت بزرگ او بر انجام هر گونه درخواست، که من و تو را توفیق دهد در آنچه خشنودی او در آن بود. از داشتن عذری آشکار در پیشگاه او و آفریدگانش، و گذاردن نام نیکو میان بندگانش و آثار نیک در شهرها و تمامی نعمت و فراوانی کرامت، و این که کار من و تو را به سعادت به پایان رساند، و شهادت نصییمان گرداند، که ما آن را خواهانیم و درود بر فرستاده خدا و خاندان پاک و پاکیزه‌اش و سلام فراوان. و السلام.»